

**TASVIRIY SAN'ATDA
AFSONA VA RIVOYATLAR**

85.1+82(0).ya73

54a

A-40

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

K. AKILOVA, I. ABDURAHMONOV

TASVIRIY SAN'ATDA AFSONA VA RIVOYATLAR

o'quv qo'llanma

*Cho'lpox nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2016*

UO'K 74/76:7.046(075.8)

KBK 85.1ya73
82(0)ya73
T 25

O'quv qo'llanma Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti san'atshunoslik fakulteti «Tasviriy san'at tarixi va nazariyasi» kafedrasida ko'rib chiqilib, o'quv jarayonida foydalanish uchun tavsiya etilgan.

Taqribchilar:

R. Fatxullayev – san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent
Z. Aliyeva – san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Mazkur o'quv qo'llanma Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti bakalavriat bosqichining 5151200 – san'atshunoslik (muzey-shunoslik: konservatsiya va badiiy yodgorliklarni saqlash); 5150800 – rangtasvir (dastgohli rangtasvir) ta'lim yo'nalishlarida tahlil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan. Unda jahon tasviriy san'atidagi afsona va rivoyatlarga oid barcha ma'lumotlar ilk bor jamlanib, umumlashtirilgan. Kitob uch bobdan iborat. Birinchi bobda Qadimgi Sharq hududlari qamrab olingan. Jumladan, Qadimgi Misr, Qadimgi Old Osiyo va Qadimgi Xitoy buddaviylik dinida tilga olingan afsonalarning tasviriy san'at rivojidagi o'mi va ahamiyati o'rganilgan. Ikkinchi bobda esa Qadimgi G'arb afsona va rivoyatlari tahlil qilingan. Unda Qadimgi Yunon, Qadimgi Rim mifologiyasi, nasroniylik va yahudiylilik dini bilan bog'liq holda yaratilgan afsona va rivoyatlarning tasviriy san'at asarlaridagi ifodasi ko'rib chiqilgan.

Qo'llanmaning alohida bobi O'zbekiston hududida yaratilgan afsonaviy obrazlar tarixiga bag'ishlangan. Unda dastlab Qadimgi dunyo tasavvurlari asosida shakllangan ibridoiy tasvirlar, zardushtiylig e'tiqodi, Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida aks etgan afsonaviy lavhalar, islom dini, xonliklar davri, sobiq ittifoq va Mustaqillik davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzular har tomonlhma jiddiy va chuqur o'rganilgan.

Qo'llanmadan tasviriy san'at tarixi, diniy kult va mifo epik mavzularni o'rganishni istagan bo'lajak san'atshunoslari, rassomlar va barcha qiziquvchilar ham keng foydalanishlari mumkin.

KIRISH

Mustaqillik yillarida xalqimiz badiiy merosiga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu jarayonda tasviriy san'at asarlarida aks etgan afsona va rivoyatlar ham alohida o'ringa ega bo'ldi. Negaki, mifik obrazlar, ramzlar va shakllarning kelib chiqishi bashariyat tarixi qadar qadim zamonlarga borib taqaladi. Dastlabki san'at namunalarining aksariyati turli tasavvurlar va e'tiqodlardan oziqlangan. Insoniyat o'zining uzoq tarixi davomida ana shunday ulkan merosni yaratib, tasviriy ijodiyot bobida chuqur iz qoldirgan. Birgina «Algomish» dostonining o'zi rassomlar uchun asrlar davomida bitmas-tuganmas ilhom manbayiga aylanib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi «Algomish» dostoni yaratilganligining ming yilligini nishonlash to'g'risidagi qarori ayni muddaodir¹. Zero dostonda ajdodlarimiz turmush tarziga oid aks etgan lavhalarga bag'ishlab rassomlar va haykaltaroshlar tomonidan juda ko'p asarlar yaratilgan va yaratilmoqda.

Shu bois ularni ilmiy o'rghanish, mavzuga oid asosiy atama va tushunchalar mohiyatini tahlil qilish, har bir davrga xos badiiy an'analar va maktablarga oid barcha badiiy va ashyoviy manbalarni san'atshunoslik ilmi kesimida chuqur va izchil tadqiq etishni davrning o'zi taqozo etmoqda.

O'quv qo'llanmada aynan shunday masalalarga yechim izlangan. Jahon tasviriy san'atida mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar ilk bor jamlanib, umumlashtirilgan. Zero, mualliflar tasviriy

¹ «Алломиш» достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш түгрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. — Т.: 1998 йил 13 январ.

san'atda afsona va rivoyatlar fanini o'qitishdan maqsad – tala-balarda san'at asarlarida aks etgan afsona va rivoyatlar haqida xolis, to'g'ri ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamda turli xalqlar asotirlari, dinlarning kelib chiqishi, mazmun-mohiyati ta'limoti va tarixi haqida umumiy tushunchalar berishdan iborat, – deb hisoblaydilar.

Mazkur fan bakalavriat bosqichidagi bo'lajak rassom va san'atshunos talabalarda bevosita sohaga oid turli ramziy obrazlar va uning shaklu-shamoyillari, mazmun-mohiyati, yo'nalishi va taraqqiyot bosqichlari haqida to'g'ri xulosalar chiqara olishiga yaqindan ko'maklashadi: bu boradagi ilmiy dunyoqarashlarini shakllantiradi, kasbiy faoliyatiga oid badiiy tafakkurini charxlaydi, e'tiqodi sog'lom, ma'naviyatida milliy, diniy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligining o'ziga xos jihatlarini tarbiyalaydi.

Zero, har bir rassom yoki san'atshunos afsona va rivoyatlarning umumiy ta'rifi, ularning kelib chiqish ildizlari, muqaddas manbalari, jahonda mavjud bo'lgan barcha asotirlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari, taniqli rassomlarning ulardan ilhomlanib yaratgan tasviriy san'at asarlarini, turli xalqlarning rivoyatlariga oid azaliy qadriyatlar to'g'risida yetarli tasavvurga ega bo'ladi, ularni tahlil qilishni o'zlashtiradi.

Bunday bilim va ko'nikmalar bugungi kundagi jahon badiiy jarayonlarida ro'y berayotgan o'zgarish va yangiliklarni anglashda juda muhim. Afsona va rivoyatlarning tasviriy san'at taraqqiyotida tutgan o'rni, ijtimoiy-psixologik ta'siri, tartibga soluvchilik, tasalli beruvchilik kabi jamiyatdagi ustuvor vazifalari, dunyo badiiy madaniyatida diniy rivoyatlar asosida yaratilgan ramziy timsollarning tarixi va tahlilini bilishi talabalar uchun g'oyatda ahamiyatlidir.

Diniy bag'rikenglik tamoyillariga amal qilish Vatanimizda davlat siyosatining ustivor vazifalaridan biridir.

Dunyoqarashlar xilma-xilligi va vijdon erkinligi qonun yo'li bilan ta'minlangan. Bu jarayonda tasviriy san'at asarlarining alohida o'rni bor. Jamiyatning barcha a'zolarini ayniqsa, yosh avlodning barkamol shaxs sifatida shakllanishida milliy mavzulardagi mifologik tasvirlar nihoyatda ta'sirchan kuchga ega.

Vatanimizga, milliy qadriyatlarimizga sadoqatli, har tomonlama yetuk komil insonlarni tarbiyalash uchun eng avvalo ularni afsonalar q'a'ridan o'zlarini uchun kerakli xulosalar olishni o'rgatish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Mazkur fan o'z oldiga ana shunday murakkab maqsadlarni qo'yganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Afsonaviy dunyoqarashlar qadimgi davr insonlarining badiiy tafakkuri, orzu-umidlari asosida vujudga kelgan. Qadimgi davr ijodkorlari asarlarida afsonaviy lavhalar o'z aksini topgan. Mazkur qo'llanma shunday asarlarni o'rghanish va o'zlashtirishda muhim manba vazifasini o'tashi mumkin.

I BOB. QADIMGI SHARQ AFSONA VA RIVOYATLARI

1-mavzu: Fanning predmeti, asosiy tushunchalari, afsona va rivoyatlar tasnifi

Reja:

1. Fanning asosiy tushunchalari va ularning mazmun-mehiyati.
2. Afsona va rivoyatlar tasnifi.
3. Afsona va rivoyatlarning tasviri san'at tarixida tutgan o'mni.

Tayanch so'zlar: *din, kul't, mif, asotir, mistika, afsona, rivoyat, hikoyat, ertak, doston, qasida, epos, kosmogonik, astral, e'tiqod, olamning paydo bo'lishi, toponimik, esxotologik, ilk yozma va og'zaki afsonalar.*

Mavzuning ayrim masalalari aksariyat hollarda folklorshunoslik, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, etnologiya va arxeologiya fanlari tadqiqotchilarini qiziqtirib kelgan¹. Ushbu fanlarga oid manbalarda turlicha maqsadlar ko'zda tutilgan. Shu bois ulardagi yondoshuvlar, qarashlar, g'oyalalar va chiqarilgan xulosalarda ham ayrim farqlar bor. Mazkur masalalar yuqoridagi fanlar qatorida san'atshunoslikning ham eng murakkab va ayni paytda kam o'rganilgan obyektlaridan biridir. Yer yuzining turli hududlarida yaratilgan dastlabki san'at namunalarining aksariyati sodda va oddiy tasavvurlar hamda e'tiqodlardan oziqlangan². Tasviri san'at tarixini miflar va epik lavhalarsiz tasavvur etish qiyin³. Insoniyatning ilk ajdodlari tomonidan yaratilgan asotirlar zamonaviy san'at rivojida tuganmas manba vazifasini o'tab kelmoqda. Ana shunday ulkan merosni o'rganish, yaxlit bir tizimga solib tasniflash, san'atshunoslik

¹ Allegory Old and New: In Literature, the Fine Arts, Music and Theatre, and Its Continuity in Culture. – New York.: 1994. P-5

² The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, New York.: P-23

³ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. New York.: 2010. P-75

ilmi kesimida har tomonlama tadqiq etishni davning o'zi taqozo etmoqda.

Tasviriy san'atda e'tiqod, ishonch va itoat negizida yaratilgan diniy **mavzular** o'z mohiyatiga ko'ra boshqalardan alohida ajralib turadi. Bunday asarlarda ma'budalar, ilohlar, payg'ambarlar, g'ayritabiyy kuchlarning mavjudligi, ulug' avliyolar bashoratlari, ularning shaklu-shamoyillari ramziy ifodalananadi¹.

Kurayi zaminimizda tarixan turli dinlarga e'tiqod qiluvchi xalqlar istiqomat qilib keladi. Ularning har biri muayyan ta'llimotlar, his-tuyg'ular, toat- ibodatlar orqali narmoyon bo'ladigan o'z olamiga ega. Bu holat san'at asarlarida ham aks etib kelgan. Hayot yaratilishini va uning sir-sinoatlarini tasavvur qilish, badiiy idrok etishning o'ziga xos usuli fanda aksariyat holatlarda e'tiqod yoki din sifatida qabul qilingan². Eng qadimgi davrlardagi devoriy tasvirlardan tortib to hozirgi kundagi zamонавиј asarlarda ham bunday mavzularni kuzatishimiz mumkin³.

Fan doirasida «diniy kul't» atamasi yonma-yon ishlataladi. Negaki, azaldan diniy mavzular ayrim hollarda turli sig'inish kul't tushunchasi bilan aralashib ketgan⁴. Ba'zan ular mazmunan bir-birlarini to'ldiradi. Ammo «kul't» atamasiga manbalarda turlicha ta'rif berilgan. Lug'atlarda ibodat, topinish, sig'inish, sajda qilish va u bilan bog'liq diniy marosimlarni anglatishi qayd etilgan. Misol tariqasida Quyoshga, sanamlarga, haykallarga, hayvonlarga, partandalarga, tumorlarga, turli taqinchoqlarga, homiy ruhlarga, tabiat hodisalariga, toshlarga sajda qilish aynan shu turkumga kiradi⁵. Tasviriy san'atda turli kul'tlar bilan bog'liq obrazlar o'z kelib chiqish tarixi va taraqqiyot bosqichlariga ega⁶.

¹ Кароматов Ж.С. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. -64 б.

² Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Т.: Г.Гулям, 1987. Стр -5

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 3 том. Т.: 2002. – 300 б.

⁴ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. -New York.: 2010. P-75

⁵ Русча-ўзбекча лугат. – Т.: Ўз. МЭ бош редакцияси – Т.: 1983. – 486 б.

⁶ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. -New York.: 2010. P-57

Fanda «**mif**» so‘ziga juda ko‘p urg‘u beriladi. «Mif» aslida yunoncha «**mifos**» so‘zidan olingan bo‘lib, afsona, rivoyat, asotir degan ma’nolarni anglatadi¹. Tasviriy san’atda qadimgi ajdodlarimizning borliq, olam haqidagi ilk tasavvurlari asosida yaratilgan usarlarga nisbatan qo’llanilib kelinmoqda². Mazkur tushuncha negizida koinotning yaratilishi, insonlar, o’simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismrlarning paydo bo‘lishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati to‘g‘risidagi qarashlarni o‘z ichiga oladi³. Miflarga asoslangan san’at asarlarida ijodkorning voqe’likka bo‘lgan ongsiz hissiy munosabati o‘z ifodasini topgan⁴. Har qanday miflik qarashlarning dastlabki ko‘rinishi, dunyoni anglashning eng sodda shakllaridan biridir. San’at asarlaridagi aksariyat miflar – turli badiiy obrazlar, ramziy shakllar va lavhalar ko‘rinishida aks ettiriladi⁵. Ajdodlarimiz tasavvurlarida qadimdan yaxshilik va yovuzlik to‘g‘risidagi qarashlar shakllana boshlagan. Ezgulik kuchlarining zułmatni o‘ziga makon qilgan, yovuzlikka qarshi kurashini aks ettiruvchi miflar insoniyat badiiy tafakkurining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Jahon badiiy merosida turli hududlarda yaratilgan san’at namunalaridagi ko‘plab epik syujet va an’anaviy mavzularning genetik ildizlari bevosita mifik tasavvurlar qatlamiga borib taqaladi⁶.

Ba’zi manbalarda mif so‘zi o‘rnida «**asotir**» atamasi qo’llaniladi. «Asotir» arab tilidan olingan bo‘lib, afsona so‘zining ma’nodoshidir. Asotir xalqimizning ibtidoiy davrdagi asosiy dunyoqarash shakli bo‘lib, o‘sha davr kishilarining olamni, o‘zini qurshab olgan tashqi dunyoni ma’naviy jihatdan o‘zlashtirishga bo‘lgan layoqati, o‘ziga

¹ Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳди лугати. – Т.: Ф.Фулом. 2010. 413-415 бетлар.

² World Myths & Legends in Art. - New York. 2010. P-2.

³ Jeremy Roberts. Mythology. Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-75.

⁴ Мифы народов мира. – Энциклопедия. II-том. – М.,1991. Стр. 45–47.

⁵ Ремпел Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Т.: Г.Гулям, 1987. 190 с.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6 том. 19-20 бетлар. – Т.: 2003 йил.

xos intilishlaridan darak beradi. Asotir tabiat kuchlariga ruhiy tus berish, ularni jonlantirish, aniq hissiy obrazlarga kiritish, tirik mavjudodlar (insonlar, hayvonlar) obrazi, shaklu-shamoyilida tasavvur etish orqali ham ifodalanadi. Qadimgi ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan asotirlarda yeru-osmonning yagona hukmdori sifatida Zevs, Axuramazda, Qayumars obrazlarining shakllanishi ham buning yaqqol dalilidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tasviriy san'atda ifodalangan mifik lavhalarni ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan qadimgi tasavvurlarning izchil tartibga solingan tizimi, asotirlar majmui deyish mumkin. Dehqonchilik madaniyati yuksak darajada rivojlangan hududlarda tabiiy, iqlimi o'zgarishlarning ramziy metaforik talqinlari asosiga qurilgan taqvimiyligi (kalendor) miflar va o'libtiluvchi tabiat kul'tlari haqidagi miflar keng tarqalgan. Xususan, Dionis, Nil, Anaxita va Siyovush haqidagi qadimgi lavhalar shu tariqa yuzaga kelgan.

Tasviriy san'atda «**mifologik obrazlar**» – muayyan voqeahodisalarning jonlantirilgan timsoliy ifodasi sifatida talqin qilinadi. Unda voqe'likning mohiyatini metaforik, ramziy va istioraviy holatda o'ziga ko'chiradi va uning shakliy o'xshash ko'rinishiga aylanadi¹.

Sirli marosimlar ma'nosini anglatuvchi **mistik mavzulardagi lavhalarda odamlarning g'ayritabiyy kuchlar va hodisalar bilan ruhiy aloqada bo'lishi**, turli xil vositalar orqali borliqning yashirin sir-asroridan voqif bo'lish g'oyasini ifoda etish ko'zda tutiladi². Mistikaga oid asarlarning aksariyatida moddiy va ruhiy hodisalar yashirin mohiyatining ramziy timsoli sifatida talqin etiladi. Hatto muayyan tarixiy sharoitlarda yaratilgan harflarga, tabiatda uchraydigan zohiriyligi o'xshashlikka, masalan, bulutlarning «yig'lashi», yulduz uchishi, oy yoki quyosh tutilishi kabilarga g'ayritabiyy tus berish, ularni ilohiylashtirish shular jumlasidandir³.

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-79.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-2.

³ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: F. Fулом, 2010. 413 б.

Jahon tasviriy san'atida kishilarning borliq, tabiat, jamiyat va undagi voqealardan munosabatlardan to'g'risidagi xayoliy tasavvurlarni ramziy ifoda etuvchi tushunchalar asosida turkum asarlar yaratilgan. Ular yagona nom bilan «afsona», deya tilga olinadi. Manbalarda mazkur atama turlicha ta'riflanadi. Rus tilidagi «legenda» so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, «yozuv» degan ma'noni anglatadi. Ayrim lug'atlarda forscha «afsun» so'zi o'zbek tilidagi hikoyat, rivoyat va ertaklarga to'g'ri kelishi qayd etilgan¹.

San'at asarlarida ayrim afsonalardagi bir xil narsa-hodisalarning xususiyatlari boshqa xil narsa hodisalarga o'tkazilar ekan, bu ijodkorlar uchun xayol parvoziga juda keng maydon yaratib beradi. Rassom o'z asarida xayol surayotgan qahramonining istagan narsasini tasavvur etishi mumkin². Rivoyatdan farqli o'laroq afsonaviy lavhalar zamirida albatta mo'jiza, sehr-jodu borligi seziladi. Ilk davrlarda yaratilgan afsonalar juda sodda hamda qisqa bo'lib, keyinchalik sinfiy jamiyat vujudga kelishi oqibatida ular mazmunan murakkablashib borgan.

Rivoyat (arab tilida «hikoya qilmoq») da voqealardan ba'zan o'ydirmalar vositasida, ba'zan real tasvirlovchi og'zaki hikoyalar muhim o'rinni tutadi. Ko'pincha hajmi qisqa ikki yoki uch epizoddan tashkil topadi. Odadta, oddiy bir hikoyachi bayonidan boshlanib, og'izdan-og'izga o'tish jarayonida erkin talqin qilinadi. Unda ijrochilar tomonidan voqe'lilik va tarixiy shaxs bilan bog'liq hodisalar biroz o'zgartirilishi ham mumkin. Shu bois bir rivoyat negizida yuzlab bir-biriga o'xshamaydigan tasvirlar yaratilishi tabiyi. Mazkur merosimiz ajodolarimizning koinot, tabiat hodisalarini va olam haqiqatining mohiyati, dunyoning yaratilish sindoqlarini anglash, o'rganish maqsadida yaratilgan xilma-xil og'zaki hikoyalar, ertaklar va dostonlarni o'z ichiga qamrab oladi.

«Epos» esa yunoncha «yepos» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'z, nutq, hikoya degan ma'nolarni anglatadi³. Ba'zan qadimgi

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 1-том. – Т.: 2000. 520 б.

² Маннавият: асосий тушунчалар изоҳди лугати. – Т.: F. Фулом, 2010, 44-45 бетлар.

³ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship.– New York 2010. P-82.

qabila yoki urug'ning maishiy hayotini hikoya qiluvchi og'zaki va yozma shakidagi badiiy asar ham tushuniladi. Epik asarlar asosida yaratilgan tasviriy san'at namunalari alohida bir turkumni tashkil etadi. Tarixiy jarayonda sekin-asta turli epik dostonlar asosida betakror san'at asarlari yaratilgan va ular taraqqiy qilib, badiiy jihatdan mukammallahib boraverган.

Epik asarlarga ishlangan tasvirlarda badiiy ifoda shakli va usullari boyligi bilan alohida ajralib turadi. Rassomlar oddiy lavhalardan chekinib, voqealarni turli ramzlar asosida teran o'ylash, mantiqiy fikrlash, qahramonlar ichki ruhiy kechinmalarini har tomonlama chuqur yoritishning cheksiz imkoniyatlariiga ega bo'ladilar. Ya'ni, voqe'likdagi epik qahramonlar biror subyekt yoki ijodkorning his-hayajonlari orqali aks eta boshladi¹. Ayrim hollarda esa voqe'likdagi obrazlar musavvirlar ideali, dunyoqarashi doirasida obyektiv tasvir-lanadi.

Tasviriy san'at namunalarida ifodalangan epik lavhalar o'z xarakteriga ko'ra qahramonlik, romantik, tarixiy, jangnoma tipidagi alohida turlarga ajratiladi. Epik asarlar boshqa janrlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bular: syujetning kengligi va ko'pincha, ketma-ket kompozitsiya asosiga qurilishi, dramatizmning kuchliligi, barqaror tizimga ega bo'lishi, obrazlarda epik salmoqning yetakchilik qilishi, an'anaviy tipik o'rirlarga ega bo'lishi, butun voqe'liklarning yagona qahramon bilan bog'liq holda tasvirlanishi va nihoyat, o'ziga xos badiiy tasvir usulining mavjudligi va hokazolar².

Eng qadimgi epik asarlar insonning mehnat jarayoni va qabilalarning o'zaro to'qnashuvlarini aks ettirishi bilan xarakterlangan³. Bu holatni ko'pgina arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ov tasvirlari, tosh qurollari, o'q-yoy yoki qilich va boshqa qurollar vositasida jang qilayotgan kishilar tasvirlari ham tasdiqlaydi. Keyinchalik qadimgi insonga xos barcha qarashlar tizimi bo'lgan

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-3.

² Кун. Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. – Т: Ўзбекистон, 2013. 352–404 бетлар.

³ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-86.

mifologiya xalq eposi rivojiga turtki berdi. Qadimgi hind eposi namunałari buning tasdig'idir. Umuman olganda, xalq eposi juda uzoq tarixiy taraqqiyotni bosib o'tdi. Har bir xalqning eposi o'ziga xos milliy va ma'naviy xususiyatlarga ega¹.

Tasviriy san'at namunalarida aks etgan afsona va rivoyatlar nihoyatda ko'p qirrali, keng qamrovli murakkab badiiy hodisadir. Ularni bir qadar kengroq tasavvur qilish uchun eng avvalo turli nuqtayi nazardan tur va turkumlarga ajratib, bir tizimga solish lozim. Shu maqsadda ayrim manbalarda «tasnif» so'zi qo'llaniladi. «Tasnif atamasi iste'molga arab tilidan kirib kelgan bo'lib, hozirgi o'zbek tiliga o'girganimizda saralash, tartibga solish» degan ma'nolarni anglatadi². Ba'zi tadqiqotlarda shu ma'noda «klassifikatsiya», «sistematizatsiya» atamalari ishlatilgan. Klassifikatsiya ilm va inson faoliyatining boshqa biron sohasiga oid o'zaro bir xil tushunchalar sistemasi kabi keng qamrovli jarayonlarga nisbatan qo'llaniladi. Tasnif har bir fanga xos muhim mantiqiy amal bo'lib, uning vositasida shu fan doirasida to'plangan bilimlar qat'iy tartibga solinadi. Umuman olganda, har qanday to'g'ri amalga oshirilgan mukammal tasnif fanning har bir qirrasini alohida o'rganishni yengillashtiradi, fan yoki sohaga oid muammolarni bir tizim asosida hal etish mumkin bo'ladi³. Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlarning quyidagi tur va turkumlarga ajratilgani maqsadga muvofiqdir.

Diniy mavzular: Milliy dinlar (yahudiylik, hinduiylik, sintoizm, daosizm, konfutsiychilik) va jahon dinlari (buddaviylik, nasroniylik, islom) ni alohida o'rganish mumkin⁴.

Sig'inish kul'tlari⁵: bu turkumga kiruvchi mavzular doirasi nihoyatda katta. Shu bois ularni tafniflashda quyidagi tizimni taklif etamiz:

¹ Манъавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: 2010. 661–662 бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – 1-том. – М.: Русский язык, 1981. – 326 б.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2004. 8-том. – 292-293 б.

⁴ The Art of South and Southeast Asia. – Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, New York. P-23,30.

⁵ Jeremy Roberts. Mythology. Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-75.

- turli hayvonlarga sajda qilish negizida yuzaga kelgan kul'tlar (sher, tuya, ot, buqa, sigir, bo'ri, it, qo'chqor, echki, qo'y, yo'lbars, fil);
- turli qush va parrandalarni ilohiylashtirish asosida yaratilgan kul'tlar (burgut, lochin, boyo'g'li, g'oz, tovus, semurg', xumo, bulbul, kaklik, qarg'a, musicha, turna, kabutar, xo'roz);
- dunyoning yarim tomonini aks ettiruvchi jonzotlar mavzulari asosida shakllangan kul'tlar (ilon, ajdaho, timsoh, baliq, delfin, qurbaqa, toshbaqa, tipratikon);
- qanotli jonzotlar ko'rinishidagi kul'tlar (farishta, pari, qanotli tuya, qanotli yo'lbars, qanotli ot, qanotli ilon);
- yarim odam, yarim qush, yarim hayvon ko'rinishidagi miflar asosida shakllangan obrazlar (gopodshoh, sfinks, shedu, kentavr, dev, boshi it, tanasi qush, dumি baliq ko'rinishidagi jonzodlar, boshidan shox o'sib chiqqan obrazlar, ikki boshli odamlar, tanasi odamniki ikki boshi ajdahoniki ko'rinishidagi hukmdorlar — Zahhok);
- hosildorlik kul'tlari (Nil, Dionis, Anaxita, Amudaryo ilohasi);
- turli ruhlarga sig'inish kul'tlari (ostadonlar, mehrob, qurbanlik marosimlari, yovuz devlar);

Mifologik mavzular turlari:

Kosmogonik mavzular — dunyoning paydo bo'lishi va tuzilishi olamning yaratilishi, ibtido va yerda hayotning vujudga kelishi haqidagi afsonaviy qarashlar asosida shakllangan obrazlar (Pangu, Fu-si va Nyuyva, Zevs, Shedu, Gopodshoh, Qayumars, Zurvan);

Solyar mavzular — quyosh va uning tuzilishi haqidagi mifik tasavvurlar negizida yaratilgan obrazlar (Mitra, Ra, Shamash, Burgut, Sher, Qanotli ot);

Toponimik xarakterda vujudga kelgan miflar. Tog', daryo, dengiz, shahar, qal'a, qishloq, tepalik, bog', vodiylar hokazolarlarning kelib chiqishi, nomlarining mazmun — mohiyati bilan bog'langan afsonalar kiradi (Rim, Afina, Aksho, Amudaryo, Qaqmus, Shosh, Samarqand, Urgut, Yerqo'rg'on, Afrosiyob);

Etnogenetik mavzular — elatlar va urug' — qabilalarning kelib chiqishi bilan bog'liq holda shakllangan afsonalar (ellinlar, oriyalar, 92 o'zbek urug'i, o'g'uzlar, Ko'kbo'ri, Ona bo'ri, qo'ng'iroq);

Tabiatdagি voqeа-hodisalar¹ aks etgan afsonalar (Chaqmoq, Vulqon, Shamol, Yomg'ir, Qor, Kamalak, bulutlarning ko'payib kamayishi, yulduzlarning uchishi);

Astral afsonalar – «Astro» osmon yoritqichlari va hodisalariga hamda u bilan bog'liq sehrgarlik xatti-harakatlariga sig'inishni anglatadi. Astral e'tiqodlar qadimda ikki daryo oralig'i – Mesopotamiya, Misr va Hindistonda keng tarqalgan. Bu mamlakathardagi ibodatxonalar rasadxona (observatoriya) vazifasini ham bajarib, osmon hodisalarini kuzatishda katta rol o'yagan. Yulduzlar vaziyatiga qarab, bu bilan davriy bog'liqlikka ega bo'lgan daryolar suv toshqini bo'lishini oldindan aytganlar. Astral afsonalar asosida astrologiya, folbinlik va karomat qilish vujudga kelgan².

Yaratilish davri va joyiga qarab ajralib turuvchi afsonalar – Qadimgi yunon, Rim, hind, xitoy, Misr, yapon, fors, o'zbek, arab, turk...

Antropogonik afsonalar – Odamning paydo bo'lishi haqidagi afsona va rivoyatlar – Odam ato va Momo Havo ...

Taqvimiylar va **mavsumiy** (kalender) afsonalar – yil, oy, kun hisobi bilan bog'liq sanalar – Navro'z, yangi yil, ayamajuz, ahmon-dahmon, sumalak, uch, yetti, yigirma, qirq, chilla, to'qson hisobi.

Exsotologik mavzular – olamning intihosi, oxirzamon to'g'-risidagi afsonalar. Zilzila, suv toshqini, vulqon otilishi, oy yoki quyosh tutilishi, qiyomat kuni.

Tasviriy san'atda yaratilgan barcha syujetlar, xayoliy tasavvurlar, ilohiy qarashlar eng sodda xarakter kasb etgan mifologiya bilan uzviy bog'langan. Ilk O'rta asrlarning hamma davrlarida Yevropada antik miflarni diniy va turli kul'tlar bilan bog'liq rivoyatlar siqib chiqargan. Bu davrda diniy kul't afsonalari garchi hal qiluvchi rolni o'ynamagan bo'lsa-da, jamoatchilik ongida katta mavqega ega bo'lgan. O'z navbatida bu holat tasviriy san'at asarlarida muhrlangan.

Uyg'onish davri tasviriy san'atida qadimgi dunyo miflariga bo'lgan qiziqish yana qaytadan paydo bo'la boshlaydi. San'at tarixiga

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-75.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I том. – Т.: 2000. 466 6.

«Kiborlar madaniyati» nomi bilan kirgan keng miqyosli ijodiy jarayon nafaqat yangi an'anaviy syujetlarni, shu bilan birga antik mavzularning tasviriy san'atda keng foydalanilishiga ham sharoit yaratdi. Yevropada Uyg'onish davri rassomlari «Injil» rivoyatlari qatorida antik qahramonlar obrazlarida o'z davrining ideallarini yaratishga alohida e'tibor bera boshladilar. Bu esa rassomlarga erkin tarzda fikr yuritish, xayolot ummoniga g'arq bo'lishlariga keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Natijada mavzuga oid yuzlab nodir asarlar dunyo yuzini ko'rdi.

Bu davrda Yevropada nasroniylik bilan bog'liq mavzular yetakchi o'rinnlardan birini egallagan bo'lsa, Sharqda miniatyura san'ati rivoj topdi. Xususan, XVII asrda yashagan buyuk golland rassomi Rembrant o'zining «Injil» mavzusidagi turkum asarlarida aslida chin ma'nodagi hayotiy haqiqatni tasvirlashni maqsad qilgan, insonlar sezgisi va xarakterining ko'p obrazlilagini ochishga intilgan va bunga to'liq manoda erisha olgan. Sharqda esa Kamoliddin Behzod boshlagan an'ana davom etgan.

Aslida har qanday afsona jamiyat rivojining eng pastki pog'o-nasida paydo bo'ladi. Tabiat voqe'liklari va jamoatchilik hayotlarini xayoliy tushintirish uchun xizmat qiladi. To'g'ri, olamni bunday tushintirish oddiylik va soddalikdir. Insonlarga olovni bergen Titan, Prometey haqida¹, dehqonchilik va hunarga, yozuvga va umuman hayotgan o'rgatgan ma'bud va ma'budalar to'g'risidagi lavhalar ming yillar davomida rassomlar tomonidan qayta ishlanaveradi. Afsona va rivoyatlarning manbasi, ashyosi voqe'likning rivojlaniishi fantastik shakkarda o'zgartirilgan holda aks etadi. Bu turli dinlar bilan bog'liq holda yaratilgan afsona va rivoyatlarga ham tegishli. Hech qanday din rivoyatsiz yashay olmaydi.

Xullas, buyuk ustalar o'z davrining rivoyatlari asosida noyob san'at asarlarni yaratishdi. Bunday ijodiy kashfiyotlar va yaratmalar bilan tanishish uchun millionlab san'at ixlosmandlari oldida bir qator savollar paydo bo'ladi: rassom afsonalarni qanday tasvirlaydi, u o'z fikrlari va hissiyotlarini ifodalash uchun qanday badiiy vositalardan foydalanadi? Ana shu savollarga javob berish uchun tasviriy

¹ Кун. Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. – Т: Ўзбекистон, 2013. 352–404 бетлар.

san'atdagi afsonaviy syujetlarda ko'plab tarqalgan va eng ommalashgan asarlarni bir ipga tizib, yaxlit holda umumlashtirildi. Mazkur o'quv qo'llanmani yozishda aynan shu masalalarni yoritish, bo'lajak san'atshunos va rassomlar uchun eng sara san'at asarlarini yoritishni lozim topdik. Zero, bu ish talabalar bilishi lozim bo'lgan asosiy bilimlar sirasiga kiradi.

Nazorat savollari

1. *Afsona va rivoyat so'zining ma'nosi nimani anglatadi?*
2. *Mif, epos va asotir deganda nima tushuniladi?*
3. *Afsona va rivoyatlarning tur va turkumlarini aytning?*
4. *Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlarning ahamiyati nimada?*

Adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship.* New York 2010.
2. *The Art of South and Southeast Asia.* Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art – New York.
3. *World Myths & Legends in Art – New York.* 2010. P-134.
4. *Миллий ғоя; тарғибот технологиялари ва атамалар лугати.* – Т.: Академия, 2007
5. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах).* – М., 1999.
6. *Маънавият: асосий тушунчалар изоҳди лугати.* – Т.: Маънавият, 2010.
7. *Мингбоеva Д. Тимсоллар тилсими.* – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
8. *Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи.* – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.
9. *Ўзбекистон миллий энциклопедиясининг барча жилларида келтирилган маълумотлардан кенг фойдаланилди.*
10. *Русча-ўзбекча лугат.* – Т.: Ўз.МЭ бош редакцияси, 1983. – 486 б.
11. *Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии.* – Т.: Г. Гулям, 1987. 190 с.
12. *Ўзбек тилининг изоҳди лугати.* – 1-том. –М.: Русский язык, 1981. – 326 б.
13. *Ҳакимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность.* – Т.: Санъат, 2010. 503 стр.

2-mavzu: Qadimgi Misr afsona va rivoyatlar

Reja:

1. Qadimgi Misr dinining o'ziga xosligi.
2. Tasviriy san'atda Qadimgi Misr xudolari.
3. O'zbekiston san'atida Misr mavzusi.

Tayanch tushunchalar: piramida, Nil, Misr ehromlari, Apis, Ra, Ptax, Xonsu, Xnum, Amon, Basted, Osiris, Gor, Isida, Soxmet-sher, Xafra, Nut, Geb, Tot, Xatxor, Ka, Ba, Anibus, Sfinks, Sinuxet hikoyasi.

Misr – Afrikaning Shimoliy Sharqiy qismidagi Nil daryosining quyi oqimida joylashgan va qadimdan badiiy madaniyati gullab-yashnagan afsonalarga boy davlatlardan biridir. Bu yurt afsona va rivoyatlar salkam besh ming yil davomida shakllanganligi manbalardan ayon. Qadimgi misrliklar san'atining rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning o'ziga xosligi – Nil vodiysining mahalliy aholi tomonidan o'zlashtirilishi, vodiyydagি serunum yerlarda dehqonchilikning rivoji bilan izohlanadi¹.

Misrliklar qadimdan o'ziga xos madaniyati va ciniy e'tiqodlari bilan butun dunyo sivilizatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ularning diniy an'analari tartib-qoidalari nihoyatda mustahkam va qat'iy bo'lган. Ayniqsa, hayvonlarga topinish Misrda uzoq vaqt davom etgan. Politeizm keng tarqalgan. Misr haykaltaroshlik san'atida xudolar panteoni juda katta bo'lib, u ilk urug'chilik davrida vujudga kelgan. Misrliklar yaratgan haykallarda deyarli har bir ma'bud hayvon ko'rinishidagi qiyofalarda – mushuk, qo'y, ho'kiz, arslon, sigir siymosida odamlar orasida yashaydi, deb

¹ Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Raja E. Freed. Egypt in the Age of the Pyramids. -- Boston. 2006. P-19.

tasavvur qilinganligi aks etgan. Xudolarning bir qancha joni bo'lib, ulardan yarmi hayvon tanasida, yarmi uning haykalida yashaydi, — deb o'ylashgan. Har bir xonodon to'rida xudolar haykallari o'rnatilgan. Unga odamlar totem-hayvonga, qabila boshlig'iga sig'inishgan. Buni tasdiqlovchi san'at asarlari juda ko'plab topilgan.

Apis — qadimgi Misr san'atida peshonasida quyoshli diskি bo'lган ho'kiz timsolidagi haykal ko'rinishida tasvirlangan. Unga sig'inuvchilarning asosiy markazi Menfis shahri bo'lган. Apis Ptaxning ruhi bo'lib, olamni yaratayotganda har bir narsaning nomini odamga o'tgatgan. Xudo shunchalik qudratli bo'lganki, uning asl qiyofasida ko'rishning umuman iloji yo'q, deb tasavvur qilingan. Tasviriy san'at asarlарida peshonasi va belida oq qashqasi bo'lган qora buqa timsolida tasavvur qilingan. U qator afsona va rivoyatlarda kuch-qudrat ramzi — ilohiy jonivor hisoblanib, maxsus ibodatxonalarda saqlangan va yaxshi parvarish qilingan. Misrliklar bunday buqaga sigir tanlashga katta ahamiyat berishgan. Agar buqa o'lib qolgudek bo'lsa, uni mo'miyolab, marosimlar o'tkazib, ibodatxonaning to'riga ko'mishgan. So'ngra uning o'rniiga xuddi shunday ho'kizcha izlashgan¹.

Xatxor — («Gor uyi», «Osmon») osmon ma'budasi. Qadimda Raning qizini, Quyoshni dunyoga keltingan sigir, deya tasavvur qilganlar. Sevinch va sevgi, kuy va raqs ma'budasi. U ona va bolalatni yomon ko'zlardan saqlagan. Hayot bo'lganlar haqida qayg'urib, marhumlarni narigi dunyoga kuzatuvchi, ularni oziq-ovqat va suv bilan ta'minlovchi vazifani bajargan. Tasviriy san'at asarlарida boshida quyosh diskli go'zał malika ko'rinishida ifodalangan.

Xepri — (Xepera, Xepra, Xaper) quyosh xudolaridan biri. Boshqalardan farqli ravishda ertalabki endi chiqayotgan quyosh ko'rinishiga ega bo'lган. Boshi qora qo'ng'iz, tanasi yalang'och, jigarrang, beli esa sariq rangdagi libos kiygan odam obrazida tasvirlangan. Afsonalarga ko'ra, u qo'ng'izdek yumałab charchamagan. Kechasi ham quyoshni yer tagida dumalatib yurgan. Uni marhum-

¹ Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed, Egypt in the A G E of the Pyramids. — Boston. 2006. P-19.

larning qayta tirlishiga qiyoslashgan. Tasviriy san'atda quyoshni dumalatayotgan maxluq ko'rinishida ifodalanadi.

Xonsu — Amon va Mutning o'g'li. Oy xudolarining triosini tashkil qilgan. Vaqt va uning hisobini aniqlaganligi uchun ulug'-langan. Tasviriy san'atda oy ramzli diskি bor inson qiyofasida tasavvur etiladi.

Xnum — hosildorlik va yaratuvchi xudo sifatida yer yuzidagi barcha inson zotini qizil loydan buniyod etgan, hunarmandlik charxini kashf etib, undan foydalanishni o'rgatgan. Tasviriy san'atda ilohiy hayvon — qo'y boshli inson timsolida namoyon etilgan.

Mut — Qadimgi Misr mifologiyasida osmon qirolichasi, oy triosi a'zosi, ona ma'buda va onalik homiysi. Tasviriy san'atda beligacha jiggarrangli libos kiygan, undan tepasi sariq rangda, boshida esa oppoq toj kiygan qiroliche ko'rinishida ifodalanadi. Maat — haqiqat,adolat va odillik xudosi bo'lsa, Bastet — mushuk ko'rinishidagi ma'buda sifatida ulug'langan.

Anibus — o'liklar olamining podshosi. Tasviriy san'atda tanasi odamniki, boshi bo'rinki ko'rinishidagi marhumlar, mo'miylanlar xudosi va yer ostiga ko'milganlar rahnamosi sifatida tasavvur qilingan¹.

Taurt — ayollar va bolalar homiysi. Tasviriy san'atda boshi va oyog'i sherniki, tanasi hormilador ayol obrazida ifodalanadi. Uning tasviri ko'pincha yotoqxona jihozlarida o'z aksini topgan. Moskvadagi A.S. Pushkin nomidagi tasviriy san'at muzeyida eramizdan oldingi II—I asrlarda ishlangan ramziy haykalchasi saqlanadi. Qohira muzeyidagi toshdan ishlangan haykali esa eramizdan avvalgi 650-yilda yaratilgan deb taxmin qilinmoqda. Xuddi shu muzeyda yog'ochga yaltiroq rang berib yaratilgan Tutanxamon tobutida ham uning realistik uslubdagi haykalchasi ishlangan. Mazkur yodgorlikning yaratilish davri taxminan eramizdan oldingi 1350-yil deb ko'rsatilgan².

Tot — (Tuet, Tut, Tuut, Tout, Texuti) donolik va ilm xudosi. Dastlab vaqt va oy, keyinchalik aql, yozuv, va donishmandlik ilohiga

¹World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-72.

²Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E Freed. Egypt in the Age of the Pyramids. — Boston. 2006. P-29.

aylangan. Oy ham uning tomonidan izga solinadi, deb tasavvur qilingan¹.

Soxmet – tanasi odamnikiga o‘xshash sher boshli urush ilohasi. Dunyodagi barcha qirg‘inbarot janglar bevosita u bilan bog‘lanib talqin qilingan. Kuchli urush va quyosh xudosi, tabobatda dard tarqatuvchi va uni oluvchi xususiyatga egaligi tilga olinadi. Barcha shifokorlar homiysi, firavnlar himoyachisi. Tasviriy san’atda boshi sher qiyofasida tasavvur qilingan. Soxmet xudolarning dushmanlarini qiruvchi xaloskor sifatida juda ko‘p affsonalarda tilga olinadi.

Selket – chayon timsolidagi ma’buda, marhumlar homiysi. Tasviriy san’atda boshi chayon, tanasi odam qiyofasida ishlanadi. U shifokorlar homiysi sifatida ham ulkan ishlarni amalga oshiradi. Shifokorlar aksar hollarda unga sig‘inishgan.

Ra² – barcha mavjudotlarga issiqlik va yorug‘lik beruvchi, olamni yaratuvchi quyosh timsolidagi oliy xudolaridan biri. Afsonalarga ko‘ra, u xaosdan kelib chiqqan. Qorong‘ulik ustidan g‘alaba qilgandan so‘ng Quyosh paydo bo‘lgan. Ra dunyoni yaratib, uning hukmdoriga aylanadi. Bu ilohning kuchi shunda ediki, uning sirli ilohiyligi haqida hech kim bilmasligi kerak edi. Raning chevarasi Isida oliy hukmdor bo‘lishni xohladi va buni ayyorlik bilan egallahsga qaror qildi. U zaharli ilonni yaratdi va qariya Rani chaqishni buyurdi. Ilon Rani chaqadi. Raga faqat Isida yordam bera olar edi. Biroq, Isida unga o‘z sirini aytmaguncha davolamasligini bildiradi. Ra uzoq vaqt rozi bo‘lmay turadi. Nihoyat u o‘z sirlarini aytishga majbur bo‘ladi. Ra o‘z kuchini yo‘qotib, u dunyoni boshqarish huquqidan mahrum bo‘ladi.

Ibodatxonalar bo‘sab, odamlar unga qurbanlik keltirmay qo‘yadilar. Xudo jazo uchun insoniyatning hamma zotini yo‘qotishga qaror qiladi va yerga dahshatli Soxmetni yuboradi. Notinchlik boshlandi. Halokatga mahkum qilinganlar Radan yordam so‘rab, iltijo qiladilar. Xudo ularning arzini eshitadi va Soxmetni tinchlantirdi. Soxmet odamlar orasida boshqa yashashni xohlasmaydi va

¹ World Myths & Legends in Art, — New York. 2010. P-134.

² Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. — Boston. 2006. P-129.

osmonga uchib ketadi. Ra u yerda Nilning ustida o'ziga yoqqandek suzib yuradi, u osmonni quyoshli yorug' va issig'i bilan xushnud qilib yuradi. U osmonda kecha-kunduzlik yo'lga chiqib, g'arbiy tog'larga suzadi, u yerda misrliklar tasavvurlari bo'yicha, yer osti podsholigi, kunduzgi sayrdan tungisiga o'tadi va Nilning ostidagi yerdan suzib yuradi. Ra yarim tunda o'zining abadiy dushmani Amon bilan jangga kirishadi. Mazkur dahshatli ilon xudoni halok qilish uchun Nilning hamma yer osti suvini ichadi, biroq Ra undan g'olib keladi va yutgan suvlarini chiqarishga majbur qiladi. Ra yaralangan ilonning tanasidan o'tib oladi va boshqa sayohatga, Ya'ni sharqiy tog'larga o'tib, osmonga ko'tariladi. Quyosh ko'tarilgach, xudo yangidan Nilning osmonida suzadi. Qadimgi misrliklar san'atida Rani boshida quyosh gardishi bilan bo'lgan odam obrazida tasavvur qilishgan.

Ikkinchি bir afsonada aytlishicha, bir kuni Ra bilan Soxmet o'rtasida janjal kelib chiqadi. G'azablangan xudo Soxmet jahl bilan Raga murojaat qiladi va Misrni tashlab ketadi. Nubiyaga ketayot-ganida uning oldidan nima uchrasha, hammasini yo'q qiladi. Uning issiq nafasi bilan unumdor yer cho'lga aylanadi. Ra Soxmetning ketishi bilan g'amginlikka tushadi va Nubiyaga o'g'lini oqillik xudosi Tot bilan birga jo'natadi. Xudolar Soxmetni Misrga qaytishga ko'ndiradilar. Hali Nubiyadaligida Soxmet akasi bilan unashtiriladi. Tantanali jarayonlar vaqtida xudolar Misrga qaytishadi. Ularni hamma shaharlarda odamlar quvnoq qo'shiqlar kuylashib, raqsga tushgan holda sovg'a sifatida musallaslar bilan kutib oladilar. Har yili bahorda tabiatning gullashi chog'ida qadimgi misrliklar Soxmetni Nubiyadan qaytishi va uning to'yi munosabati bilan bayram qilishgan. Bu bayram «yagona uzum gullari va Nilning to'lgan kuni» deb nomlangan.

Amon¹ — tasviriy san'atda uning obrazi rassomlar tomonidan qirg'iy boshli odam qiyofasida chizilgan. U yer yuzidagi barcha odamlarni o'z panohida asrovchi himoyachi tangri, umumiy Misr rasmiy xudosiga aylangan. Misrning ba'zi yerlarida Amon xotinini

¹ Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. — Boston. 2006. P-129.

iloha Amaunyat desalar, boshqa yerlarida iloha Mut deganlar, ularning o'g'illari Xoxu deb atalgan. Amonda qo'y va g'oz muqaddas hayvon hisoblangan. Antik davrlarga oid yozuvlarda Amon o'zida butun tabiatni gavdalantiradi, turli tabiiy ofatlar uning namoyon bo'lishini anglatgan.

Amon Ra (Aton Ra) – Qadimgi Misrda Raning mavqeini oshirish uchun uni Quyosh xudosi Ra bilan tenglashtirishgan hamda unga xudolar podshosi firavuning otasi sifatida e'tiqod qilishgan. O'rta podsholik davrida unga sig'inish rasmiy tus olgan. Miloddan avvalgi XII – XIII asrlarda podsholar urush olib borgan vaqtlarida Amon Ra bosib oluvchilarning homiysi va g'alaba keltiruvchi tangri sifatida mashhur bo'lgan. Harbiy o'ljalarning talaygina qismi Amon Ra ehromiga keltirilgan. Shu tufayli tuhoniylarning boyliklari va nufuzi osha borgan¹.

Amon Ra timsoliga haykaltaroshlikda bir qator ishlar bajarilgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda bronzadan ishlangan haykal qadimgi misrliklarning asosiy ilohlaridan biri – Fir'avnlarning homiysi, quyosh xudosi haykali mavjud. Xudo Ra obrazi keskinlikda tasvirlangan. Asarda fir'avnlarni toju-taxtda o'tirgan holatda kiyintirish rassomning asosiy maqsadiga aylangan. Haykalda Amonning qo'y ko'rinishidagi boshi, tepasida esa quyosh doira shaklida ifodalangan.

Mina – hosildorlik va chorvachilik xudosi, odamlarning tug'ilishi va chorvaning ko'payishi homiysi, cho'l hokimi va Qizil dengizga boradigan karvon yo'lining himoyachisi sifatida e'zozlangan. San'at asarlarida rassomlar tomonidan bir qo'li yuqorida, ikinchisi qamchi ushlab turgan odam qiyofasida tasvirlangan. Misrliklar Minaning yog'ochdan ishlangan buyumiga sig'inganlar.

Sfinks – Qadimgi Misrda tanasi sherniki, boshi odamniki (ba'zan hayvonniki) bo'lgan afsonaviy maxluq timsolidagi haykal shunday nom bilan mashhur bo'lgan. Unga atab ko'plab afsona va rivoyatlar to'qilgan. Misrliklar daraxtlarga, o'simliklarga va gullarga ham e'tiqod qilishgan. Keyinchalik davrlar o'tishi bilan

¹ Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-129.

ma'budalar insoniy qiyofada tasvirlana boshlanganligiga guvoh bo'lamiz¹.

Sebek – (Sobek, Sobk, Soxet, Sobki, Soknopais) Nil quyuchisi, suv xudosi sifatida tilga olingan. Tasviriy san'atda timsoh boshli, tanasi inson ko'rinishidagi xudo shaklida ifodalanadi. U yovuz kuchlarni haydab, insonni qo'riqlaydi, degan fikrlar mayjud².

Butun dunyoda bo'lgani kabi misrliklarda ham quyoshga sig'inish keng ommalashgan. Misrning o'zi «quyosh mamlakati», uning fir'avnlari esa «quyoshning o'g'li» deb atalgan. Yangi podsholik davrida fir'avn Amonxoteb-4 (Exnoton) diniy islohot o'tkazib, yakkaxudolikni joriy etadi. Ya'ni, u hammani Aton (quyosh shu'lasi)ga sig'inishga da'vat etadi. Quyoshning belgisi (ramzi) turlicha bo'lib, u qanotli sher qiyofasida tasvirlangan. Sher ko'pincha qullar bilan yaqin deb tasavvur qilingan. Ya'ni bu qullar nur shaklidagi lochin ko'rinishida ifodalanigan. Unga atab ko'plab madhiyalar to'qilgan va aytilgan. O'nlab katta kichik haykallar ishlangan.

Osiris – dastlab hosildorlik xudosi, keyinchalik vafotidan so'ng yer osti sultanatini boshqaruvchi xudo vazifasini bajara boshlaydi³. Osiris ibodatxonasi xarobalari Abidos shahrida hozirgacha saqlanib qolgan. Osirisning o'g'li Gor (**Xor**) bo'lib, zulmatni yenguvchi xudo hisoblangan va u tasviriy san'atda ijodkorlar tomonidan lochin qiyofasida tasvirlangan. Osirisning xotini Isida barcha onalar va ayollar xudosiga aylanadi. Osirisning birodari Set – baxtsizlik, zulmat, yovuzlik, cho'l va bo'ron xudosi sifatida afsonalardan o'rin olgan⁴. «Osiris va Gor» to'g'risidagi afsona qadimgi Misr dinini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Afsonada aytishicha, Osiris Misrning podshosi bo'lgan. U odamlarga yerga ishlov berishni, bog'lar yaratishni o'rgatadi. Kunlardan birida akasi Set (zulmat va yovuzlik xudosi) tomonidan o'ldiriladi. Osirisning o'g'li Gor Setni maydonga yakkama-yakka kurashga chaqiradi va bu jangda uni

¹ Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-129.

² Мифы народов мира. – Энциклопедия. – М.: 1991. II том. стр 423.

³ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-75.

⁴ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-72.

mag'lub etadi. Shundan so'ng, Gor mutloq g'olib chiqishi uchun o'zining ko'zini Osirisga berib, uni qayta tiriltiradi. Qayta tirilgan Osiris esa yerga qaytmaydi, u yer osti sultanatining o'lliklar podshosi bo'lib qoladi. Shunday qilib, uning yerdagi merosxo'ri sifatida Gor tirikdar sultanatini boshqara boshlaydi va odamlarni ko'plab ezgu ishlarga boshlaydi. Mamlakat taraqqiyotida katta yutuqlarni qo'lga kiritadi¹.

Tasviriy san'atda ushbu afsonaga bag'ishlangan «Isida o'g'li Gor bilan» nomli bronzadan ishlangan haykal miloddan avvalgi taxminan VII—VI asrlarda noma'lum muallif tomonidan yaratilgan. Isida qadimgi Misr rivoyatlaridagi yer xodosi Nutning qizi deyiladi.

Misr fir'avnlarning ilohiyashgan onasi — Isida o'zida hosildorlik va onalikni namoyon etgan. Misrlarining tasavvurlari bo'yicha, sehrgarlik sirlari bilan shug'ullangan va bu unga xudolar ustidan kuch va hukmini o'tkazishga imkon bergen. Ba'zi asarlarda Isida o'g'li Gorni tizzasida o'tirg'izgan holda tasvirlangan².

Geb — Qadimgi Misr afsonalarida yer va havo xodosi, suv va namlik ma'budasi Teftunning o'g'li. U o'zining opasi va xotini Nut bilan har kun osmon chiroqlari farzandlarini yutgani va qayta dunyoga keltirgani uchun urushganligi va Gebni pastda qoldirib, Nutni tepaga ko'targani hikoya qilinadi. Gebning farzandlari Osiris, Set, Isida, Neftida deb nomlangan.

Upaut, (Vepuat — yo'l ochuvchi) — Bo'ri obrazidagi xudo. Markaziy kul'ti Siut — «bo'ri shahri». Bu shahardan katta karvon yo'li boshlangan. Upaut bu yerga kelib ketadiganlar uchun to'g'ri yo'l ko'satuvchi dohiy sifatida ulug'langan. Ba'zi afsonalarda u Osirisning birinchi safdag'i jangchisi yoki olamdan o'tganlar ruhining himoyachisi vazifalarini ham bajaradi. Bir qator maishiy buyumlarda uning kichik hajmdagi tasviri ishlangan³.

Misrlar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullana boshlagach, turli xil tabiat kuchlarini o'zida ifodalovchi ma'budalar

¹ Ражабов Р. Қадимги дунё тарихи. — Т.: 2009, 57–58 бетлар.

² Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids — Boston. 2006. P-17.

³ World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-34.

vujudga kelgan. Aynan shu davrga kelib Nut osmon jismlari ma'budi darajasiga chiqqan bo'lsa, Geb butun yer yuzini boshqaradigan oliv ma'budga aylangan. Barcha dehqonlar hayotining birlamchi manbasi va posboni – Nil daryosi ilohiga sig'inishgan. Misrning sharqiy chegaralarini himoya qiluvchi xudoning nomini Sopdu, deb atashgan. U san'at asarlarida lochin yoki boshida ikkita pati bo'lган uzun sochli va soqolli odam shaklida tasvirlangan. Misriklar Sopduning «o'tkir» tishlariga topinishgan.

Misriklar oddiy odamlar ko'ziga ko'rinnmaydigan xudolar ular uchun maxsus qurilgan ibodatxonalarga kelib yashaydi, deb ishonganlar. Ibodatxonada xudolarning katta haykallari jez va sopoldan yasalgan kichik haykalchalarini o'matganlar. Sig'inuvchilar xudolar shu haykallar ichida joylashib, ularning arzlarini eshitib, in'omlarini qabul qiladi, deb tushunganlar. Xudolarga xizmat qiluvchi kohinlar shu ibodatxonalarda yashagan. Bosh kohin muqaddas udumlarni bajarish – haykalni xushbo'y suyuqliklar bilan artib-tozalash, kiyintirish, tansiq taomlar berishga javobgar edi. Ishlar bitganidan so'ng xudoga hurmat bajo etib, kohin orqasi bilan yurib, uzoqlashgan. Kohinlar fir'avnlar kabi xalq orasida katta hokimiyatga ega bo'lganlar. Sababi aholi ularni xudolar nomidan gapiradilar, deb ishonishgan.

Misrda ibodatxonaga eltuvchi yo'lning ikki tomoniga sfinkslar haykallari o'matilgan¹. Darvozaning ikki tomonida salobatli, toshdan o'yib yasalgan bo'rtma tasvirlar tushirilgan minoralar bo'lgan. Ularning oldida granit toshdan o'yib yasalgan fir'avnning taxtda o'tirgan haykali o'rinn olgan. Ibodatxona ichidagi maxsus xonada xudoning haykalchasi saqlangan. Unga yaqin xonada «Muqaddas qayiq» bo'lgan. Bayram kunlari haykalcha qayiqqa o'matilib kohinlar tomonidan ibodatxona hovlisiga xalqning oldiga olib chiqilgan. Misr tasviriy san'ati qadim zamonlardan turli timsollar, afsona va rivoyatlarga nihoyatda boy bo'lgan asarlar yaratilgan. Dunyoning yaratilishi, olamning bunyod bo'lishi, odamlarning qilgan gunohlari uchun u dunyoda jazo muqarrarligi haqidagi

¹ Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the Age of the Pyramids. – Boston. 2006. P-33.

afsonalar dastlab aynan Misr va Old Osiyo hududlarida paydo bo'lgan¹.

Misr, Nubiya, Falastin, Suriya bilan yaqin aloqada bo'lgani sababli chet el xudolari Apat, Astarta, Semit, Dedun (kuch xudosi) Misr xudolari panteoniga qabul qilingan.

Diniy urf-odat, an'analarga Misrda qat'iy rioya qilingan. Xudolarga sig'inish uchun ibodatxonalar, haykallar buniyod qilingan. Minglab kohinlar diniy marosimlar va bayramlarni tashkil qilganlar. Misr dinida u dunyodagi hayotga katta o'rinn berilgan. Inson go'yoki uch asosiy substansiya jismoniy tana, uning ma'naviy ko'rinishi (Ka) va uning ruhi (Ba) dan iborat. Faqat shu uch unsurning birgalikda bo'lishi uning yashashga imkon beradi. Shunday ekan, odamlarning jasadini saqlash (mo'miyolash) kerak. Ana shundagina mo'mijo oldida (Ka va Ba) turadi. O'limdan keyingi hayot bu hayotning davomi deb tushiniladi.

Podsho saroyi qarorgohi monumental shaklda qurilgan. Barcha ibodatxona va saroylar, reliflar, boy devoriy rangtasvirlar bilan bezatilgan.

Tasviriy san'atda qadimgi Misr afsonalari butun dunyo rassomlarini qiziqtirib keladi. Bu borada ko'plab asarlar yaratilgan. «**Mark Ant'ony va Kleopatra tarixidan**» nomli haykal II asr Flamand maktabi vakillari tomonidan ishlanganligi ham buning isbotidir. Kleopatra (mil.av. 51–30-yil) – Misrning Ptolomeylar avlodidan bo'lgan oxirgi malikasi bo'lib, sulolaviy kurashlar jarayonida taxtdan mahrum bo'lishgan. Yuliy Sezar Misrda bo'lgan vaqtida Kleopatraning go'zlligidan lol qolib, uni yana taxtga tayinlaydi. Sezarning o'limidan so'ng Kleopatra Rim sarkardasi Mark Antonioning qo'llab-quvvatlashidan foydalanib (keyinchalik uning umr yo'ldoshi bo'lgan) bo'lg'usi Rim imperatori bilan urush olib boradi. Oktavian va Antoniya Akiumdagi jangda mag'lubiyatga uchraydi (mil.av. 31-yil). Oktavianning askarlari Aleksandriyaga kirib kelganda, Antoniy o'zini o'ldirgan edi. Kleopatra raqiblari uni asir sifatida, jirkanch o'lim kutayotganini his qilib, o'zini zaharli ilonga chaqtiradi.

¹ Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-9.

Biroq kartinada Mark Antoniy va Kleopatra tasvirlangan. Ular qandaydir bir shohona bazmda o'tirgan kuyi go'yo xayol surayotganday taasurot o'yg'otadi. Malika sarkardani o'zining boyligi bilan lol qoldirish uchun qadahga sirka bilan qimmatbaho durni aralashtiradi. Asar kompozitsiyasida bazmning shohonaligiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston zamonaviy tasviriy san'atida Misr ma'budalari mavzusi alohida ahamiyat kasb etadi. Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik instituti professor-o'qituvchilari Misr Arab Respublikasining Xelvuan universiteti bilan o'zaro ijodiy tajriba almashish maqsadida bir qancha safarlar uyushtirildi. Ushbu safarlarda olingen taassurotlar natijasida bir qator asarlar yaratildi. Jumladan, muyqalam ustasi O. Muinov ijodida mazkur mavzu alohida ahamiyat kasb etadi. Bu xususda san'atshunos N. Normatov quyidagilarni yozadi: «Rassom ijodida o'zi safar qilgan Misr shaharlari va qishloqlari: Luksor, Qohira, Giza kabi joylarning fototasmasidek aniq makon va manzarasini namoyish qilishni maqsad qilib qo'yagan. Muinov bu joylarda 2008-yil bahorida yigirma kundan ortiq safarda bo'lган va bir umr izlab yurgan ranglarini shu yerda ko'rgandek bo'ldi. Bu qadimiy zaminda tug'ilgan afsonalar asotirlar va rivoyatlar, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylar va osori-atiqalardan rassom qattiq ta'sirlandi. Shu yurtning Falg'ari Usama kabi taniqli rassomlari xonardonlarida bo'lishi misrliklarning yashash tarzi, bugungi olamini his qilishda, anglashda ozmi-ko'pmi turtki berdi. Aytaylik, qadimda misrliklarda «Qo'ng'iz» muqaddas sanalgan («kuzatuvchilar»). Baxt keltiruvchi mushuk («Oila qo'righisi»), kuch-qudrat ramzi burgut («Buyuk malikalar»), mangulik davomi sifatidagi xoch ramzi (podshohlar vodiysi) va hokazolarda biz ehromlarning ulkan shakllari va tasvirlari, baland tepaliklar bag'ridagi chuqur sag'analar, mo'miyolangan firavnlar, Misrning mahalliy aholisining tabiat qo'ynidagi holatlarini tushsimon ko'ramiz. Rassom ularni qoralama sifatida chizib olgan bo'lsa-da, kartinalarida bevosita real tasvirlash yo'lidan bormadi. Uning nazarida bu o'lka tushlar shahriga o'xshab ko'rindi. Aytishlaricha, Nil oktyabr oyalarida havorang tusga kiradi, fevralda yashil giyohlardan bahra olgan daryo qirg'oqlari va o'zanlari moviy

chiziqlar hosil qiladi. Quyoshda qumtepalar oltin rangga kiradi. Quyosh nuriga cho'milgan yerlar ba'zan zar bulutga o'xshab ketadi, goho dur, marvarid, kumush va zumradga o'xshab iliq ranglarda tovlanadi. Bunday tasvirlar «Ehtirom», «Podsholar vodiysi»da yanada bo'rtib ko'rindi¹.

Xullas, qadimgi Misr afsona va rivoyatlari jahon badiiy madaniyat va san'ati tamaddunida yetakchi o'rnlardan birini egallaydi. Ayniqsa, tasviriy san'atda mifik obrazlar va qiyofalarning aksariyati qadimgi Misr misflaridan oziq olib, o'z shaklu shamoyilini topib keladi. Shunday ekan, mazkur merosni imkon qadar chuqurroq o'rganish va undan kerakli xulosalar chiqarish lozim.

Nazorat savollari

- 1. Misr piramidalari qanday ramziylikka ega?*
- 2. Qadimgi Misr ma'budalari nomlarini aytинг?*
- 3. Qadimgi Misrda dafn marosimlari qanday o'tkazilgan?*

Adabiyotlar

- 1. Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. Boston. 2006.*
- 2. World Myths & Legends in Art, New York. 2010. P-134.*
- 3. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.:1991.*
- 4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, барча томлари.*
- 5. Ражабов Р. Қадимги дунё тарихи. – Т.: 2009.*
- 6. Мингбоеva Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.136 б.*
- 7. Норматов Н. Янгича дастхат билан. //Ўзбекистон Адабиёти ва санъати. 2010 йил 8 октябрь. 5-саҳифа.*

¹ Норматов Н. Янгича дастхат билан. //Ўзбекистон Адабиёти ва санъати. 2010 йил 8 окт. 5-с.

3-mayzy: Qadimgi Old Osivo afsona va rivovatlari

Reijo:

1. Qadimgi Old Osiyo va uning hududiy birligi.
 2. Qadimgi Old Osiyo diuida asosiy ilohlari.
 3. Old Osiyo afsona va rivoyatlarining o'ziga xosligi.

Tayanch tushunchalar: Shumer, Bobil, Ossuriya, Gilgamesh, Enlil, Enki, Nimmar, Nergal, Utu, Marduk, ikki daryo oralig'i, Akkadliklar haqidagi afsonalar, «Yer va osmonning ajralishi», «Odamlarning paydo bo'lishi», «Suv toshqini». Uruk hukmdori haqidagi afsona, Enlil, Inanna afsonalarining tasviriy san'at asrlarida voritilishi.

Ayrim manbalarda Old Osiyo deganda qadimgi Mesopotamiya tilga olinadi. Shimolda Armaniston tog'laridan janubga Fors qo'llitg'iga, Sharqda Eronning tog'li viloyatlaridan G'arbga Suriya – Mesopotamiya cho'llarigacha cho'zilib ketgan keng hudud qadimda yunon geograflari tomonidan Mesopotamiya (Furot va Dajla daryolari oralig'i) deb atalgan¹. Qadimgi Mesopotamiyada kishilik madaniyati erta rivojlangan. Arxeologlar undan paleolit davridan (70–80-ming yilliklar) odamlar yashab kelayotganligini aniqlaganlar².

Old Osiyoliklar diniy e'tiqodi tabiat kuchlari, osmon jismlari asosida shakllangan. Bu ularning san'at asarlarida ham aks ettirilgan. Xudolar dastlab ayollar qiyofasida, keyinchalik, erkaklar siyomsida tasvirlangan. Mazkur hududda qadimda turli e'tiqodlar – ko'p xudolik hukm surgan. Tasviriy san'atda xudolarning obrazlari aksariyat tosh plitalarga bo'rtma shaklda ishlangan. Ular quyida-
gilardir:

¹ Saggs H.W.F. *Everyday life in babylonia.* – New York. 1965.

²World Myths & Legends in Art. – New York. – 2010. P-110.

Anzud – shumerliklarda – Anzud, akkadliklarda – Anzu. Dastlabki davrlarda Zu, Imdugud (shamol) tarzida aytilgan. Qadimgi afsonalarda ulkan qush timsolidagi jonzot ko‘rinishida tasavvur qilingan. Tasviriy san’atda boshi sherniki, tanasidagi qanotlarini ikki tomonga yoyib turgan katta burgut ko‘rinishida ifodalangan. Tosh plitalarga ishlangan yodgorliklaridan birida ikkita sherni oyoqlarining o’tkir panjalari bilan siqib ushlab olib, tepaga ko‘tarmoqchi bo‘lgan katta burgut ko‘rinishidagi kompozitsiya tarzida namoyon bo‘lgan. Yer va Osmon, xudolar va odamlar o‘rtasidagi vositachi vazifasini bajargan. Shu tariqa o‘zida yaxshilik va yomonlik, kun va tun o‘rtasidagi ramzlarini aks ettiradi. Parijdagi Luvr muzeysiда saqlanayotgan va eramizdan avvalgi III asrda yaratilgan tosh plitadagi bo‘rtma tasvir qadimgi Lagosh shahri saroyi devoriga ishlanganligi tahmin qilinmoqda.

Ashur – akkad va ossuriya panteonidagi markaziy xudolardan biri. Ashur shahrining asoschisi. Uning uchun alohida ibodatxona barpo etilgan. Eramizdan oldingi VIII–XIX asrlarda Ashur shahrida uning bo‘rtma tasviri ishlangan¹. Bu yodgorlik hozirda Berlin shahridagi Old Osiyo muzeysiда saqlanadi.

An – shumerchasiga – osmon, akkadliklarda – Anu. Eng katta osmon xudolaridan biri. Bu so‘z xudo belgisini anglatadi. Eramizdan oldingi XXYI asrda Fara turkumidagi xudolar ro‘yxati boshida tilga olinadi. Shu bois uni «xudolar otasi» deya atashadi. Uruk shahrining homiysi. Yeru osmon, butun olamni yaratgan markaziy xudolardan biri².

Bao³ (Baba) Shumer – Akkad mifologiyasida Lagash shahrining homiysi, hosildorlik va tabobat xudosisi. Anning qizi. Ningirsu nomli harbiylar xudosining xotini. Yetti nafar go‘zal farishtalarning onasi. Tasviriy san’atda go‘zallikda tengsiz malika ko‘rinishida ishlanib kelingan.

Gala – shumer, gaddu-akkad. Shumer va Akkad afsonalarida yer osti dunyosining jahldor farishtasi. Yer ostidagi hayotning qoidalariga barcha birdek amal qilishini nazorat qilib turgan.

¹ Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-55.

² Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-16.

³ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-34.

Damgalnuna — donishmandlik va dunyo okeani xudosi Enkining xotini, ba’zi afsonalarda Marduqning onasi deyiladi. Qisqartirilgan nomi «Damgal». Salomatlik va tabobat xudosini esa «**Damu**» deb atashgan. Shuningdek, xudolar yashaydigan makon — **Dunu** Mardugga atab qurilgan ibodatxonaga nisbatan aytilgan. **Dumuzi** esa samoviy ona ajdarho ko’rinishida tasvirlangan. Berlin-dagi Old Osiyo muzevida yumaloq tosh muhrga o’yb ishlangan ramziy ustun ustida qo’zichoq haykalchasi o’rnatalgan.

Enki — shumer va akkadliklarda oliy bosh xudolardan biri, Eredut shahrining asoschisi sifatida katta mavqega ega bo’lgan. Yer yuzida inson zotining paydo bo’lishi va ular o’rtasida tartib qoidalarning joriy etilishi, hosildorlik, madaniy boyliklarning yaratilishi, chorvachilik va yem-hashaklarni jamlash ishlariga bosh bo’lgan. Dajla va Furot daryolari atroflarini yayov kezib chiqib, odamlarga qayerdan kanal qazish mumkinligi, qanday qilib dalalanga suv chiqarish kerakligini aytib bergen. Havo, taqdir xudosi sifatida dunyoga kelib, o’sib ulg’aygach, Yerni idora qila boshlaydi va xudolar sulolasiga asos soladi, shaharlar asoschisi hamda omoch kashfiyotchisi hisoblangan. Turli giyohlarning shifobaxsh xususiyatlarini aniqlab, o’t o’lanlar yordamida odamlarni davolash sirlarini kashf etgan¹. **Abzu** nomli yer osti okeanining hukmdori, yer yuzida barcha suvlар uning izmiga bo’ysungan, odamlarni xudolar qahridan himoya qilgan. Umuman insonlar va xudolarga qiyin vaziyatlarda yordam beruvchi aql-zakovat xodosi².

Enlil — Shumer va Akkad panteonida bosh xudolardan biri. Otasi Ana xudolar otasi nomini olgan. Keyinchalik, u Mardugga tenglashtirilgan. Tabiat kuchlari, shamol va dovul rahnamosi, doimo o’lib-tirilib turuvchi xudo. Madhiya va duolarda u yovvoyi buqa ko’rinishida ta’riflanadi. «Gilgamesh» dostonida ham bir necha bor tilga olingan.

Nimmar esa Enlilning o’g’li, sevgi va hosildorlik xudosi sifatida keng tarqalgan. **Ishtar** — qadimgi akkadliklarda Zuhra sayyorasi hamda hosildorlik, muhabbat, urush va g’alaba ilohasi. Ikki yuzli

¹ Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. — New York. 1965. P-67.

² World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-42.

Ona timsolidagi xudo bo'lgan. Londondagi Britaniya muzeyida Ishtarga sajda qilish sahnasi aks etgan tosh plita saqlanadi. Ushbu yodgorlik eramizdan oldingi birinchi asrning o'ttalarida Ossuriya saroyi devoriga ishlangan deb taxmin qilinmoqda. Bobilda Xudo Ishtarga atab darvoza bunyod etilgan bo'lib, undan miloddan avvalgi III asrga oid sirrush maxluqi – ajdahosi hamda sher tushirilgan tasvir topilgan¹.

Nergal – shumer va akkad afsonalarida yer osti dunyosi, urush, kasallik va o'lim xudosi (Mars sayyorasiga o'xshatilgan). Enlilning o'g'li. Utu – Akkad afsonalarida **Shamash**², shumerliklarda Quyosh – yorug'lik xudosi. Oy xudosining o'g'li. Kechki payt tog'lar ortiga berkinadi va zulmat boshlanadi. Ertalab yana paydo bo'lib, butun olamni yoritadi. Tunda marhumlar olamiga sayohat qilib, ularga nur ularshadi. Narigi dunyoda adolat o'rnatuvchi hakam³. Uruk shahrining birinchi hukmdori, homiysi, epik qahramonlar himoyachisi. **Ki** – yer, ona zamin xudosi. Ular er-xotin bo'lishgan. Donishmandlik xudosining nomi – **Yea** deb atalgan. Ningal esa qadimgi afsonalarda quyosh xudosi Utu (Shamash) ning xotini. Ningalga sig'inish eramizdan avvalgi III ming yillikda Suriya hududlaridan tarqala boshlagan. Uning tasviri Ur Nammu saroyidagi (Ura shahri) devoridagi tosh plitaga bo'rtma holda ishlangan. Hozirda bu yodgorlik AQSHning Filadelfiya universiteti muzeyida saqlanadi. Shuningdek, shumer va akkad afsonalarida barcha xudolarning yaratuvchisi – onasi mavjud. **Ninxursagga** hamma xudolarni dunyoga keltirib voyaga yetkazgan bosh onasi sifatida qaralgan. Qadimgi Suza shahri saroyida eramizdan oldingi II asrda uning uchun alohida bo'rtma tasvir ishlangan. Mazkur noyob asar hozirda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi.

Marduq – Bobil yuksalgan paytida, mamlakatning oliv bosh xudosiga aylanadi. Jupiter bilan Nabi (Marduqning o'g'li) donolik, yozuv va hisob xudosi. Merkuriy sayyorasiga o'xshatilgan. Ular turli afsonalarda koinot jismiga o'xshatilgan. Ba'zi afsonalarda

¹ Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-48.

² Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-105.

³ Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-13.

shohlar ajdarhoni kurashda mag'lub etib, xalqiga faravonlik keltir-gani va shu orqali o'z hokimiyatini mustahkamlagani hikoya qilinadi¹. Jumladan, qadimgi Bobil sultanatining homiy ilohi, yorug'lik kuchlarining peshvosi Marduq (Yahudiycha-Morduhay) insonlarni qutqarish uchun zulmat tartibsizligining hukmroni — ajdaho Tiamat bilan kurashib, uni yengadi vaadolat o'matadi. Yuqoridagi har bir xudoga birorta aniq vazifa yuklatilgan.

Kululu — yer osti dunyosi okeanining xudosi Enkining xotini. Tasviriy san'atda boshi odam, tanasi baliq ko'rinishida ifodalanadi. Ashur shahridagi saroylardan biriga eramizdan avvalgi VIII—VII asrlarda uning bo'rtma tasviri ishlangan. Hozirda bu yodgorlik Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi.

Lamashtu eramizdan avvalgi II asr oxirlarida sher boshli ayol farishta go'yo yer tagidagi narigi dunyodan chiqib kelib, yer yuzidagi odamlarga kasalliklarni tarqatgan, yosh bolalarni o'g'irlab ketgan, bolalar kasalliklari farishtasi. Tasviriy san'atda ko'kragidan it va cho'chqani emizayotgan afsonaviy jonzot ko'rinishida uchraydi.

Mushxush — akadliklar tilida olovli qizil tusli ajdarho, Tiamat xudosi tomonidan yaratilgan mo'jizaviy maxluq. Maduq xudosining ramziy timsoli. Tashqi ko'rinishida sher, burgut, ilon, chayon belgilarini uyg'unlashtirgan jonzot. Shumerliklarda Mushrush, Sirush nomlari bilan aytilgan. Parijdagi Luvr muzeyida unga bag'ishlab eramizdan oldingi VII—VI asrlarda yaratilgan bronza haykali saqlanadi. Ko'p xudolik hukm surgan Mesopotamiyada dastlab xudolar sharasiga odamlar qurbanlik qilingan bo'lsa, keyinchalik ularni turli hayvonlar bilan almashtirganlar².

Old Osiyoda qudratli davlatlardan biri — **Ossuriya** nomi bilan bizgacha yetib kelgan. Ossuriya hukmdorlari saroyi Nineviyada sun'iy tepalik ustida qurilib, qal'a ko'rinishida bo'lgan. Uning atrofi qalin, mustahkam o'q otish tuynuklari bilan ta'minlangan va oq devor bilan o'ralgan. Kirish darvozasining har ikki tomonida saxiy ruhlarning — odam boshli tanasi esa qanotli ho'kizlar ko'rinishidagi

¹ Saggs H.W.P.: Everyday-life in babylonia. — New York. 1965. P-108.

² Каронов Х. Узбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: ЖИ ваду, 2008. 65 б.

katta haykallari o'matilgan. Oxirgi hukmdorlardan biri – Ashshurbanipal 30 ming dona noyob kitoblardan to'plangan kutubxona tashkil etgan. Kutubxona qoldiqlarini arxeologlar XIX asrda topishgan. Unda saqlangan kitoblardan olimlar Gilgamesh, Shumer xudolari va Bobil podsholigi tarixiga oid ma'lumotlarni olishgan. Ashshurbanipalning o'limidan so'ng Mesopotamiyada ossuriylar hukmdorligiga qarshi qo'zg'olon boshlangan. Zaiflasha borgan ossuriylar poytaxti «Sherlar makoni» – Nineviyani miloddan avvalgi 612-yili Bobil va midiyaliklar qo'shini bosib olib, talab vayron qilgan.

Gilgamesh (shumerchasiga Bilgamis) – Urukning yarim afsonaviy hukmdori¹. Shumer va Akkadliklar epik an'analarining qahramoni. Hikoyalarda aytilishicha, Gilgamesh Luganbandining qahramoni va Ninsun xudosining farzandi. Nippurdagi podshohlar ro'yxatida (ikki daryo oralig'idagi sulolalar ro'yxati) Gilgameshning hukmronligi Urukning birinchi sulola davriga kiritiladi (mil. avv. XXIII–XXII asrlar). Gilgamesh bu sulolaning 5-podshosi hisoblangan. Shuningdek, Gilgameshni xudoning farzandiligiga ishora qilinadi, uning hukmronligi «podsholik ro'yxatida» 126-yilni tashkil etgan. Uning nomi Nippurdagi Tummal qabristonidagi yozuvda eslatiladi. Gilgameshning qilgan qahramonliklari haqidagi ma'lumotlar Shumerda yaratilgan 5 ta dostonda o'z ifodasini topgan. Gilgamesh hukmronligi davrida Uruk kuchayib, Kishe hukmronligidan ozod bo'lgan. Gilgamesh va uning vorislari davrida Lagash, Nippur kabi shahar-davlatlar Urukka itoat etganlar. Gilgameshning hayoti ko'plab afsonalarga burkangan. Gilgamesh dunyoga kelganida mamlakat hukmdori bo'lmish bobosi nevarasi undan taxtni tortib olishidan qo'rqib, uni jarga otib yuborishga buyruq beradi. Ammo uni jarga uchib ketayotgan burgut tutib olib, bir bog'bonga eltil beradi, bog'bon uni mehr bilan parvarishlab tarbiyalaydi. Balog'atga yetgan Gilgamesh bobosidan hokimiyatni tortib oladi, o'zi Uruk shahrini boshqara boshlaydi. Qadimgi Mesopotamiyada unga bag'ishlab eng nodir, mazmuni juda keng afsonalar jamlangan doston yaratilgan. Unda Gilgameshning tug'ilishi, voyaga yetishi,

¹ Saggs H.W.F. Everyday life in babylonia. – New York. 1965. P-98.

Yenkidu bilan ko'rsatgan qahramonliklari, Yenkiduning fojiali o'limi va Gilgameshning obi-hayot qidirib boshidan kechirgan sarguzashtlari bayon etiladi. Doston eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillik boshlarida yaratilgan deb taxmin qilinadi. Tasviriy san'atda uning bir necha ko'rinishdagi qiyofasi yaratilgan. Parijdagi Luvr muzeyida eramizdan oldingi VIII asrda yaratilgan ikkita asar saqlanadi. Ulardan biri – toshdan ishlangan haykalchada Gilgamish kuch-qudratga to'lgan, bilaklari baquvvat, yelkalari keng pahlavon kelbatli ko'rinishda ifodalangan bo'lsa, ikkinchisida u yoshi ulug', soqoli uzun, o'ng qo'liga qamchi tutgan, chap qo'liga esa kichkina afsonaviy jonzodni ko'tarib olgan holda tosh plitaga bo'rtma shaklda ishlangan.

Agusheya haqida doston. Qadimgi Mesopotamiyada yaratilgan ushbu dostonda ma'budalar Ishtar bilan Sopdu o'rtasidagi mojaro hikoya qilinadi. Donishmandlik xudosi – Yea bu ikki ma'budani Agushaya iltirmosiga ko'ra, yarashtirib qo'yadi. Doston Agusheya, Ishtar va Sopdularni maqtab, ular o'rtasida ittifoq hukm surishini kuylash bilan tugaydi.

Butun dunyo to'soni haqida affsona. Ikki daryo oralig'idagi davlatlarda vujudga kelgan qadimiy afsonalardan birida aytlishicha, odamlar xudolarni izzat-hurmat qilmay qo'yadilar, shundan keyin xudolar odamlarni qirib tashlash uchun butun yer yuzini suvga g'arq qilishga qaror qiladilar. Lekin donishmandlik xudosi Yea to'son bo'lishi to'g'risida qamishlarga aytib qo'yadi, bir kishining kulbasi ana shu qamishlardan yasalgan edi. Qamishlar bu haqda kulbaning egasiga shivirlaydilar. Kulbaning egasi kattakon kema yasab, o'z oilasini, hunarmandlarni, shuningdek xonaki va yovvoyi hayvonlarni shu kemaga joylashtiradi. Osmanni qora bulut qoplaydi; kunduz kuni xuddi kechasidagi kabi qorong'u bo'lib qoladi, doyul boshlanadi, yerga jala quya boshlaydi, suv yerni qoplaydi. Yerdagi hamma tirik zot halok bo'ladi. Olti kundan keyin bo'ron tinadi. Suv kamaya boshlaydi. Kemadan chiqarib yuborilgan qora qang'a quruq yermi topib borib qo'nadi, keyin bu yerga odamlar va jonivorlar chiqib borishadi.

Shumer shaharlari Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlari podsholarining yozuvlari juda katta qimmatga ega. Shunday yozuvlardan

biri eramizdan avvalgi XXIY asrga oid Lagash davlatining yuksalishi uning qo'shni Umma bilan kurashi to'g'risida hikoya qiladigan Lagash hokimi Enatumning «Kalxatlar stelasi» deb atalmish yozuvdir. Eramizdan avvalgi XXIV asrga oid Lagash hokimi Urukagina, eramizdan avvalgi XXII asrga oid Lagash hokimi Gudeaning qurish va bag'ishlov yozuvlari, Akkad podsholigi Rimushning (eramizdan avvalgi XIII asr) Elamga yurishlari to'g'-risidagi yozuvlarida podsho yer zaxirasi, uning jamoa yeri hisobidan ko'payishi to'g'risidagi afsonaviy ma'lumotlar berilgan.

Bizgacha Ossuriya podsholigining juda ko'p yozuvlari yetib kelgan¹. Shulardan biri «Sargon II ning Ashshurga xati»da eramizdan avvalgi 714-yilda Urartuga qarshi yurishi bayon qilingan. Podsho Ashurbanipal haqida batafsil ma'lumot beruvchi yilnomasi ham qisman saqlanib qolgan. Yangi Bobil podsholigining 140 ga yaqin yozuvlari bizga ma'lum. Tarixiy asarlari keyinroq eramizdan avvalgi IV-III asrlarda paydo bo'lgan. Kohin Beroyesning (Bobildagi Marduq ibodatxonasi kohini), III qismli «Bobil va Xaldey tarixi» to'fon davridan makedoniyalik Iskandar davrigacha davom etgan asari diqqatga sazavordir. Bizgacha bu asarning parchalari O'rta asrlar tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali yetib kelgan.

Uruk podsholigi Jmerkar to'g'risidagi epik poemalarda Shumerning ilk sulola davrida (eramizdan avvalgi III ming yillik boshlari) uzoq mamlakat Aratta (Eron hududi) bilan aloqasi to'g'risida qiziqarli afsonalar beriladi. Akkad podsholigining asoschisi Buyuk Sargon to'g'risidagi Akkad afsonalari ham saqlanib qolgan. Ularning ayrimlariga bag'ishlangan lavhalar qadimgi shaharlar saroyi devorlaridagi tosh pjalarga bo'rtma tasvir sifatida ishlangan.

Qadimgi Old Osiyoda yashovchi aholi mafkuraviy hayotida din hukmron mavqega ega bo'lgan. Eramizdan avvalgi IV-III ming yilliklar chegarasida Shumerda batafsil ishlab chiqilgan, keyinchalik Bobilda o'zlashtirilib, rivojlantirilgan teologik tizim yuzaga kelgan. Har bir Shumer shahri o'z xudo homiysiga ega bo'lgan. Bundan

¹ Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. – New York. 1965. P-21.

tashqari, umumshumer shaharlari birdek sajda qilgan xudolari mavjud edi.

Xudolardan tashqari, ko'psonli ezgulik devlariga sig'inilgan¹. Turli xil kasalliklar sababchisi bo'lган yovuz devlarni rahmdil qilishga harakat qilganlar. Devlarni ular yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlaganlar. Odamlar o'zlarini odam boshli, qanotli ho'kiz sifatida ifodalaganlar. Qanotli ulkan haykallar go'yo Ossuriya podsholigi saroylarini qo'riqlaganlar. Hashamatli haykallarning saroylarga kiruvchi yo'laklar va maydonlarda o'matilishida aynan shunday ramziylik aks etgan.

Shumer va akkadliklar u dunyoga ishonganlar. Ularning tasavvurida u dunyo soyalar podsholigida o'liklar ochlik va chanqoqlikdan qiynaladilar. Loy, chang bilan ovqatlanadilar. Shuning uchun marhumlarning bolalari ularga qurbanlik keltirishga majburdirlar.

Xullas, Qadimgi Old Osiyo san'atining shakllanish va keyingi taraqqiyotida mifo-epik mavzularning alohida o'rni bor. Shumerliklarning badiiy an'analarini bilan bir qatorda hind, xitoy, Markaziy Osiyo va yunonlar xudolarining ta'siri hal qiluvchi rol o'ynagan. Qadimgi davr dinlarida turli tuman hayvonlar va parrandalar ham ilohiyashtirilgan. Jumladan, ilon boshli bilakuzuk, chayon ko'rinishidagi odam, burgut ustidagi iloh, yaralangan sher, kuchuk, sigir, qirg'iy, ajdar obrazlarining ishlanishi ham shundan dalolat beradi². Mazkur hududlarda eramizdan avvalgi uchinchi ming yillik boshlarda shakllangan tosh o'ymakorligi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. Tosh plitalarga mifologik mavzulardagi lavhalarni o'yish eramizdan avvalgi I asrgacha yuksak darajada rivojlangan. Eramizdan avvalgi XXIV–XXIII asrlarda Mesopotamiya yagona davlat bo'lib birlashgan paytda podsholarning ideallashtirilgan portret-tasvirlari paydo bo'ladi. Bu esa yarim xudo va yarim hukmdor ko'rinishidagi afsonaviy siymlarning ilohiyashtirilishiga olib keldi. Hozirda bunday noyob san'at yodgorliklarining aksariyati Fransiya, Angliya, Germaniya va AQSH dagi yirik muzeylar zaxirasidan o'rin olgan.

¹ *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. – New York. 1965. P-104.*

² *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. – New York. 1965. P, 26-106.*

Nazorat savollari

1. *Qadimgi Old Osiyoning hududiy chegarasini tushuntirib bering?*
2. *Qadimgi «Mesopotamiya» so'zi qanday ma'noni anglatadi?*
3. *Qadimgi Old Osiyodagi yirik shaharlarning nomini aytинг?*
4. *«Gilgamesh va Ada» afsonasining qahramonlari kimlar?*

Adabiyotdar

1. *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia.* – New York. 1965.
2. *World Myths & Legends in Art.* – New York. 2010.
3. *Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь.* – Т.: Фан,1999. – 280 с.
4. *Галь Э.В. Диалог культур в искусстве Узбекистана: античность и средневековье.* – Т.: 2005. – 208 с.
5. *Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи.* – Т.: ЖИ ва ДУ. – 2008
6. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах).* – М.:1991.

4-mavzu: Qadimgi Xitoy afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi.
2. Fu-si, Nyuy-va, Cho'pon va to'quvchi haqidagi afsonalar.
3. Kenfutsychilik, daosizm marosimlari va ularning tasviriy san'at asarlarida ilohiylashtirilishi.

Tayanch tushunchalar: Pan-gu, Nyuy-va, Fu-si, Lun-yuy, Syao va «Di», Lyu-Ban, Chjou agidalari, Ajdarho, Tay-Lyao, Konfutsiy haykali, Suyfu, eng haqiqiy donishmand, Millatlarning ulug' ustozi, osmon ruhlari, ajdodlar ruhlari, «Tog' va dengizlar kitobi», yaxshi va yovuz ruhlar, sehrli o'simliklar va hayvonlar, uzoq yerdagi g'ayritabiyy yashovchilar va ularning yovvoyi udumlari, Shan-di – asosiy iloh, osmon xudosi – Ten-di, Xitoy afsonasida qurbonlik keltirilishi, Quyosh tasviri, Daosizm – yangi din shakllanishi va uning falsafasi, «Dunyo va insonlarning paydo bo'lishi», «Osmon nayzasi», «Cho'pon va to'quvchi» afsonalari.

Ko'hna afsonalar, ertaknamo lavhalar, timsollar, ramzlar va mifik obrazlar Qadimgi Chin mamlakati tasviriy san'ati bilan bog'lanib ketadi¹. Qadimgi Xitoy asotirlari to'g'risidagi eng mukammal va yirik manbalardan biri «Tog' va dengizlar kitobi» deb nomlanadi. Sakkiz yil davomida xitoylik nomi noma'lum turli mualliflar tomonidan yaratilgan ushbu kitob ajoyib va g'aroyib sirli voqealarga nihoyatda boy. Eramizdan avvalgi VIII asrdan eramiz boshlariga qadar bo'lgan uzoq davrdagi eng qiziqarli ma'lumotlar: Xitoy tabiatи bayoni, turli xudolar, ilohlar, insoniyatga yaxshilik va yovuzlikni olib keluvchi ruhlar, sirli o'simliklar va

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-35.

afsonaviy hayvonlar, yaqin va uzoq hududlarda yashovchi aholining turli-tuman odatlari, yashash tarzi, marosimlari va san'ati haqida bat afsil hikoya qilinadi¹.

Qadimgi Xitoy afsonalarida olam va odamning yaralishi haqidagi asotirlar keng tarqalgan. Dunyo va birinchi insonning yaratilishi afsonaviy **Pan-gu**² nomi bilan bog'lanadi. Ularda aytishicha, dastlab Ona zaminning yuzasi go'yo tuxum shakliga o'xshash bo'lган. Bu tuxumda ilohiy mo'jiza tufayli o'z-o'zidan Pan-gu yaralgan. Ancha vaqtgacha u uyqudan o'yg'onmagan. O'yg'ongandan so'ng qarasa, chor-atrofda qorong'ulikni ko'tradi va bundan xafa bo'ladi. Shunda u tuxum po'stini yorib, bir amallab tashqariga – yorug' olamga chiqib oladi. Tuxum ichidagi toza havo va yengil suyuqliklarning pokizasi bug'lanib, tezda yuqoriga ko'tariladi va cheksiz osmonni hosil qiladi, aksincha barcha og'ir jismlar va yomonliklar tuxumning po'stlog'iga qo'shilib pastga tushadi, natijada tekis yerni vujudga keltiradi. Oldingi abadiy zulmat yana hammayoqni qoplamastigi uchun oyoqlari bilan erga qattiq o'mashadi, qo'llari bilan osmonni tutib, zamin va samoni ikkiga ajratadi.

Hayot davom etaveradi. Oradan roppa-rosa o'n sakkiz ming yil o'tadi. Kun sayin Pan-gu ulg'ayib, kuch qudratga to'lib boraveradi, yer va osmon o'rtasidagi masofa yanada kengayaveradi. Yer yanada mustahkamroq va kengroq bo'laveradi. Pan-gu ko'tarilgan qo'llari bilan osmonni mahkam ushlab turaveradi. Va nihoyat, osmon cheksiz, yetib bo'lmaydigan darajada balandlikka ko'tariladi. Yer ham tobora mustahkamlanib yengib bo'lmas kuchga aylanadi. U ham asta-sekin keksayib, tobora umri tugab boradi. Bu paytga kelib osmon va zamin hech qachon bir-biriga birika olmasligi aniq edi. Nihoyat, buni to'g'ri anglagan Pan-gu qo'llarini pastga tushirib, bu ishidan voz kechadi. Ammo yorug' olamda xotirjam yashash uchun uning umri yetmaydi. Oradan hech qancha vaqt o'tmasdan u jon taslim qiladi.

Hammasi ana shundan boshlanadi. Uning so'ngi nafasidan shamol va bulutlar paydo bo'ladi. Ovozi kuchidan samoda

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-11.

² Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-15.

qo‘rqinchli chaqmoq vujudga keladi. Olamga so‘ngi bor tikilgan ko‘zlar esa Quyosh va Oyga aylanadi. Tanasida oqib turgan qoni daryo-yu, dengizlarni hosil qiladi. Uzun sochlarining tolalari o‘rnida ulkan daraxtlar o‘sib chiqa boshlaydi, tanasini ushlab turgan suyaklari tog‘u-toshlarning ko‘payishiga olib keladi. Shu tariqa siz-u biz ko‘rib turgan moddiy olam vujudga kelganligi rivoyat qilinadi. Ayrim mifik rivoyatlarga qaraganda, Pan-gu tanasidan chiqqan kemiruvchilar, qurt va qumursqlardan insonlar yaralgan emish. Qadimgi Xitoy mifologiyasini o‘rganuvchilarning taxminicha, bu taxmin insoniyat g‘ururiga ta’sir etgani uchun keng tarqalmagan ekan.

Odam zotining birinchi ota-onalari sifatida aka-singil Fu-si va Nyuy-va tilga olinadi. Ular Kunlun nomli ilohiy g‘orda dunyoga kelib, keyinchalik voyaga yetgach, er-xotin bo‘lib yashaganlar. Kunlardan birida Nyuy-va insonga o‘xshamagan mavjudotni dunyoga keltiradi. Uning ko‘rinishidan hazar qilib, chaqaloqning tanasini tiriklayin mayda bo‘laklarga bo‘lib tashlaydi. Tana a’zolarini yer yuziga sochib tashlashga qaror qiladi. Uning tanasidagi qismlar qaerga tushgan bo‘lsa, shu yerda insonlar paydo bo‘laveradi. Shunday qilib, yer yuzidagi ilk insonlar yaratilganligi aytildi.

An’anaviy tasviriy san’atda Fu-si va Nyuy-va yarim inson, yarim ilon qiyofasida dumlari bilan yaratilgan, bu oila birligi timsolidir. Qadimda bu ikki qahramonlarning har biri alohida qahramon sifatida qaralgan. Fu-si nomi, taxminan, «o‘ldirilayotgan hayvon ovchisi» ma’nosini bildiradi. U uzoq, maftunkor ilohiy bir joyda tug‘ilgan. Shu bois u yerga quruqlikda ham suvda ham borib bo‘lmas ekan, ko‘pchilik bu o‘lkani borib ko‘rishni faqatgina orzu qilar ekan xolos. U yerning aholisi abadiy yashar va hech qachon vafot etmas ekan, ular havoda ucha oladigan, suv ustida bemalol yuradigan va olovda yonmaydigan mo‘jizaviy qudratga ega bo‘lishgan¹.

Afsonada aytishicha, Fu-sining onasi go‘zallikda tengi yo‘q Xusuyu-shi bo‘lgan ekan. Kunlarning birida, sohibjamol ko‘l bo‘yida

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York .2010.
P-52.

sayr qila turib, tasodifan chaqmoq xudosi-Ley-Shen qoldirgan izni bosit, homilador bo'lgan va ma'lum vaqtidan keyin Fu-sini dunyoga keltirgan. Xitoyliklar bunday afsonalarning turli variantlarini to'qishgan. Negaki, ularning barchasi o'zlarini uning avlodlari – farzandari va nevaralari deb o'ylashadilar. Fu-si ularni ov qilishga, baliq ovlashga, olov yoqishga, ovqat pishirishga, «se» nomli musiqiy asbobini chalib, qo'shiq aytishga va hayot kechirish uchun kerakli bo'lgan boshqa narsalarni o'zlashtirishga o'rgatadi!

Bundan tashqari, u har xil qarashlar va tushunchalarni o'zida aks ettiruvchi sakkizta ramziy belgilarni anglatuvchi trigramni yozib qoldiradi. Qadimgi davrda u magik tartib-qoidalar yozilgan yagona manba edi. Bizning davrimizda folbinlikka asoslangan «O'zgarishlar kitobi» nomi bilan yaxshi tanilgan va u fol ochishda ishlataladi. Nyuy-va qabilaning tashkil topilishidagi birinchi ona Xuanxe daryosi bo'yida yashovchi xalqlarning asoschisi hisoblangan. Nyuy-va ismi oxirigacha aniqlanmagan «nyuy» – ayol ma'nosida, «va»-har xil ma'nolarda ishlatalgan. Taxmin qilishlaricha, Nyuy-va «suvbaqa», ya'ni, ko'lmaklar ilohi hisoblangan. Shundan kelib chiqib, uni yomg'ir va ko'l xudosi sifatida e'zozlangan, degan xulosa qilish mumkin.

Afsonalarda Nyuy-va haqida boshqa hech narsa deyilmagan. Eramizdan oldingi IY asr shoiri Syuy Yuan «Osmonga savol» kitobida «Kim bo'lgan, ilk Nyuy-vani kim yaratgan?» deb so'ralsan misralarni o'qishimiz mumkin. Ayrim ertaklarda aytishicha, Nyuy-va insonlarsiz dunyoda yakka o'zi yashaydi. Uni tog'lar, o'monlar, daryolar, jonivorlar va qushlar o'rabi turardi. Kunlarning birida, Nyuy-va havza yonida o'tirib, qo'liga bir bo'lak loy oladi, tinch turgan suv yuzasiga ko'zguga qaragandek qarab, o'zining kichik ko'rinishini ko'radi. Shunda loydan bir siqin olib yerga qo'ysa, tasodifan jonli odam paydo bo'ladi. U ongli, quvnoq va mehnatsevar insonning ilk ajdodi edi. Bu ish Nyuy-vaga yoqib qoladi va shundan keyin loydan bir qancha insonlarni yaratishga kirishadi. Unda yer yuzini tirik insonlar bilan to'ldirish istagi tug'iladi. Mehnatini yengil qilish uchun u uzun xivchinni suyuq

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
P-52.

loyga botirib olib, siltab, sochib yuboradi. Sochilib tushgan loy bo'laklari o'sha zahotiyoy qonli insonlarga aylanadi. Natijada, oddiy xalqni xivchin yordamida, buyuk odamlarni esa o'z qo'li orqali dunyoga ketiradi. Nihoyat, yer yuzi insonlar bilan to'ladi. Vaqt kelib insonlar vafot etadi va Nyuy-va yangilarini yaratadi. Oxir oqibat u o'zining bu ishidan charchaydi. Chunki, bu ishining oxiri ko'rinnmas edi. Shunda u odamlarni ayol va erkakka ajratdi, ularni oila qurib farzandli bo'lishga undaydi¹.

Odamlar baxtli, farovon, bir birlari bilan urishmasdan va hasad qilmasdan umr kechirishgan. Oilani boqish uchun insonlar mehnat qilishmas, ona zamin o'z saxovati bilan ularni boqardi. Tug'ilgan farzandlarini qush inlarida belanchak qilib joylashgan. Sher va yo'lbarstar mushuk kabi muloyim, ilon esa zaharsiz bo'lganmish. Kunlarning birida suv ruhi Gun-gun va olov ruhi Chju-jun bir-biri bilan urushishi natijasida urush boshlandi. Olov ruhi g'alaba qozonadi, yengilgan suv ruhi esa boshi bilan Burjou tog'i bag'riga urilib, tog' bo'laklari osmon uzra parchalanib ketdi. Tayanchini yo'qotgan osmonning bir bo'lagi yerga parchalanib tushdi. Bo'laklari tushgan joylardan yerosti suvlari toshib chiqib, o'z yo'nalishida yer yuzini qoplaydi. Nyuy-va dunyoni saqlab qolishga harakat qiladi. U 5 xil rangdagi toshlarni olib, ularni olovda kuydirib osmondan darcha ochadi...

Xitoyda shunday ibora yuradi. Osmonning rangiga nisbatan olingan 5 xil rang ajralib turadi. Boshqa bir afsonalarda esa Nyuy-va kichik yaltiroq toshlar bilan yamaganda ular yulduzlarga aylangan. Shundan so'ng, Nyuy-va ko'p narsalarni yoqib, hosil bo'lgan kutini suv oqimiga sochib yuboradi.

Tartib qayta tiklandi, ammo hayot sekin o'zgara bordi. Osmon g'arbga tomon egiladi. U tomondan quyosh va oy chiqar edi, daryolar janubiy sharqiy yo'nalishda oqar edi (Xitoyda ko'p daryolar janubi sharqqa oqadi). Endi Nyuy-va dam olishi mumkin edi. Qaysidir afsonalarda Nyuy-va vafot etgan, boshqa birida esa osmonga chiqib ketib hozirda ham u yerda yaxshi yashayotganligi aytildi.

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z.- New York 2010. P-54.

Xitoy tasviriy san'atida Fu-si va Nyuy-vanining belidan baland qismi inson, belidan pastki qismi bir-birlariga chirmashib ketgan ilon qiyofasida dumli qilib ifodalananadi. Ilon dumi oila birdamligini ifodalaydi. Ularning yuz qiyofasidagi mammunlik, xursandchilikning o'zi ham shundan dalolat beradi, ikkita tana bir-biriga birlashib go'yoki umumiy bir tanada joylashishgandek tasavvur uyg'otadi. Ularning sochlari ham o'ziga xos milliy ruhda turmaklangan. Bunda ikki yarim – bir butun aqidasiga amal qilingan.

Ko'p yillar o'tadi. Insonlar ko'payib boraveradi, yerdagi narsalar ularning ehtiyojini qondirmas edi. Shunda qish va yoz xudosi Yan-di osmondan yerga tushadi. O'sha davrlarda yer bilan osmon bir-biri bilan zinalar orqali muloqot qilardi. Insonlar bemaol osmonga chiqib xudolar bilan gaplasha olardi, xudolar esa pastga tushib odamlarga yordam berardi. Yan-di odamlarga yer haydashni va ekin ekishni o'rgatadi. Uni ho'kiz boshli odam qiyofasida tasvirlashgan. Ko'p asrlar davomida Xitoy dehqonlarining asosiy yordamchisi ho'kiz bo'lgan. Yan-di shifokorlar Xudosi sifatida insonlarga foydali giyohlarni targ'ib qilgan. Giyohlarning zaharli yoki foydali ekanligini o'zida sinab ko'rgan. Xitoya zaharli duanchan giyohi mavjud bo'lib, Yan-di shu giyohdan zaharlangan deb taxmin qilinadi. Yan-di yana insonlarga quyoshga qarab saatni aniqlashni va bir – biri bilan mahsulot almashishni o'rgatgan, shunday qilib ilk bozorlar tashkil topgan¹.

Qadim vaqtida Xudolar yer yuzini bo'lishganda Yan-di yerning janubiy qismiga hukmron bo'ladi. Markaziy qismi hukmdori va barcha Xudolarga Huan(Shan)-Di rahnamolik qiladi. U odamlarga juda ko'p yordam bergen: bolta yashashni, kamon bilan nayzani, ko'ylik bilan oyoq kiyimni, ayol va erkak kiyimlarining farqini, yana insonlarga qo'ng'iroq chalishni, quduq qazishni, arava va qayiqlardan foydalinishni o'rgatadi. Barcha xudolar Huan-dini o'zlarining boshliqlari hisoblardi, faqatgina Yan-di o'zini u bilan teng hisoblardi. Bundan Huan-dining jahli chiqadi va Yan-dini janub hukmronligidan olib tashlaydi. Yan-dining avlodlari ko'p bo'lgan, uning yerda yashovchi yirik mavjudotli qabilalalari bo'lgan.

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-56.

Bu qabila boshlig'i yirik mavjudot Chi-yu bo'lgan. U odam tanali, ho'kiz boshli, olti qo'lli va to'rtta ko'zli bo'lgan. Boshida o'tkir shohi, uning quloqlari yonidan uchta qilichga o'xshash o'tkir tishlari ko'rinish turardi. Chi-yu temir to'sonlar va janggovar quroq — aslahalarning ilohi bo'lgan. Chi-yu Huan-di va uning avlodlaridan o'ch olishga kirishadi. O'ziga qarashli yirik mavjudotlarni, yovuz ruhlarni, o'rmon, daryo va tog'larda yashovchi ilohlarni, uning tazyiqi ostida ilohiy Xudoga qarshi da'vat qilingan inson qabilalarini birlashtirib, katta qo'shin to'playdi. Huan-di ham qo'shin yig'adi. Uning qo'shini xudolar, ilohiy ruhlar, yirtqich hayvonlar — yo'llbarslar, ayiqlar, va qoplonlardan iborat edi. Ikki o'rtadagi murosasiz jang uzoq va ayanchli tarzda davom etadi. Va nihoyat, Huan-di Chi-yu qo'shini ustidan g'alaba qiladi. Chi-yuni asir olib, boshini tanasidan judo qiladi. G'animing qayta tirilmasligi uchun uning kallasi va tanasi alohida-alohida joylarga ko'milgan. Hozirgi kungacha Xitoya bu ikki tepalik uning qabri hisoblanadi. G'alaba qozongan Huan-di uning tarafdarlarini ham o'ziga bo'ysundirib oladi. Chi-yuga insonlar yordam beradi, Huan-di esa osmondan qo'shin tushirib ko'plab insonlarni qirib tashlaydi. Shundan so'ng, Xudolar insonlarni o'z ishlariga aralashmasligi uchun yer va osmonni tutashtirib turuvchi zinapoyalarni yo'q qilishdi. Endi insonlar Xudolar bilan yuzma-yuz gaplasha olishmasdi, faqatgina qurbanlik keltirib, sig'ina olishar edi xolos. Xudolar uzoq bo'lganligi sababli insonlar ustidan hukmronlik qila boshlaydi. Hokimiyat uchun kurash boshlanadi, endi boylar kambag'allarni, kuchlilar kuchsizlarni, erkaklar ayollarni bo'ysundira boshlashdi. Shundan so'ng, qahr va g'azab, og'ir mehnat va ocharchilik, hasad va kasalliklar paydo bo'ladi. Xalq og'zaki ijodida bu tarixiy affsonalar hozirgacha og'izdan-og'izga o'tib kelmoqda.

1960-yillar boshida Xitoy xalq og'zaki ijodida inson yaralishi to'g'risidagi misflarning bir qancha farqli turlari yozilgan. Ularda Fu-si va Nyuy-va insonni loydan yasashga harakat qilishgani, bunga Ona yer xudosi Dim-yan qarshilik qilgani: «Kim bilibdi, ular qachon ishga kirishishadi, qanday ko'rinishshadi? Ona yer xudosi Dim-yan qahr bilan dedi: «Insonni loydan yaratmoqchimisiz? Bundan osoni bor-mi! Sizlar menga og'ir turtki berdingiz. Axir sizga qancha loy

kerak, qayerdan olaman, siz kavlagan yerning o'rnini qanday qoplayman? Yo'q, agar siz insoniyatning davomiyligini xohlasangiz, er-xotin bo'ling!»

Dim-yan – juda qadimiy obraz, u haqida yozma ma'lumotlar juda kam, ammo xalq an'analarida saqlanib qolgan.

Qadimgi Xitoy misflarida «Cho'pon va to'quvchi» to'g'risidagi afsonalar ham yetakchi o'rinni tutadi. Unda aytishicha, osmon hukmdori Tyan-dining Chji-nyuy ismli mohir to'quvchi qizi bor edi. U kumush daryo qirg'og'ida yashardi, Yer bilan osmonni ajratib turuvchi nozik ipakdan havo bulutini to'qir edi. Chji-nyuy qo'li qo'liga tegmasdan ishlar edi. Har zamonda u uzoq kumush daryo qirg'og'iga qarardi. Kunlarning birida Chji-nyuy Cho'pon Nyu-lanni ko'rib, sevib qoladi. Otasining roziligi bilan Cho'ponga turmushga chiqadi va osmon to'quvchisi yerga tushib, o'mashadi. Cho'pon Nyu-lan yetim bo'lib, uzoq vaqt ochlik va yomon munosabatlarga qaramay katta akasi bilan birga yashardi. So'ng u alohida uy qurib, mustaqil yashay boshlaydi. Qizg'onchiq akasi unga butun bir mulkdan faqatgina qari buqani bergen.

Mazkur afsonaning boshqa variantlarida Nyu-lanning ayoli bilan tanishgani xalq ertaklarining kaliti bo'lib, uning bir qator syujetlari yaratilishiga sabab bo'lgan. Kunlarning birida, qari buqa inson tilida gapirib, belgilangan kunlari Chji-nyuy o'zining singillari bilan cho'miladigan kumush daryoga borishini aytadi. Nyu-lan buqanining aytganiga kirib, kumush daryoga boradi. Osmon to'quvchisi va uning singillari yechinib, suvgaga tushishganida, Cho'pon Chji-nyuyning kiyimlarini yashirib, unga turmushga chiqishga rozi bo'lsa, qaytarib berishini aytadi. Turmushga chiqqandan so'ng Chji-nyuy ikkita farzandli bo'ladi va uy ishlariga ko'milib ketadi. Endi osmon ipagidan bulut to'qishga vaqt yo'q edi. U eriga va bolalariga oddiy ipdan kiyimlar to'qiy boshlaydi. Osmon hukmdori qizining ishidan g'azablanadi, va osmonga olib chiqib ketadi, oldingidek bulut to'qishga majburlaydi. Nyu-lan xotini ortidan boradi. U kumush daryoga borib, osmonga chiqib, xotini Chji-nyuyni uyiga olib qaytmoqchi bo'ladi. Ammo Cho'pon kumush daryoni avvalgi joyidan topa olmaydi – Tyan-di uni osmonga ko'tarib ketgan edi.

Nyu-lan uyiga g'amgin holatda qaytadi. U yerda unga qadrdon ho'kizi uchrab qolib, shunday deydi: «Qachonki men o'lsam, ustimdan terimni shilib, o'zingga kiyim tikib ol. Sen u kiyimda osmonga ko'tarilishing mumkin», – deya bashorat qilgan edi. Tez kunda ho'kiz vafot etadi. Nyu-lan ho'kiz terisidan o'ziga kiyim tikadi, ikki savatga bolalarini solib, elkasiga ilib olib ketadi. Qizchasi o'g'liga nisbatan yengil bo'lganligi sababli ularni tenglash uchun cho'mich qo'yib oladi. Shundan so'ng, yerdan bir sakrab osmonga uchib ketadi.

Nyu-lan kumush daryo qirg'og'iga etib boradi. Chji-nyuy daryoning qirg'og'idan turib, qo'lini unga cho'zadi. Shu vaqtida kumush daryosi osmon ilohi kuchi bilan to'lqinlanib, oraliq o'tib bo'lmas darajaga keladi. Shunda savatda o'tirgan qizchasi otasiga cho'michni uzatadi va Nyu-lan daryo to'lqinini to'xtatishga harakat qiladi, ammo to'xtata olmaydi. Cho'ponning qat'iyatliligi osmon ilohini hayratga soladi. U Chju-nyuya eri bilan yilda bir marta, yettinchi oyning yettinchi kunida uchrashishga ruxsat berdi. Shundan buyon har yili kumush daryo osmoniga shu kuni ko'plab qushlar – chumchuqlar uchib kelishadi. Ularning dumlaridan mustahkam ko'prik hosil qiladi. Chji-nyuy va Nyu-lan ko'prik o'rtasida uchrashishadi. Cho'pon va to'quvchi yulduzga aylanishdi. Cho'pon – bu «beta» va «gamma» yulduzi, uning burji burgut. To'quvchi – «alfa» yulduzi, burji Lira (musiqa asbobi). Ular bir-biriga yaqin, lekin kumush daryo – «Yaqin yo'l» ajratib turadi.

Cho'pon yonida ikki kichkina yulduzcha-uning bolalari, biroz nariroqda to'quv mokisiga o'xshagan to'rtta yulduz joylashgan. Kunlarning birida to'quvchi eriga xat yozib, mokiga o'rabi kumush daryo ustidan otib yuboradi. Cho'pon javob xatini Cho'pon tayog'iga o'rabi otib yubordi. To'quvchining yonida, osmonda tayoqni eslatuvchi uchta yulduz paydo bo'ladi. Xitoyda Cho'pon va to'quvchi haqidagi tarix juda ham taniqli, unda xalqning ishonchi va an'analarini mujassamlashgan.

Shunday qilib, yettinchi oyning yettinchi kunida chumchuqlar suvda suzishga harakat qilishadi. Noma'lum muallif tomonidan yozilgan eski Xitoy kitobi «Huquq va an'analar qo'lyozmasi» da shunday yoziladi: «Aytishlaricha, to'quvchiga yordam berish uchun

ko'priq qurishgan». Bu kun Xitoyda an'anaviy ravishda sevishganlar kuni hisoblanadi.

Cho'pon va to'quvchi haqidagi rivoyat eramizdan avvalgi I ming yilliklar davrida ham yozuvchilarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Ilk davrlarda xitoyliklar o'zlarining asotirlarini go'yo hayotiy real voqeя tarzida qabul qilishgan. Ammo eramizdan oldingi VI asrda Konfutsiy asos solgan ta'limot – konfutsiychilik jamiyat hayotida katta mavqega ega bo'la boshlaydi. Shu davrdan boshlab barcha afsonaviy lavhalarning tarixiy asosga egaligi haqidagi qarashlar shakllanishiga sabab bo'ldi. Barcha xudolar va ilohlarni mahalliy oliv hukmdorlarga tenglashtirish an'anasi hukm surdi. Ayniqsa, Konfutsiy ana shunday mavqega ega bo'ldi.

Konfutsiy otasidan erta ajragan va onasi qo'lida tarbiyalangan. Onasi ham ko'p o'tmay dunyodan o'tgan. Konfutsiy ta'lim olib, ilm o'rgangach, 19 yoshida uylanadi. Birinchi marta u omborchи vazifasiga ishga tayinlanadi, yoshlarga ta'lim berishga kirishadi. Yangi ustozning ong haqidagi fikrlari, chuqur ma'noli so'zları mamlakat bo'ylab keng tarqaladi. Konfutsiy huzuriga mamlakatning turli mintaqalaridan ilmga chanqoq yoshlar oqib kela boshlaydilar. Konfutsiyning 3000 ga yaqin shogirdlari orasida yetmish ikki eng ko'zga ko'ringan izdoshlari mamlakatning obro'li xonadontaridan bo'lgan kishilar bilan bir qatorda kambag'al, oddiy kishilardan ham iborat bo'lgan. Konfutsiy maktabi Qadimgi Xitoyda asta-sekin katta ta'sir doirasiga ega bo'lib bordi. Uning ko'plab shogirdlari Qadimgi Xitoy podshohliklarida e'tiborli mansablarni egalladilar. Konfutsiy yoshlar tarbiyachisi va ustozи sifatida keng shuhrat qozonib, ilk Xitoy ma'rifatparvari nomiga sazovor bo'lgan bo'lsa, u tomonidan taklif qilingan islohotlarning amalga oshirilishida uning aksi bo'ldi¹.

Konfutsiy o'zi yashab ijod etgan joy Suyfuda vafot etgandan keyin uning qabri yaqinida bir ibodatxona qurdilar. Ibodatxonaga Konfutsiyning shogirdlari va yaqinlari tomonidan uning barcha tabarruk narsalari, ünga taalluqli ashyolar – yozgan asarları, musiqa asboblari, ro'zg'or anjomlari, aravasi va boshqa narsalarni keltirib

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-17.

qo'yildi. Vaqt o'tishi bilan faylasufning obro'si oshib, ta'limoti keng tarqalgani sari ushbu ibodatxona ham asta-sekin doimiy ziyyaratgohga aylanib bordi. Suyfu yaqinida Konfutsiy shogirdlari va izdoshlari makon tutgan kattagina qishloq barpo bo'ldi. Lu podshohligi hukmdorining o'zi Suyfuga kelib Konfutsiy ibodatxonasida uning xotirasiga qurbanlik qildi. Ibodatxonaning ahamiyati oshgani sayin uning yer mulklari bilan boyidi. Bu joy oddiy mahalliy ibodatxona shaklidan Xan sulolasi davriga kelib butun mamlakat miyosidagi muqaddas ziyyaratgohga aylandi. Miloddan avvalgi 195-yilda birinchi Xan podshohi Lyu Ban shaxsan o'zi Konfutsiy ibodatxonasida unga atab «tay-lyao» (Xitoyda eng oliv qurbanlik — qo'y, xo'kiz va cho'chqa) uchtalik qurbanligi keltiradi¹.

Miloddan avvalgi 195-yildan boshlab Konfutsiy nomi Xitoyda ilohiyashtirildi va unga atab muntazam qoidalar asosida qurbanliklar qilinadigan bo'ldi. Xan sulolasi davrida Konfutsiyga knyazlik unvoni berildi. X—XIII asrlarga kelib, Sun sulolasi davrida unga imperatorlik unvoni, otasiga esa knyazlik unvoni berildi. Keyinroq Yuan va Min sulolalari (XIII—XIV asrlar) davrida u yana ham yuksakroq unvon — «Eng haqiqiy donishmand», «Millatlarning ulug' ustozi» unvonlariga sazovar bo'ldi.

Xitoy shaharlarida Konfutsiyga atab ibodatxonalar qurilgan. Ularning soni mingdan oshadi. Ilk davrlarda ibodatxonaning qurbanlik qilinadigan joyida oddiygina Konfutsiy nomi yozilgan lavha osilgan. Xitoya buddaviylikning kirib kelishi oqibatida bu lavha o'rmini Konfutsiyning haykali egallaydi. Suyfudagidan boshqa barcha ibodatxonalar bir xil shaklga ega edi. Unda Konfutsiy haykali yonida uning shogirdlaridan 86 tasining nomi yozilgan lavha yoki haykallari qo'yilgan. Suyfudagi ibodatxonada ularning soni ko'proq.

Har oyda ikki marta 1 va 15 kunlarda Konfutsiy haykali oldida odatiy qurbanliklar, yilda ikki marta — bahorda va kuzda alohida tantanali marosimlar o'tkazilar edi. Tantanaga kelgan imperator va ularning mulozimlari donishmand timsoli oldida turib unga «Sen buyuskan, ey mutlaq donishmand, sening fazilatlaring ko'p,

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010.
P-17.

ta'limoting beqiyos, o'tganlar orasida senga tengi yo'q!» kabi maqtovlar va olqish so'zlari bilan murojaat qilganlar.

Xitoyda asrlar davomida Konfutsiy nomi ilohiylashtirildi. Uning timsoli imperatorlar boshidagi tojlardan o'rinni oldi. Xitoyda miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida konfutsiychilik bilan deyarli bir vaqtda yangi din — daosizm paydo bo'ldi. Dao so'zi «yo'l» degan ma'noni bildiradi. Daosizm targ'ibotchilari ham podshohlar orasidagi tinimsiz urushlarni qoralar edilar. Ular «Oltin asr»ga qaytishga chaqirar edilar. Daosizm bir jihatdan bu shamanizm, folbinlik va davolash bilan bog'liq edi, chunki qadimgi davolash uslublari daosizm falsafasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Shamanlar davolash uslublarida inson tanasidagi jarayonlarni tashqi fazoviy kuchlar, har xil ruhlar ta'siri bilan bog'lab, jodugarlik va sehrdan keng foydalanganlar¹.

Daosizmning asosiy manbasi sanaladigan «Daodetszin» risolasida o'z aksini topgan. Mazkur risola muallifi, an'anaga ko'ra, Lao-Szi hisoblanadi. Mazkur shaxsnинг hayoti haqidagi ma'lumotlar juda kam va ishonchhsiz. U afsonalarga qaraganda, onasining qornida bir necha o'n yillar yashab, so'ng keksa donishmand holida dunyoga kelgan. Shuning uchun uni «Lao-Szi» — «keksa donishmand», «qari bola» deb atashgan. U miloddan avvalgi VII asrda tug'ilgan va Konfutsiyning zamondoshi hisoblanadi. Qadimgi Xitoy yodgorliklarida Konfutsiyning Lao-Szi bilan uchrashganligi, uning donoligidan hayratga tushgani va uni ajdaho deb atagani haqida afsonalarda tilga olinadi.

Birinchi ming yillikning oxirida daosizm, buddaviylik va konfutsiychilik xalq orasida bir biriga yaqinlashib bordi. Bu davrdagi ibodatxonalar mehrobidan bir vaqtning o'zida budda, Konfutsiy va Lao-Szi tasvirlari o'rinni oldi.

Lu Ban — Xitoy xalq afsonalarida quruvchilar va yog'ochga ishlov beruvchi usta hunarmandlar xudosi. Ayrim ertaklarda uning asl nomi Gunshu ekanligi, eramizdan avvalgi 606-yili beshinchisi oyning yettinchi kunida Lu hukmronligi davrida tavallud topganligi

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-38.

uchun shu nom bilan aytila boshlaganligi hikoya qilinadi. «Mo-szi» kitobida u qal'a devorlarini ishg'ol qilish uchun narvonni yaratganligi, yog'ochsoz ustalar uchun arra, tesha, randa kabi mehnat qurollarini kashf etganligi tilga olinadi. XIX asr oxiri va XX asr boshi xitoy tasviriy san'atida uning ramziy portreti ko'p ishlangan. Shulardan biri Sank-Peterburgdagi din va ateizm tarixi muzeyidagi akademik V.M. Alekseyev kolleksiya-sida saqlanadi.

U Fan-Shen – besh tomon ruhlarini o'zida jamlagan miflar tizimi bo'lib, Qadimgi Xitoyda besh asosiy yo'nalishni ifodalaydigan bir qator afsonalar to'qilgan. Unga ko'ra har bir tomon, olamning ma'lum bir o'z unsuri, rangi, tirik jonzotlari, tabiat mavjud: Jumladan, Sharq – daraxt, yashil rang – uzun dumli, bir ko'zli baliq timsolida tasvirlanadi. G'arb – temir, oq rang, yarim sichqon, yarim quyon obrazini mujassamlashtirgan. Janub – olov, qizil rang. Shimol – suv, qora rang, bir ko'zli va yarim tanali inson qiyofasidagi afsonaviy jonzot ko'rinishida tasavvur qilingan. Markaz – yer, sariq rang, ikki boshli ilon timsolida afsonalardan o'rinn olgan¹.

Shou-Sin – uzoq umr ko'rish yulduzining nomi, Yevropa astronomiyasidagi Kanapus yulduziga to'g'ri keladi. Qadimgi Xitoy afsonalarida ushbu yulduz osmonda paydo bo'lganda davlat hokimiyat va xalq faravonlikka erishishi, urush va ocharchiliklar o'z-o'zidan barham topishi tilga olinadi. Qadimgi Xitoy miflarida o'zida ikki xil jonzodni birlashtirgan obrazlar ham talaygina. Jumladan, Linyuy tashqi ko'rinishiga ko'ra tanasi baliqniki, qo'li, oyog'i va boshi inson ko'rinishida aks ettirilgan afsonaviy jonzod sifatida tasavvur qilinadi. Lun'-nyao esa Qadimgi Xitoy afsonalarida xo'rozga o'xhash ko'rinishdagi ilohni anglatgan. Uning asosiy rangi qizil bo'lib, vaqtı-vaqtı bilan o'zining rangini o'zgartirib turish xususiyatiga ega bo'lgan. Lun'-nyao barcha tovushlarni talaffuz eta olishi, uning ovozi ko'pincha qo'ng'iroq ovoziga qiyoslanishi tilga olinadi. Bu ilohiy qush faqatgina mamlakatda tinchlik-

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
P-45.

xotirjamlik va faravonlik hukm surgandagina odamlar ko'ziga ko'rindi, – degan mazmundagi afgonalar mavjud.

Lun-Van – Qadimgi Xitoy mifologiyasida ajdaho ko'rinishidagi hukmdor. Suv va namlik olamining xo'jayini. Tasviriy san'atda u yarim odam atrofi ajdarlar bilan o'ralgan pastda esa baliqlar suzib yurgan holda ifodalananadi. Ma-Van esa otlar hukmdori, ularning taqdirini belgilab beruvchi himoyachi xudo bo'lib, unga asosan otboqarlar va harbiy maqsadda ishlataladigan chopqir tulporlarni tarbiyalovchilar sajda qilishgan¹.

O'rta asrlarda qadimgi xudolar panteoni turkumi vujudga keldi. Daosizm va budda personajlari xalq e'tiqodiga aylandi. Barcha xudolar xalq ertaklari qahramonlari qatoridan o'rinn oldi. Bu holat tasviriy san'atda ham o'z aksini topdi. Lya-do, Konfutsiy, Fushen, Bay-gua va boshqa yuzlab mifologik obrazlar asosida asarlar yaratildi. Endilikda ularni o'rganish, imkon qadar yanada chiqarish lozim.

Nazorat savollari

1. *Olam va odamning yaratilishi haqida qaysi afsona yaratilgan?*
2. *Konfutsiychilik xitoyliklar badiiy madaniyatida qanday o'ringa ega?*
3. «*To'quvchi va Cho'pon» afsonasi qachon yaratilgan?*
4. *Daosizmda nimalar ulug'lanadi?*

Adabiyotlar

1. *Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z.* – New York 2010.
2. *World Myths & Legends in Art .* – New York. 2010.
3. *Васильев А.С. История религий Востока.* – М.: 1997.
4. Китайская культура. КНР, 2004.
5. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.1991.
6. *Шареев В.А. Даосская йога.* – Б. 1993.
7. *Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь.* – Т.: Шарк.1998.

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-57.

5-mavzu: Buddaviylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Buddaviylik dinining vujadga kelishi.
2. O'zbekiston san'atida buddaviylik dinining qoldiqlari.
3. Buddaviylik san'ati.

Tayanch so'zlar: Buddaviylik, Sidxarta Gautama, budda ehromlari, budda san'ati. Oqimlari, maktablari, yo'nalishi. Varanasi, vishipatana, maxayana, sutra, lotos, nirvana, sarvastivada, lanka, shakyamuni, vadjrayana tanralari: Guxya-samandja-tantra, Xevadjra-tantra, Vadjrabxayrava-tantra, najot yo'li, ishonch, supa.

Sharq xalqlari tasviriy san'ati, haykaltaroshligi va me'mor chiligidagi buddaviylik bilan bog'liq afsonalarga juda ko'p murojaat qilingan. Buddaviylik miloddan avvalgi VI-V asrlarda Hindistonning Gang daryosi bo'yalarida shakllangan. Bu dingga e'tiqod qiluvchilar Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida, Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vyetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tayland, Laosda va qisman Yevropa va Amerika qit'alarida istiqomat qiladilar¹. Rossiyaning shimoliy mintaqalari – Buryatiya, Qalmig'iston va tuvaliklarning asosiy qismi buddaviylardir².

Tarixiy manbalarda buddaviylik asoschisining nomi quyidagicha yoziladi: Siddxartxa, Gautama, Shakyamuni, Buddha, Tadxagata, Djipa, Bxagavan. Bunday aytilishining o'z ma'nolari bor. Sidxartxa

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. — New York. P-23.

²Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-16.

— shaxsiy ismi, Gautama — urug' ismi, Shakyamuni — shaklar yoki shakiya qabilasidan chiqqan donishmand, Budda — nurlangan, Tadxagata — shunday qilib, shunday ketgan, Djina — g'olib, Bxagavan — tantana qiluvchi. Ular ichida eng mashhuri Buddha bo'lib, uning ismidan dinga buddaviylik nomi berilgan.

Budda sanskritcha — bu dunyo tashvishlarini tark etib, xotirjam, nurlangan, oliy haqiqatga erishgan, — degan ma'nolarni anglatadi. Buddaviylikka taalluqli kitoblarda Gautama barcha xudolar, ruhlar va tabiat kuchlari ustidan hukmron buyuk va qudratli zot sifatida ta'riflanadi. Uning bosib o'tgan yo'li bir emas, bir necha hayotlardan iborat bo'lgan, deb uqtiriladi. Rivoyatlarga ko'ra, Gautamani Hindiston va Nepal chegarasidagi Kapilavastu shahri podshohining xotini Maxamayya ilohiy homiladorlikdan tuqqan. Dunyoga kelgan farzand shu zahotiyoyq: «Men barcha jonli maxluqlarning eng buyugiman. Bu mening oxirgi tug'ilishim», deb xitob qiladi. Buddaviylikka oid manbalarda ayttilishicha, Maxamayya o'g'li Gautamani tuqqach, yetti kundan so'ng vafot etgan va xudolar osmonlaridan birida qayta tug'ilgan. Shahzoda Gautama pahlavon bo'lib o'sadi. 16 yoshida uni Yashodxaraga uylantiradilar¹. Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmay o'sgan bola Sidxartxa bir kuni saroydan tashqariga chiqib, ittifoqo bir keksa chol, bir bemor hamda og'ir mehnatli bir rohibni uchratadi. Tasodifan bir kishining vafotiga guvoh bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini axtarib saroyni, xotini va farzandini tashlab ketadi. Bu vaqtida u 30 yoshda edi. Gautama xotini va yaqindagina tug'ilgan o'g'lini tark etib, sayyor darveshlar — shramanlarga qo'shiladi. Biroq, ularning yo'llarida ma'lum maqsad yo'qligini, bu yo'l insoniyatni azob-uqubatdan qutqarishga olib bormasligini anglaydi va rohiblar jamoasini tark etadi. U 6 yil Ganga daryosi qirg'oqlarida zohidlik bilan hayot kechiradi va tana faolligini so'ndirish aqning o'sishiga olib kelishini anglagach, 35 yoshida 4 hafta (yoki 7 hafta) davomida meditatsiya (butun ongini oliy haqiqatga erishish g'oyasiga qaratish) holatiga kiradi. Shundan

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. — New York. P-17.

so'ng u chakalakzor o'rmonlarda kezib, charchab bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi. Bu o'tirishning 49-kuni uning qal'bidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. Shu ondan u Budda — nurlangan deb ataldi. U tagida o'tirgan bo'txa daraxti esa nurlangan daraxt deb atala boshlandi. Shu kundan boshlab Buddha o'z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib, o'z ta'limotni targatib, o'ziga yangi izdoshlar orttiradi. Buddha birinchi da'vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog'ida, o'zining besh rohib do'stlariga qildi va o'shalar uning birinchi shogirdlari bo'ldilar¹.

Nihoyat, u maqsadiga erishadi va koinotning barcha sir-asrорidan voqif bo'lган Buddaga aylanadi. Buddha insoniyat boshiga tushadigan azob-uqubatlar sabablarini o'rganish va insoniyatni ulardan xalos qilish uchun harakat qiladi. Shundan so'ng Buddha 45 yil davomida qadimgi hind davlatlari Koshala va Magadxa bo'ylab o'z ta'limotini targ'ib qiladi. 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning jasadi, hind udumiga ko'ra, kuydirilib. uning hoki 8 ta budda jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafн etgan joyida ibodatxona barpo etadi².

Buddaning hayoti haqida turli afsonalar ham to'qilgan. Bu afsonalarda aytilishicha, Buddha ko'p yillar davomida yer yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoniy, 58 marta podshoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek, baliq, qurbaqa, kalamush, quyon kabi qiyofalarda qayta tug'ilgan. Jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qayerda, qay qiyofada tug'ilishini o'ziga o'zi belgilagan. So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddaviylikning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Botxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Buddha avlodи o'tgan desa, ba'zilari

¹ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
P-18.

² Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
P-18.

minglab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi. Budda oliv yaratuvchi kuchning borligiga shubha va ishonchsizlik bildirgan. Uning fikricha, eng muhimi insonning shaxsiy kamoloti va ezgu hayot kechirishidir¹.

Buddaviylikning yoyilishida Sangxa – buddaviylik jamoalarining roli katta bo'lgan. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo'lgan 9 oyida shaharma-shahar, qishloqma-qishloq yurib, aholini buddaviylikka da'vat qilib, ularga Buddha ta'llimotini o'rgatib yurishgan. Faqtgina Musson yomg'irlari tinmay quygan 3 oydagina o'z ibodatxonalarida muqim bo'lib ibodat bilan shug'ullanganlar.

Buddaviylik jamoalari har qanday boshqa din, madaniyat va urf-odatlar qamrovida yoki aralashuvida bir necha yuz yillab o'zlarini saqlab qolish hamda fursat kelganda ularga o'z ta'sirlarini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar². Ularning bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlar davrida, Shri-Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va Yaponiya konfusianlari davrida, Janubi-Sharqiy Osiyoga buddaviylikning yoyilishida yaqqol namoyon bo'lgan³.

Maxayananing shakllanishida Kushon davlatining roli katta. Mana shu yerdan, Kushon davlatidan, ayniqsa, Kanishkaning 4 soboridan so'ng buddaviylikning maxayana yo'nalishi Sharqda, Markaziy Osiyoning davlat va shaharlariga tarqala boshladi. Buyuk ipak yo'li orqali birinchi buddaviylik targ'ibotchilarilari miloddan avvalgi II asrdayoq Xitoyga kelgan edilar. Keyingi buddaviylar buddaviylikning Xitoyda paydo bo'lishi haqida ko'plab rivoyatlar va afsonalar to'qiganlar. Biroq Xitoy manbalarida ham, buddaviylar rivoyatlarida ham Xitoydagi birinchi buddaviy haqida biror aniq ma'lumot mavjud emas. Buddaviylikning Xitoyga kelishi to'g'risidagi ilk eslatmalar ichida birmuncha ishonchlirog'i imperator Min-Dining tushi haqidagi xabar hisoblanadi. Aytishicha, u tushida oltindan yasalgan

¹ The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art.-New York. P-18.

² The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-19.

³ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-57.

bir but ko'rgan, uning Budda ekanligini maslahatchisi Fuidan so'rab bilgach, milodning 60-yillarida Budda haqida ma'lumotlar hamda diniy matnlar keltirish uchun Hindistonga elchilar yuborgan. Shundan so'ng Xitoya Hindistondan bir nechta buddaviylik targ'ibotchilar kelib, ular uchun maxsus qurilgan «Baymasi» (oq ot ibodatxonasi)ga joylashganlar¹. Biroq tadqiqotchilararning aniqlashlaricha, bu kabi rivoyatlar ilmiy asosga ega emas. Xitoy hududiga kirib kelgan birinchi buddaviy kim ekanligi, qachon kirib kelganligi aniq emas.

Buddaviylik miloddan avvalgi I ming yillik oxirlarida Kushon imperiyasiga kirib keldi. Bizning diyorimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar asnosida Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom mavzelaridan topilgan Shakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari, ramziy g'ildiraklar va supa qoldiqlarining guvohlik berishicha, Kushon imperiyasida buddaviylikka katta ahamiyat berilgan.

Buddaviylik o'z ta'limotida hech qachon boshqa xudolarga sig'inishni taqiqlamagan. Budda ularga ibodat qilish insonga vaqtincha tasallli berishi mumkin, biroq ular Nirvana holatiga olib bormaydi, deb aytgan. Shu sababli, buddaviylik ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan xudolari yoki ulug'langan shaxslari timsollari ibodatxonalarni egallagan.

Masalan, Hindistonning buddaviylikka mansub xudolari «dunyoni yaratuvchi Braxma», «chaqmoq va momaqaldiroq xudosi Indra», «hunarmandchilik ishlari xudosi Xatimanu», Tibetda «Tibet eposi qahramoni Baser» timsoli, Mongoliyada Chingizxon kabi milliy panteon buddaviylik ilohlari sifatiga aylandi. Biroq bu panteonlar Nirvana holatiga olib bormaydi. Faqatgina Buddha nirvanaga olib boradi va insonni qynoqdan qutqaradi, deb ishonishgan. Bu ishonch turli inshootlardagi devoriy tasvirlarda ham o'z aksini topgan².

Buddaviylik san'ati. Qadimda va O'rta asrlarda ushbu din ta'sirida va uning g'oyalarini targ'ib qilish jarayonida asta-sekinlik

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-83.

² Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-38.

bilan dunyoning ayrim hududlarida buddaviylik san'ati shakllana boshlagan. Dastlab Hindistonda, keyinchalik Shri-lanka (Seylon), Indoneziya, Myanma (Birma), Tailand, Yaponiya, Xitoy, Kamboja, Koreya¹ va boshqa mamlakatlarning afsun marosimlarida turlicha talqin qilinib kelingan. Buddaviylikning dastlabki davridagi san'at namunalarida Buddha o'mniga qadimgi hindlarning osmon jismlari bilan bog'liq tasavvurlariga asoslangan turli ramzlar (g'ildirak, sher, muqaddas daraxt) kabilar tasvirlangan. Buddani inson qiyofasida tasvirlash milodning boshlarida Gandxara va Matxuri san'atidagina paydo bo'ldi. Keyinchalik ko'p mamlakatlarda haykaltaroshlik va rassomlik san'atida ham uning turli kattalikkagi ramziy qiyofalari yaratildi. Buddha san'atida asosiy shaxs budda dini asoschisi shahzoda Sitedxarta Gautama bo'lib, u san'at asarlarida asosan uch holatda tasvirlanadi:

Tik turgan Buddha — voiz;

Chordona qurib o'tirgan Buddha — fikr-xayolga cho'mgan mutafakkir;

Yotgan Buddha — yorug' dunyodan ko'z yumgan Buddha.

Hindistonda Buddha bilan bog'liq san'atning qadimgi yodgorliklari yuzaga kelgan, ramzlar va obrazlar doirasi, budda inshootlari — memorlik, haykaltaroshlik, rangtasvirning o'ziga xos uyg'unligini yaratgan g'or ibodatxonalar, Buddha hayotiga oid afsonaviy voqealar sharafiga qurilgan va muqaddas yodgorliklarni saqlagan supalar, g'or ibodatxonalar va supalarga o'xshash yodgorliklar (pagada, dagoba, suburgan) boshqa mamlakatlarda keng tarqalgan. Xitoy, Yaponiya va Koreyada turli xil yog'och ibodatxonalar tipi yaratildi, buddaviylik mazmunidagi mahobatli rassomlik bilan birga dastgoh rassomligi ham rivojlandi. Indoneziya, Kambodja va boshqa mamlakatlarda budda bilan bog'liq tosh ibodatxonalar va ibodatxona ansamblari Hindiston, Birma, Nepalda monastir majmualari, Tibet, Mo'g'uliston, Buryatiya va boshqa hududlarda lomanizm monastir ansamblari yuzaga keldi².

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. — New York. P-19.

²Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-39.

Kushon podsholigi hududida yashagan xalqlar turli dinlar qatori buddaviylik diniga e'tiqodda bo'lganligi aniqlangan. Kushon tangalarida Buddaga oid shaxslar tasvirlangan.

Buddaviylik san'atida mahobatli qurilishlar (ko'pincha budda monastirlari qurish) katta o'rin tutgan, ular haykallar va devoriy rasmlar bilan bezatilgan. Ayritomdan yer osti monastiri (sangarama), qoratepedan — g'or ibodatxona (vixara), shuningdek, Chingiztepa, Dalvarzintepadan qadimgi g'or monastirlar majmua-sining qoldig'i topilgan. Topilmalar orasida ohaktoshga o'yib ishlangan ganch va loydan tayyorlangan haykallar, rangli devoriy rasmlar va buddaviylik san'atiga xos boshqa tasvirlar qoldiqlari bor. Jumladan, Zurmala minorasi Buddha supasining qoldig'i hisoblanib, u uch qavatli bo'lgan, — deb taxmin qilinadi. Buddha san'ati namunalari qayerdan topilganligidan qat'i nazar shaklan va mazmunan o'xshash bo'lgan¹.

Miloddan avvalgi I ast va milodning IV asrlari oralig'ida Kushon imperiyasi buddaviylikning Maxayana yo'nalishini davlat dini deb e'lom qildi. Bungacha buddaviylik Hindistonda uzoq tarixga ega bo'lsa ham, u yerda asosiy yo'nalish bo'lgan Xinayana bunday mavqega erishmagan edi. Kanishka, Vima, Kadifiz va ulardan keyingi kushon imperatorlari, buddaviylikni keng yoydilar. Ular bu din an'analarini amalda rivojlantirish, boshqa xalqlar o'rtasida tarqatish uchun Balx, Marv, Termiz, Samarcand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Quva, Koson, O'sh, Bolasog'un, Koshg'ar va boshqa shaharlarda buddaviylik takyagohlari va xonaqohlari, ibodatxonalarini qurib, buddaviylikning muqaddas kitoblari, sutra va pastrilarni o'rganish, tarjima qilish va sharhlash uchun sharoit yaratib berdilar².

Markaziy Osiyorning janubida Sarvastivada maktabining ilk ko'rnishi — Vaybxashika maktabining ta'limoti yoyilgan. U buddaviylikning Xinayana oqimiga tegishli. Ammo Vaybxashika ta'limoti ba'zi jihatdan Maxayana doirasidagi maktablarga yaqin turadi.

¹ Тұрғунов Б. Будда санъати. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-том. 232—233-бетлар.

² Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-57.

Bunda ayniqsa, Maxayana doirasiga kiruvchi Sarvastivadaning «Vinaya» maktabi muhim ahamiyatga ega. Ma'lumotlarga ko'ra, Xo'tanda Vaybxashikalar Maxayanani yoyish uchun zamin tayyorlaganlar. Markaziy Osiyoda buddaviylikning boshqa maktablari ham yoyilgan. Qoratepadan topilgan sopol buyumlardagi yozuvlar bu yerda Maxasangxika ta'limotini aks ettiradi. Maxasangxika maktabi Markaziy Osiyoda buddaviylikni yoyishda muhim rol o'yagan. Qoratepaning boshqa qismidagi braxma yozuvidagi bitiklar Markaziy Osiyoga keyinchalik Kanishka davrida kirib kelgan. Sarvastivada buddaviylik maktabi ta'limotining yoyilganligidan xabar beradi.

Miloddan avvalgi III—I asrlarda buddaviylik Hindiston hududidan chiqib janubi-sharqiy yo'naliш bo'yicha xinayana ta'limoti shaklida yoyilgan¹. Lekin milodning boshlarida shimolga, shimoliq'arba hamda shimoli-sharqqa maxayana tarzida harakat qildi. Buning sababi bir necha asrlar mobaynida Shimoliy Hindiston, O'rta va Markaziy Osiyo hududlarining yagona Kushon sultanati bayrog'i ostida birlashtirilishi bo'ldi. Aynan Markaziy Osiyo orqali buddaviylik Uzoq Sharqqa kirib ikkinchi hayotini boshlagan².

Markaziy Osiyoda buddaviylikka tegishli juda ko'plab tarixiy obidalar topilgan. Ular orasida Fayoztepadan topilgan bu dinga tegishli kompleks eng yirigidir. U yerdan chiqqan diniy bitiklar, haykallar bilan birga topilgan ibodatxonaning hududi ancha katta joyni egallagan. YUNESKO O'zbekistonda Termiz shahri yaqinidagi ikki ming yillik tarixga ega mazkur budda ibodatxonasida saqlanib qolgan yodgorliklarini konservatsiya qildi, atrofidagi hudud sayyoohlarni qabul qilishi uchun obodonlashtirildi, yangi yer osti o'tish yo'lagi mashinalar to'xtash joyi va markaz barpo etilgan. Markazda noyob moddiy madaniyat yodgorliklari devorga ishlangan naqshlar va haykallar nusxasi, shuningdek, boshqa yirik arxeologik topilmalar qo'yildi³.

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. — New York. P-18.

²Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-39.

³Фаёзтепа. БМТ ва Ўзбекистон ривожланиш йўлидаги ҳамкорлик тўплами. — Т: ЮНЕСКО, 2007. 51 бет.

1926 yilda A.S. Strełkov tomonidan aniqlangan eski Termiz sharqidagi «Zurmala minorasi» Markaziy Osiyo territoriyasidagi birinchi ochilgan, ahamiyatga molik bo'lgan buddaviy insho-otdir.

Eski Termizdan topilgan Qoratepa buddaviylik kompleksi milodning I asri Kushon sultanatining gullagan davriga to'g'ri keladi. Qoratepadagi har bir inshoot yer ustki va g'or ichida joylashgan ibodatxona, saroy, bir xizmatchi – monax uchun moslashtirilgan hujradan iborat.

Budda ibodatxonasi xarobalari Tojikiston Respublikasi Qo'r-g'ontepa shahridan 12,5 km sharqda joylashgan «Ajinatepa» xarobalarida ham yaxshi saqlangan. Ibodatxona va monastirdan iborat ikki qismli inshootning kattaligi 100x50 metrni tashkil qiladi. Qazishmalar davrida besh yuzdan ortiq tasviriy san'at yodgorliklari – haykallar, naqshlar, devoriy rasmlar va ularning ayrim qismlari yaxshi saqlanib qolgan. Ulardan birida Buddanining o'lim to'shagida yotgan manzarasi aks etgan. Devoriy suratdagi haykalning uzunligi saltak 12 metrni tashkil etadi. Manzaraning navbatdagi qismida unga sovg'a-salomlar keltirgan qabila oqsoqollari oldiga kirib topshirish uchun oldinma-ketin navbat kutib turishibdi. O'ylashimizcha, mazkur tasviriy manzara qaysidir o'ta ziyrak va mahoratli mo'yqalam sohibi tomonidan nihoyatda nozik did bilan devorga ishlangan¹.

Buddaviylikning asosiy yo'nalishlaridan biri Xinayana «kichik g'ildirak» ma'nosini anglatadi². U rasmiy diniy yo'nalish sifatida miloddan avvalgi I asrlarda shakllangan. Biroq uning asosiy qoidalari ancha avval, shu jumladan, Tripitakada bayon qilingan.

Xinayana ta'kidlashicha, dxarmalar tabiatini o'rganish va nirvanaga erishish ma'naviy yo'l bilan bo'ladi. Bu yo'l juda og'ir va faqat monaxlargina nirvana holatiga yetishi mumkin. Keyinchalik, xinayanada juda ham murakkab va dabdabali ibodatlar (masalan, «Budda tishiga sig'inish»), buddaviylikning muqaddas joylariga

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – I том, – Т.: 2000 йил. 142 6.

² The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18.

ommaviy ziyyoratlar joriy qilingan. Bu yo'nalish Sharqiy Hindistonda, Shri-Lanka, Hindixitoy davlatlarida tarqalgan¹.

«Antik me'morchilikda order tizimiga kirgan ustunning amaliy bezak qismi kapitel deb ataladi. Kapitellar to'singa tushadigan yukni ustunlarga teng taqsimlashga xizmat qilgan. Ular dastlab yog'ochdan yasalgan. Yunon me'morchiligi ta'sirida toshdan yasala boshlangan. Baqtriya me'morchiligidagi ham tosh kapitellarning ioniy va korinf turlari mavjudligi aniqlangan. Ioniy kapitellarning asosiy unsuri – uning ikki tomonidan pastga qayrilgan gajak – valyutalardir. Valyutalar estetik ahamiyatidan tashqari ramziy ma'nolarga ham ega. Xalq orasida ularni qo'y (echki) shoxlariga qiyoslab, bino yoki inshootlarni yovuz kuchlardan asraydi, degan aqida mavjud. Valyutalar shuningdek, gajak (spiral) shaklida ham bo'ladi. Gajak – kelib chiqish, kengayish, rivojlanish, davriy va muttasil davomiylik kabi ramziy ma'nolarga ega. U ilk markazdan chiquvchi va cheksizlikka yo'naltiruvchi kuch va harakat tadrijini ifodalaydi. Gajak – oy, hosildorlik, hayotning tadrijiy rivojlanish davomiyligi, deb qaralgan².

Kapitellarda kam bo'lsa-da, uchrab turadigan mavzular ichida nilufarni ham uchratish mumkin. Nilufar (lotos) mavzusi sharq xalqlarida qadimdan mavjud. Uning semantikasi turlicha. Xususan, misrliklarda nilufar bargi yaxshilik, yorug'lik va muhabbat ramzi sifatida e'tirof etilgan. Nilufar koinot (quyosh) ramzi sifatida ham namoyon bo'ladi³. Buddaviylik dinida nilufarga alohida e'tibor qaratilgan. U ilohiy tug'ilish va Buddaga tegishlilik, ya'ni «Buddanining tug'ilishi mo'jizasi» ramzini ifodalagan. Shu bois buddaviylik san'atida nilufar bargining tasviri keng tarqalgan. Sopol idishlar, relikvari (diniy marosimlarda ishlataladigan idish) qopqoqlari nilufar bargi balan bezatilgan. Nilufar gullari devoriy suratlarda ham uchraydi. Stupa (supa) platformalari, buddaviylik haykallari tagkur-

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18, 19.

²Пидаев Ш.Л. Қадимги Ўзбекистонда буддийлик ва буддий мерос. – Т.: Ўзбекистон, – 2011. 120 бет.

³The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18.

sisi, taxt va boshqa me'moriy qismlar ular bilan bezatilgan. SH.R.Pidayevning fikricha, Termiz kapitelida o'n ikkita nilufar bargi tasvirlanishi nirvana holatini ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Bu esa Kushon Baqtriysi san'atining barcha yo'nalishlariga budda dini konsepsiysi ta'sir ko'rsatganligiga yana bir misol bo'la oladi.

Ayritom frizlaridagi inson obrazlari ilmiy adabiyotlarda va sovg'a yoki xayriya ulashuvchilar, deb talqin etilgan. Friz buddaviylik inshootida qo'llanilganidan kelib chiqib, ular buddaviylik mavzusi bilan bog'langani, obrazlar esa buddaviylik mifologiyasidagi mavzularni ifodalaganligi ta'kidlangan¹.

Qadimgi Kushon imperiyasining poytaxti bo'lmish Dalvar-zintepadan budda san'atiga oid juda ko'plab turli hajm va ko'rinishdagi haykallar topilgan. Unda asosan devoriy sathga ko'lamli kompozitsiya sifatida orqa tomondan mustahkamlanib, taqdim etilgan, ya'ni haykaltaroshlik memorlik bilan uyg'unlashtirilgan. Uning hajmi kichrayib ketmasligi va yaxshi jipslashishi uchun loyga qamishning momiq guli qo'shilgan. Haykal devorning xom g'isht yoriqlarini loy bilan jipslash yordamida ta'mirlangan. Haykal sirti bo'yalgan, unda qizil rang qizg'ish, och qizil va nozik pushti tuslari ustunlik qiladi. Sariq va jigarrang tusli oxrada ijro etilgan². Dalvar-zintepadan topilgan I va II asr boshiga oid Buddha va Bodxisatva haykallari o'zining hajmi bilan kishini hayratga soladi, ularning ba'zilari uch metr yoki undan ham ortiq «Bodxisatva tanasi tarkidunyo qilgan Buddha timsolidan farqli o'laroq, qimmataho taqinchoqlar – qo'llarida bilakuzuk, quloqlarida sirg'a bilan bezatilgan. Bunday tafovut ramziylik va mazmun kasb etadi, bu Buddaning davomchilari hali ham hayot lazzatlaridan butkul voz kechmaganliklaridan dalolat beradi. Dalvarzin ibodatxonasidan topilgan haykallar bo'yalgan bo'lib, ularning devorga tutash orqa tomonlariga ishlov berilmagan. Bu haykallarning tayyorlanishi yog'och asosli yarimtayyor mahsulotning birlamchi tayyorlanishi, keyin esa uning loy bilan qoplanishi bilan bog'liq. Uning ustki tomoniga bir necha qavat gips bilan ishlov berilib, unda gavdalar

¹ Пидаев Ш.П. ўча манба.

² Ртвеладзе Э.В. Сайдов А.Х. Абдуллаев А.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: 2008. 51 б.

va uning yuzi yasaladi. Kiyim va bosh qismlariga ko‘rinish beriladi. Haykallar qizil, pushti va moviy ranglarga bo‘yagan. Olimlarning fikricha, tasvirlab berilgan texnika baqtriyaliklar tomonidan yaratilgan, chunki bu baqtriyaning bir nechta yodgorliklarida topilgan haykallarida ham kuzatilgan. Bodhisatva haykalchalarida qulqlarining pastki qismini uzun qilib tasvirlash xos bo‘lgan. Lekin bodhisatvalar bir oz yosh, qaddi-qomatlari kelishgan yigitlar sifatida gavdalantirilgan. Buddha va bodxisatva haykalchalari o’sha davrdagi Baqtriya mahobatli haykaltaroshligida keng tarqalgan tasvirlarga juda o‘xshashdir. Demak, haykaltaroshlar bu obrazlarni yaratishda mahobatli haykaltaroshlikka murojaat qilgan. Lekin bizgacha bu haykallar yetib kelmagan»¹. Bunday haykallarning Kushon davriga oid shahar va qishloqlarda topilishi nihoyatda ahamiyatlidir.

O‘rganilayotgan mavzu zamонавиј тасвирни сан’атда о‘з ifодасини топган. B. Jalolovning «Иккі шахзода: Shakyamuni va Kanishka» (1980) асари² murakkab kompozitsion yechiringga ega. Asarda yotiқ, ya’ni gorizontal bo‘ylab bu ikki siyomoning bosh-byust haykali tasvirlangan. O‘ng томонда сersavlat askарнинг ко‘зи очиқ qиyoғада бу dunyonи тарк etayotgan sahnasi gavdalanadi. Ona yeri, yurti uchun o‘з borlig‘i, vujudini bag‘ishlagan, uning tinchligi yo‘lida hamisha mardonavor kurashib kelgan, hatto jon fido aylashga ham tayyor. Qahramонning o‘ng va chap qо‘lidagi xanjar hamda bahor guli asosiy ramziy ma’noni anglatadi. Xanjar bu – dushmanlardan vatanni himoyalovchi – saqlovchi qalqon bo‘lsa, bahor guli uning gullab-yashnashi, farovonligi, unib-o‘sishi uchun qо‘llanilgan kurash, demakdir. U bilan hamohang qanotli ruh parvozi ham tasvirlangan. Bu asarda shakllangan har bir qahramонning ruhi, albatta tarixda o‘з o‘rniga ega, o‘zidan biror iz qoldirib ketgan ulug‘ insonlar hayotiga bag‘ishlov sifatida ifodalangan. Shu qismning orqa ko‘rinishida A. Makedonskiyning portret haykali namoyon bo‘ladi. Sharq mamlakatlarida Iskandar Zulqarnayn nomi bilan

¹ Тұрабоеев Ф. Күшон даври ҳайкалтароцлик санъати. Нафосат (мақолалар тұплами). – Т.: 2009. 28-32 б.

² Баҳодир Жалол. Келажак ҳақида хотираалар. Альбом. – Т.: МРДИ. 2010

mashhur. Devor ortida sarkardaning olib borgan jangovar yurishidan kichik bir lavha berilgan. Shu o'rinda, Iskandarning xizmatida bo'lgan otning boshi ham alohida keltirib o'tilgan. Bu tasvirlardan oldinda ishlangan tangalar, Vima Kadfiz hukmronligi davrida Kushon davlatida o'tkazilgan pul islohotining namunasi ekanligidan darak beradi. Ushbu zarb etilgan tangalarda buddaga oid shaxslar, itohiy timsollar hamda o'sha zamondagi podsholarning portret bo'rtma tasvirlari tushirilgan.

Asarning markazidagi budda haykalida uni inson qiyofasida tasvirlaganligini ko'rish mumkin. Quyiroqda joylashgan hind arxitektura elementi – me'moriy pog'onalar o'sha davrdagi hind xalqining falsafiy dunyoqarashini bildiradi, ya'ni insonning tangriga yaqinligi, tangri har doim inson bilan qalban birga ekan, buning cheksizligini ko'rsatib turuvchi majoziy fundamentni hosil qiladi. Shu yerda e'tiborga olingen yana bir kushoniylar davriga taalluqli 1opilmalardan – Anaxita mayda haykalchasi bejizga namoyish etilmagan. Rassom o'zining ramziy qarashlari orqali ayolga bo'lgan munosabatni, uni kuylash har davrga xosligi, ayol har doim o'z o'mini topganligi va ma'lum bir mavqega ega ekanligini bildirgan. Asarning chap yuqori burchak nuqtasidan markazni kesib o'tgan holda uzlusiz taralayotgan chiziqlar perspektivasi aniq o'lchamga ega. Bunda rassom ijodiy fantaziyasini cheksizligini sezish mumkin.

Xullas, O'zbekiston buddaviylik san'atining eng qadimgi o'choqlaridan biri sifatida barcha manbalarda tan olingen. Uning ta'limoti bilan bog'liq yuzlab afsona va rivoyatlar to'qilgan. Bu holat ayniqsa, tasviriy san'atning haykaltaroshlik, grafika va rangta-svir asarlaridan keng o'rin olgan. San'at tarixida mazkur mavzuda ko'plab asarlar yaratilgan va yaratilmoqda. Shunday ekan, ularni imkon qadar kengroq va to'liqroq o'rganishimiz zarur.

Nazorat savollari

1. Buddaviylikning asosiy yo'naliishlarining bir-birlaridan fargini aytинг?
2. O'zbekiston san'atida buddaviylik mavzusining yoritulishi?
3. O'zbekistonda budda yodgorliklari haqida ma'lumot bering?

Adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts.* Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
2. The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, -- New York.
2. Древности Южного Узбекистана. Каталог. – Токио.: 1991. Стр 11–25.
3. Кавасаки К. Буддийское изобразительное искусство Северной Бактрии-Тохаристана I–IV вв. н.э. – Т.: 1999 г.
4. Далварзинтепа шахристони. – СИТИ. Ўзбек ва япон тилларида. – Токио. 1996. – 188–191 б.
5. Термиз. – Альбом-монография. «Термизда буддизм» мақоласи. – Т.: Шарқ, 2001. 57–62 б.
6. Пидаев Ш.П. Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 120 б.
7. Тұрабаев Ф. Күшон даври ҳайкалтарошлық санъати. Нафосат (мақолалар түплемә). – Т.: 2009. 28–32 б.
8. Жалолов Б. Келажак ҳақида хотиралар. – Альбом. – Т.: 2010.
9. Ртвеладзе Э.В. Сайдов А.Х. Адулаев А.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва хукуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: 2008. 51 б.
10. Турғунов Б. Будда санъати. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2-том. – 232-233 б.

II BOB. QADIMGI G'ARB AFSONA VA RIVOYATLARI

6–7-mavzular: Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari (4 soat)

Reja:

1. Qadimgi Troya afsonaviy manbaları.
2. Qadimgi yunon ma'budaları.
3. Tasviriy san'atda qadimgi yunon afsonalarining ifodalanilishi.

Tayanch so'zlar: *Gomer, Iliada, Odisseya, Axill, Pallada, ma'budalar, Zevs, Leto, Dionis, Gerakl, Apollon, Gera, Poseydon, Afrodita, Afina, Nemesida, Nika, Dafna. Illohiy timsollar – ho'kiz, ilon. Fiva sikli, Teogoniya (Ma'budlarning paydo bo'lishi), «Zanjirband Prometey», «Oresteya» «Agamemnon», «Xoeforlar», «Evmenidalar», «Gerakl», «Troyalik ayollar», «Yelena», «Andromaxa».*

Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari haqida ma'lumot beruvchi ilk manbalar orasida Gomerning asarları alohida ajralib turadi. Ammo uning hayoti to'g'risidagi ma'lumotlar juda kam saqlangan¹. Yashab o'tgan davrini miloddan avvalgi XII asr bilan XII asr oralig'ida degan taxminlar bor. Ayrim tadqiqotchilar Gomerning so'qir bo'lgani, o'z asarlarini baxshilar kabi og'zaki aytganini e'tirof etishadi. «Iliada va Odisseya» dostoni bizgacha yetib kelgan. Mazkur qahramonlik eposi yunon mifologiyasi asosida yaratilgan. Shu bilan birga, ularda faqat she'rlar, afsonalar va rivoyatlarga emas, real tarixiy voqealar ham aks etgan. Jumladan, dostonda tasvirlangan Troya² ko'p zamonlar afsonaviy shahar hisoblanib kelingan, ammo buyuk arxeolog Shpilman, ko'p yillik izlanishlardan so'ng uni topdi va bu shahar tarixda mavjud bo'lganligini isbot qildi³. Gomer

¹ World Myths & Legends in Art , New York. – 2010. P-43.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-235.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. З-жилди. – Т.: 2002. 56-бет.

asarlaridan namunalar o'zbek tiliga Mirtemir va Q. Mirmuhamedovlar tomonidan tarjima qilingan¹.

Dostonda miloddan avvalgi XIII asrda Ilion nomi bilan ataluvchi va tarixga Troya nomi bilan kirgan qirg'inbarot urush haqidagi rivoyatlar jamlangan. Doston geksametr (musaddas) o'lchovida yozilgan, hajmi 15700 misraga yaqin. «Iliada»ning bosh qahramoni – Axill buyuk yo'boshchisi Agamemnon tomonidan haqoratlangandan so'ng qahr-g'azab bilan ularga qarshi kurash boshlaydi, yuzlab dongdor, kuchli jangchilarni mag'lub etadi. Unda ko'plab yakkama-yakka olishuv lavhalari, jang manzaralari, qamal qilingan Troyadagi hayot lavhalari, ma'budalarning Olimpdagi munozalariga keng o'rinn berilgan. Bir qator san'at asarlari xususan, «Axilles» haykali (1879–1882) Germaniyalik E. Vol'f tomonidan marmardan har tomonlama mukammal ishlangan. «Troya urushi haqida yunonlar afsonasidan sahna» nomli marmardan ishlangan haykal ham katta ahamiyatga ega. Bu asar Rimda III asrlarda yaratilgan. Bunday manzaralarni rangtasvir asarlarida ham uchratish mumkin. Italiyalik muyqalam ustasi P. Batoni (1708–1787) «Fetida Axillni Xironning tarbiyasiga bermoqda» nomli moybo'yoq asari yaxshi saqlangan. Troya urushi qahramonining chaqaloqlik davridagi ko'rinishi ishlangan. Axillning otasi – Peley podsho Feleyaning onasi dengiz ma'budasi Fetida o'g'liga abadiylikni tilagan holda uni yer osti ilohiy podsholigidan sotib oladi. U chaqaloqni suvga tushiradi va bolaning yuvilmagan tovonidan ushlab cho'miltiradi². Bo'lajak jasoratli qahramonni yoshligidan kamondan otish, davolash, kifara o'yinida tepishni o'rgatadi. Dono kentavr Xiron, Axillning kuchini mustahkamlash uchun unga yovvoyi hayvonlarining go'shtini ovqat sifatida bergen³.

Fetida Troya urushida Axillning o'limi aniqligini bilgan holda uni qutqarishni o'ylaydi. Fetida o'g'lini pinhona Skipos oroliga joylashtiradi, u yerda ayol liboslarini kiygan holda, podsho Lik-

¹ Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари (К. Мирмуҳамедов таржимаси). – Т: Ўзбекистон, 2013.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-52.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam. – New York. 2009. P-201.

medning qizlari orasida yashaydi. Biroq yunonlarga oldindan, Axillsiz ular g' alabaga erisha olmasligi aytilgan edi. O'tkir hiylagar Odisseya savdogar ko'rinishida o'rtoqlari bilan o'smirming yashiringan joyi – Skipos oroliga keladi. Malikalar oldiga mollarini yoyib ko'rsata boshlaydi. Savdogarlarning mollari orasida qurollari ham bor edi. Odissey o'z xizmatkorlariga kutilmaganda qilichlari bilan qalqonlarga urishga buyruq beradi. Jangovar ovozni eshitgach, qizlar qo'rqqanidan qochib qolishadi. Faqat Axill yoyni ushlab oladi va shu bilan o'zining kimligini bildirib qo'yadi¹. Odissey oldinda uni urush kutayotgani haqida aytadi va Axill ular bilan birga urushga ketadi².

Ermitajda saqlanayotgan devor bo'rtma tasvirida Axill uzun ayol ko'ylagida qurolni ushlab, jangovar holatda tasvirlangan. Qizlardan biri uni ushlashga harakat qilmoqda. Qolganlari qo'rquvdan qochmoqdalar. Chap tomonda esa Odisseyning qomati va uning ikki yo'ldoshlarining qomatlari ko'rindi. Rassom bu bilan Troya urushi lavhasiga tomoshabin e'tiborini qaratadi.

Agamennon – yunon afsonalarida Miken yoki Argos podshohi sifatida tilga olinadi. Miloddan avvalgi 1260-yilda yunonlarning Troya ustiga yurishida yunon shahar-davlatlarining floti va qo'shinini boshqargan. Dostonda tasvirlanishicha, Troyani qamal qilayotganda mardlik va jasorat ko'rsatgan, biroq shuhratparastligi (kohin Appoloni haqorat qilishi, Axill bilan arazlashuvi) umumiy ishga katta ziyon keltiradi. Troya yengilgandan keyin malika Cassandra unga o'lja bo'lib tegdi va Agamemnon unga uylanadi. Lekin yurtiga qaytganida u xotini Klitemnestra tomonidan o'ldiriladi. Agamennon obraziga ko'pgina yozuvchilar (Esxil «Agamennon» fojiaviy asari, Yevripid va boshqalar) murojaat etishgan. Troyada olib borilgan arxeologik qazish ishlarining ko'rsatishicha, miloddan avvalgi 1260-yilda shahar uzoq muddatli qamalni boshidan kechirgan va vayron qilingan. Shunday qilib, yunon afsonalaridagi ma'lumotlar tasdiqlangan. Epos ma'lumotlariga qaraganda, troyalik shahzoda Paris tomonidan Sparta shohi Menelayning qizi –

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-241.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-30.

sohibjamol Yelenani o'g'irlab ketilishi Yunon – Troya urushiga sabab bo'lgan. Menelay va uning birodari Agamennon yunon davlatlari shohlarini yordamga chaqirib, katta flot bilan Troya sohillariga yo'l olgan. Troya shohi Priamga frigiyalik, midiyalik ittifoqchilar yordam bergen. Yunonlar Troyani 10 yil qamal qilgalar. Odissey maslahati bilan yog'ochdan katta ot yasab, ichiga jangchilarni joylagan. Bu hiyla natijasida Troya mag'lubiyatga uchraydi va shahar 400 yil davomida xaroba holatida yotadi. Asosan, buyuk jangchilarning yakkama-yakka otishuvidan iborat bo'lgan harbiy harakatlarda yunon-axeylardan Axill ikki Ayaks, Patrokl, Agamemnon, Odissey va boshqalar bo'lsa, troyaliklardan – Gektor, Glavk, Sarpedont va Eney shuhrat qozonishgan. Troyaliklarning mag'lubiyati dariylar tomonidan Yunonistondan siqib chiqarilgan axeyalarning bir qismini Kichik Osiyoga ko'chib o'tishini yengilashtirgan¹.

Yunonlar turli hayvonlar timsollarini ilohiylashtirganlar. Juda ko'p xudolarga e'tiqod qilganlar. Turli narsalarning masalan, buloq, o'rmon, daraxt, joylarning va ekinlarning ilohiy homysi – ma'buda mavjud, deb ishonishgan. Ular tasavvurida dastlabki ma'budlar va homiyllar qiyofasiz, keyinchalik etrusk va yunon dinlari ta'sirida inson qiyofasida ifodalangan². Yilning ma'lum fasilari va ma'lum kunlari ular sharafiga ayrim qurbanliklar qilinib maxsus marosimlar o'tkazilgan. Ayrim hududlarida yashovchi yunonlar hosilni oshirishni so'rab, o'z sigirlarini qurbanlik qilishgan.

Eng qadimgi zamonalarda arxaik dunyoqarashlar rivojlangan sayin ibridoiy e'tiqodlar kelib chiqqan. Ular ko'pincha chakalak-zor, tog', maydonlarda ibodat qilganlar. Keyinchalik shunday joylarda ilk mehroblar barpo etilgan. Ibodatxonalar dastlab yunonlarda qurila boshlagan bo'lsa, keyinchalik bu an'ana Rimda ham kuzatilgan.

Qadimgi yunon afsonalarida ho'kiz timsoli birinchi o'rinda bo'lib, ilon timsolida esa ilohiy kuch egasi tasavvur qilingan. Shuningdek, ayrim hayvon va parrandalar ham ilohiylashtirilgan. Bu

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-21.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-205.

yunonlarda totemizm tushunchalari keng yoyilganligidan darak beradi¹. Tarixiy manbalarda odam shaklidagi xudo timsollari ko'p uchraydi. Xudolar ko'pincha ayol suratida bo'lган. Quyosh va Oyni ham ilohiylashtirganlar.

Qadimgi ovchilikka oid marosimlar, sehrgarlik urf-odatlari ob-havo bilan bog'liq bo'lган. Yomg'ir chaqirish marosimlari ham o'tkazilgan. Yomonlik keltiruvchi sehrga ishonch mavjud bo'lган. U yer osti qora kuchlari haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq. Qahrli Gekata xudosining nomi bilan kimni yo'q qilmoqchi bo'lsalar la'natlab, duoibad qilish yovuzlik marosimlari tarzida bajarilgan. Yovuz sehrgarlik katta ahamiyatga ega bo'lmagan. Shuningdek, o'lim va undan keyingi holat haqidagi tasavvurlar o'lgan kishi tanasi yerga ko'milishi yoki sag'anada saqlanishida aks etgan. Ularning tasavvurida o'lganlar ruhlari yer osti makoni Aidda to'planadi. Barcha marhumlar kim bo'lishidan qat'iy nazar, ruhlari to'planib, unda mashaqqatli va g'amgin taqdirda yo'liqadilar. Shu sababli yunonlar marhumni so'nggi kuzatish marosimini oxirgi burch deb bilib, uni oziq- ovqat bilan ta'minlashga uringanlar.

Aslzoda qahramonlar ham ilohiylashtirilgan. Bunga xudolarga bo'lган ishonchning pasayishi sabab bo'lган. Aslzoda xonadon-larning alohida ajratilishi bilan ularning ilk ajdodlari ham ulug'lana boshlangan. Ularning nomlari yuqori qo'yilib, ulug'lovchi va sig'inuvchilar soni ortib borgan. Natijada Gerakl, Iffokal, Borsa, Erot kabi qahramon xudolar panteoni vujudga kelgan.

Afsonalarga ko'ra cheksiz abadiy qorong'ulik xudosi – **Xaos** bo'lган². Barcha narsa-butun dunyo va o'lmas xudolar bu Xaosdan paydo bo'lган. Xaosdan Geya – yer ma'budasi va u yerda yashay-digan va o'sadigan mavjudodlarga hayot baxsh etgan. Uning tagida mislsiz chiqurlikda qorong'ulik, abadiy tubsizlik xudosi Tartar tug'ilgan. Xaos ulkan kuchga ega, hamma narsalarni tiriltiradigan Erot tufayli sevgi tug'ilgan va dunyo paydo bo'lган. Chegarasiz Xaos qorong'ulik xudosi Erejni va tun xudosi Nyuxtani bog'lab qo'yadi. Ulardan yorug'lik xudosi Efir va xursand yorug' kun

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-42.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam. – New York. 2009. P-31.

xudosi paydo bo'lgan. Yorug'lik xudosi butun olamga yoyilib, tun bilan kun o'ren almashinadigan bo'ladi.

Cheksiz moviy osmon xudosi Geya qadimgi yunon afsonalarida Olimp xudolaridan ilgarigi eng qadimgisi sifatida tan olinadi. O'z-o'zidan osmon (uran), dengiz (pant) va tog'larni yaratadi. Afsonalarda aytishicha, Uranni o'ziga er qilib olgan. Ulardan xudolarning birinchi avlodи – 6 erkak va 6 ayol titan tug'ilgan, ularning orasida Zevsning ota va onasi – Kronas va Reya ham bo'lgan. Geya Olimp xudolarining hayotida faol ishtirok etmasa ham ularga dono maslahatlar berib turgan. Vaqt o'tishi bilan Geya taqdir hukmini biladigan qadimgi donishmandlik homiysi sifatida e'zozlangan. Shu sababli uni Fetida bilan tenglashtirishgan. Geya obrazi qisman Demetra¹ va Kibelda gavdalangan. Uran zamin ustida yoyiladi. Tog'lar qad ko'tarib, dengiz paydo bo'ladi, ona zamin, osmon, tog'lar va dengizni yaratadi (ularning otasi bo'lмаган). Uran va Geyadan bahaybat ulkan 6 o'g'il va 6 qiz tug'iladi. Ularning o'g'lidan biri okean xudosi Titan² va ma'buda Fetida dunyoda barcha dengiz irmoqlarini yaratadi. Titan Gipperion va ma'buda Teyyadan quyosh xudosi Germes³, Oy xudosi Selena⁴ va shafaqli tong pushti Erot (Avrora) tug'iladi. Astrey va Erotdan osmonda charaqlab turgan yulduzlar va barcha shamollar paydo bo'ladi. Shiddatli Titanlardan Borey shamoli xudosi Not va mayin g'arbiy shamol xudosi Zefir dunyoga keladi. Ular hamisha kuchli yomg'ir va bulut olib kelgan. Bundan tashqari, yer xudosi Geya peshonasida 3 ta ko'zi bor ulkan siklonlarni va 3 ta qo'li bor gekatalarni tug'adi. Ularning dahshatli kuchlariga hech kim bas kela olmaydi, yovuz kuchlari cheksiz edi⁵. Bundan moviy osmon xudosi Uran o'z farzandlarini

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-135.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-87.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-99.

⁴ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-71.

⁵ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-70.

cheksiz kuchga ega ekanligidan yomon ko'rib, ona Geya farzandlari bilan Tartar hukmronligiga qamab yorug'likka chiqishni man qiladi. Bundan ona Geya juda aziyat chekib, o'g'illarini chaqirib otasiga qarshi chiqishga undaydi. Ammo farzandlari otasidan qo'rqrar edi. Uning eng kichik o'g'li yovuz Kron (hamma narsani yutadigan vaqt xudosi) otasiga qarshi chiqib, ayyorlik bilan taxtdan ag'darib, hukmronlikni o'z qo'liga oladi. Tun xudosi Nyuxta Kronga achchiq qilib, bir qancha dahshatli xudolar; o'lim xudosi Tanata, janjal xudosi Erid, yolg'on xudosi Apat, yo'q qilish xudosi Ker, qo'rqinchli tushlar xudosi Gipnos, rahm bilmaydigan qasos xudosi Nemisidani dunyoga keltiradi. Kron hukmronligi paytida shu xudolar zaminga dahshat, janjal, yolg'on, baxtsizliklar olib kirishadi.

Zevs — yunon afsonalarida Olimpiya xudolarining ulug'laridan bo'lib, «xudolar va odamlar» otasi, oliy hukmdor hisoblangan¹. U Kronas va Reyaning o'g'li, ma'budlarning uchinchi avlodiga mansub. Unda ellikka yaqin mahalliy xudolarning sifatlari jamlangan. U haqdagi afsonalar Krit va Fessaliyada tarqalgan. Zevs nomi «yog'duli osmon» ma'nosini bildiradi. Tartarda o'z otasi va boshqa titanlarni yengadi va Olimp tog'ida o'z hukmronligini o'rnatadi. Olamni qayta tuzish ishlarini boshlab beradi, xudolarni yaratadi, yangi qonunlar chiqaradi. O'zi hukmronlik qilayotgan barcha hududlarda mustahkam tartib o'rnatadi. Fan, axloq, san'at sohalarida ma'lum meyorlarni joriy etadi. Shu maqsadda xudolarning irodasi va yaxshi niyatlarini ro'yobga chiqaruvchi ko'plab afsonaviy qahramonlar — Gerakl va Perseyning otasiga aylanadi. Ayrim afsonalarda esa Zevs nihoyatda dahshatli yovuz kuch sifatida namoyon bo'ladi. Uning bir necha marotaba odam zotini yer yuzidan butunlay yo'q qilib, undan ham yanada mukammal insonni yaratishga urinishi shundan dalolat beradi.

Gera — tasviriy san'atda xudolarning eng ulug'i, Zevsning xotini, go'zal ayol qiyofasida ifodalanadi. U sigir xudo ko'rinishidadir². Poseydon Peloponnessada qadimdan dengiz xudosi bo'lib, unga

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-17.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-31.

baliqchilar sig'inishgan. Klassika davrida Pestumdag'i Gera ibodatxonasi eramizdan avvalgi V asrning birinchi choragida qurilgan bo'lib, hozirda yaxshi saqlanib qolgan. Binoning nisbatlari bir-biriga uyg'un. Detal' va bezaklar o'z o'mida ishlatalgan. Lekin binodagi primitivlik va og'ir ko'rinish uni arxaika davri bilan bog'laydi¹.

Qadimgi Yunon afsonalarida Gefest obrazı alohida o'rın eganlaydi. U olov va temirchilik – kasb-hunar xudosi sifatida katta mavqega ega bo'lган. Ayrim afsonalarda Gefest Zevs bilan Geraning o'g'li ekanligi tilga olinadi. Uning tashqi ko'rinishi juda beo'xshov, badbashara bo'lib, buning ustiga ikkala oyog'i ham cho'loq holiga sohibjamol Afroditaga uylanishga muvaffaq bo'lган. U hunarmandlar homiysi, qo'li gul usta darajasiga ko'tariladi. «Yer ostida o'zi uchun go'yo bahaybat ustaxona barpo etadi. Yunonlar rivoyatlarida ushbu ustaxonada Gefest xudolar xudosi Zevs uchun odamlarni dahshatga soluvchi chaqmoq va momoqaldiroqlar tayyorlab beradi, deb tasavvur qilinadi. Gefest to'g'risidagi barcha afsona va rivoyatlar Yunonistonda badiiy hunarmandchilik yuksak darajada rivojlanganligi tilga olinadi.

Gefest yunon afsonalarida olov, temirchilik va hunarmandlar xudosi, kasb-hunar homiysi sifatida e'zozlangan². Tasviriy san'atda mahoratlari usta hunarmand kiyimida, qo'lida bolg'a yoki ombur ushlagan holda tasvirlanadi. Pompeydag'i devorga eramizning taxminan 70-yillarda ishlangan rasmida Gefest Fetidaga Axill uchun tayyorlagan qalqonni ko'rsatayotganligi ifodalangan. Bu asarning fotonusxasi Neapol milliy muzeyida saqlanadi»³.

Germes – yunon mifologiyasida dastlab chorvador va Cho'ponlar xudosi, poda va yaylovlari homiysi. Zevs va Mayyaning o'g'li. Keyinchalik yo'l, yo'lovchilar, savdogarlar va savdo homiysi, sonlar va lira (musiqa asbobi) ixtirochisi sifatida sig'inishgan. Tasviriy san'atda u ko'pincha patli shippak kiyib olgan yigitcha ko'rinishida tasvirlangan.

¹ World Myths & Legends in Art.- New York. 2010. P-91.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-99.

³ Узбекистон миллий энциклопедияси. – 2-том. – Т.: 2001. 673-6.

Praksitelning bizgacha yetib kelgan yagona asari «Dionisni ko'tarib turgan Germes» haykalidir. Afsonalarga ko'ra, Zevs yangi tug'ilgan o'g'li Dionisni o'monda yashovchi nimfalarga tarbiyaga berishni Germesga topshirgan. Charchagan Germes yo'lida to'nkaga tayangan holda hordiq chiqarish uchun to'xtagan. Kompozitsiyaga ana shu syujet asos qilib olingan. Asarda yuqori klassikaga xos bo'lgan jasurlik, jiddiylik yoki salobatni ko'rmaymiz. Aksincha, obraz o'zining nafis, shoirona talqin etilishi bilan xarakterlanadi. Haykaltaroshni Germesning kelishgan, kuch-quvvatga to'la baland bo'yli qomati, yoshlik nafosati, harakatidagi plastik go'zallik qiziqtiradi. Praksitel' marmarda juda ko'p ishlagan. Marmardagi nur-soya o'yinlarining emotsiyal kuchi, fakturasi orqali inson gavdasini, terisining tiniq va duxoba kabi mayinligi hamda insondagi istara va hayotiylikni ochishga intilgan.

Gerakl – lotincha Hercules, Sharq adabiyotida esa Hiraql nomi bilan keng tarqalgan. Ayrim manbalarda tadqiqotchilar uni kuch-qudrat timsoli, quyosh xudosi, doriy qabilasiga mansub Geraklidlar sulolasining bobokaloni deb hisoblaydilar. Miloddan avvalgi XII–XI asrlarda doriyalar tomonidan Peloponnessning katta qismi bosib olinishiga sabab bo'lgan «Geraklidlar yurishi» tarixiy voqeasi bo'lib, Geraklning bu yurishdagi qahramonliklari butun Yunoniston bo'ylab mashhur bo'ladi. U haqida turli afsonalar to'qiladi. Geraklning osmonga ko'tarilib ketgani va Ellada xudolaridan biriga aylanganligi haqidagi afsona hozirda ham yaxshi saqlangan. Geraklning o'g'li Fest Sikionliklarni o'z otasini qahramon sifatida emas, xudo sifatida ulug'lashga majbur qiladi. Afsonalarga ko'ra, u nihoyasiz, beqiyos kuch-qudratga ega bo'lgan Gerakl Zevs bilan oddiy ayol Alkmenaning o'g'li deyiladi¹.

Tasviriy san'atda ayniqsa, haykaltaroshlikda B. Bandinellining 1530-yilda yaratgan «Gerakl» asari yaxshi saqlangan. Unda Gerakl nemey sherini va ko'p boshli lerney ajdahosini o'ldirayotgan holatda ifoda etilgan. Ayrim afsonalarda erimanf to'ng'izini tirik tutganligi, stinfol jodu qushlarini qirib tashlagani, amazonkalar malikasi Ippoli-

¹: Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-195.

taning kamarini olganligi, podshoh Diamedni yengib, yiqitgani va boshqa qahramonliklar ko'rsatgani aytildi. Milliy qomusimizda esa uning Diamedni yengib, yiqitganii va boshqa mardliklar ko'rsatgani, Anteyni mag'lub etgani, zanjirband Prometeyni ozod qilgani, ammo xotini Dianira uni bilmay zaharlagani, Zevs uni o'lmaydigan qilgani, Yunonistonning ko'pgina joylarida, keyinchalik, Italiyada Geraklga e'tiqod qilingani qayd etilgan. Bu xususdagi afsonalarining asosida insonning yovuz kuchlarga qarshi mardonavor kurashi va oxirida ezgulikning g'alaba qozonishi yotadi. Keyingi zamonalarda Gerakl Gerkules nomi bilan butun dunyoda mashhur bo'lgan. Qadimgi yunon xudolari mahalliy va umumiy xudolarga bo'lingan. Mahalliy xudolar o'zaro urushlarda yordam beradi, deb e'tiqod qilingan, umumiy xudolar esa tashqi dushmanga qarshi kurashlarda yordam beradi deb ishonilgan.

Gerakl yunonlarning eng ommabop qahramonlaridan biri bo'lib, u nooddiy jismoniy kuch, botirlik va bag'rikenglik timsoliga aylan-gan. Rivoyatlarda Gerakl haqqoniy xalq qahramonidek, tabiatning dahshatli kuchlarini yengadi, vahshiylarni yo'q qiladi, ishonchni sindiruvchi podsholar ustidan g'olib bo'ladi, bu jasoratlarni u xalqning yaxshi hayot kechirishlari uchun sodir qiladi.

Geraklning otasi Zevs, onasi esa Alkmena bo'lgan. Qahramonning tug'ilishi uning kelgusidagi taqdirini belgilovchi voqealar bilan bog'liq¹. Tasviriy san'atda «Ilonni bo'g'ayotgan Gerakl» hay-kali rim nusxasi asosida marmardan (miloddan avvalgi II asrda noma'lum haykaltarosh tomonidan) ishlangan. Rangtasvirda esa angliyalik D.Reynolds (1723–1792) «Chaqaloq Gerakl» asarini moybo'yoqda chizgan.

Gerakl hali juda ham yosh bo'gan vaqtda, Gera uning beshigiga ikki ulkan ilonni yuboradi. Ularning vishillashidan bezovtalangan, chaqaloq, o'zining birinchi jangiga qo'rquinchsiz kirishgani va ilonni bo'g'ib o'ldirish lavhasi aniq aks etgan. D.Reynolds rivoyatning asosiy lavhasini ifodalaydi: Ilon birdaniga Alkmenanining o'g'liga tashlanadi. Beshikda Gerakl bilan birga yotgan akasi Ifiki bor edi. Yalang'och qilich bilan yordamga Amfitrion shoshadi. Kumushrang

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-231.

soqolli Tiresiy, ko'r ko'zlarini osmonga qaratib, go'yo yosh qahramonga sharaflı taqdirini oldindan aytmoqda. To'q bulutlar orqasiga berkinib olgan Gera osmondan bo'layotgan voqealarga nazar tashlamoqda.

«Go'dak Geraklning ilonni bo'g'ayotgan holati» — ingliz rangtasvirining eng shuhrat qozongan kartinasidan biri bo'lib, u Yekaterina II buyurtmasi bo'yicha ishlangan. Syujet tanlash huquqidan foydalanib, buyurtmachining tashabbusi bilan, Reynolds shunchaki Gerakl haqidagi afsonaga murojat etmagan. U xatlaridan birida o'z tanlovi haqida shunday yozgan: «Men Geraklning tabiiylikdan ham yuqori kuchini ko'rsatish uchun uning «chaqaloqlik davri mavzusini tanladim va bu shunga o'xshash (eng oxirgi darajada uzoqlashgan) bolaqlarni emas, balki rus imperiyasining shu qadar taniqli qudratini namoyon etadi», — degan edi.

Gerakl o'sib ulg'ayganda, Amfitrion podani boqish uchun Kiferon tog'lariga yuboradi. U yerda qahramon sherni o'ldirib uning terisiga o'ralib oladi, yasen daraxtidan ulkan chayla yasaydi. Uni hech kim ko'tara olmaydigan og'irlilikda quradi.

Miloddan avvalgi V asrda taniqli faylasuf Prodig hikoyasi bo'yicha Kiferon yaylovida Geraklning oldiga ikki ayol keladi. Ulardan biri hayotning ajoyib lazzatlaridan to'liq bahramand bo'lishga urg'u beradi, boshqasi xolis tilaklar aytib yosh qahramonga murakkab hayot yo'lini vada qiladi. Ammo bu yo'l uni sharafashga olib borishini aytadi. Gerakl xolis tilak yo'lini tanlaydi. Aynan shu holat san'at asarlarından o'rinn olgan. Italiyalik P.Batoni kartinasida ayolning nozikligini tantanali qizil yopinchiqli obrazda namoyon etadi: u qo'lidagi gulini qahramoniga uzatmoqda. Minerva yaltirayotgan dubulg'ada va qat'iy libosda, xolis niyatilik timsolida ifodalanadi. U Geraklning oyog'i ostida kichkinagina ko'rindi!

Kiferon yaylovlaridan vataniga qaytib kelgan Gerakl Fiva podshosiga xizmat qiladi. Hukmdor mukofot tariqasida uni o'z qiziga uylantiradi. Hammasi ana shundan boshlanadi. Geraklning ayoli butkul aqlidan judo qiladi. Natijada u o'z bolalarini qurbanlik, deb faraz qilib, hammasini olovga tashlaydi. O'ziga kelgach, qilgan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-232.

ishlaridan pushaymon bo'lib, Delfaga jo'naydi, u yerda Apollondan o'z gunohlarini yuvishni so'raydi. Natijada hammasi ijobiy yakun topadi.

Tasviriy san'atda Geraklning qahramonliklari nihoyatda ko'p ishlangan. U bahaybat Nemey sheri bilan kurashadi. Raqibi yer osti podsholigining qudratli kuchlarini Nemey shahri yaqinida birlashtirgan edi. Bu hayvon aholi va chorvani yer edi. Hayvon yashiringan g'orga yaqinlashib, Gerakl uni o'q bilan yaralamoqchi bo'ladi va sherning terisini yaxlit qolishini xohlaydi. Yakka kurashga kirishishga ahd qilgan qahramon maxluqni bo'g'ib o'ldiradi¹.

Yunonistonning taniqli haykaltaroshi – Lisipning «Gerakl» nomli asarida insonning g'alaba uchun shiddatli kurashi (dinamika-sining borishi) ifodali berilgan. Bunday asarlar juda ko'p yaratilgan. «Gerakl sher bilan jangda» nomli haykal marmardan miloddan avvalgi IV asrda Yunoniston haykaltaroshi Lisippning asl nusxasi asosida Rimda noma'lum ijodkor tomonidan bajarilgan. «Gerakl uch olmalar bilan» haykali ham marmardan miloddan avvalgi IY asrlarda Yunonistondagi Skopos maktabi vakillari tomonidan Rimda yaratilgan. Asarda insoniyatning fojiali holati, kuchli xattiharakatlari hayajonli ifodalangan.

Rivoyatning boshqa ikkinchi varianti ham mavjud: unda Gerakl bog'ni qo'rqliyotgan ajdarho Gespiridni o'ldirib, oltin olmani qo'iga kiritgani aks etgan. Montavano mazkur versiyani ko'plab yaratgan. Kartinada ikkita turli epizodni aks ettirgan. Chapda Gerakl ajdarhonni yengmoqda. O'ngda – Yevrisfeyni mag'lub etmoqda.

Yunonistonda har bir shaharning o'z ilohlari bo'lishi, ularning siyosiy tarqoqligidan dalolat beradi. Gomer davrida yunonlarning ko'plab jamoasi Olimpiya xudolariga ibodat qilganlar. Olimpiya ulug' xudolari panteonining kelib chiqish masalasi juda murakkabdir. «Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasi miloddan avvalgi 460 yillarda barpo etilgan. Ibodatxona uchun ishlatilgan ustunlar uzaytirilib olinishi hisobiga binoga ko'r kamlik kiritilgan. Undagi bo'rtma

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-232.

tasvirlar ham nihoyatda yuksak darajada ishlangan. Bino peshtoqlarida Geraklning qahramonligini aks ettiruvchi bo'rtma tasvirlar o'matilgan. Sharqi frontonida g'ildirakli aravalarda musobaqalarning paydo bo'lishiga oid afsona, G'arbiy frontonida esa xudo va qahramonlarning yovvoyi kentavrlar bilan jangi tasvirlangan. Relefda ishlangan odamlar obrazida xotirjamlik, o'z kuchiga ishonch aks ettirilgan. Aksincha kentavrlar holatlari, jahl achchiqlanish va alamdan o'zini tuta bilmasliklari ularning yuzlari, xatti-harakatlarida ochib ko'rsatiladi. Lavhada jang tugallanmagan payti tasvirlangan bo'lsa ham, lekin uning insonlar foydasiga hal bo'lishi aniq. Obrazlarning xatti-harakati, o'zlarini tuta bilishlari va xotirjamliklari shundan dalolat beradi. Asarning asosiy g'oyasi inson aql-zakovatining tabiat ustidan g'alabasini kuylashdir. Lavha markazida xotirjam, tik holda tasvirlangan san'at xudosi Apollon qahramonlik, jasorat ramzi sifatida aks ettirilgan. Yunori haykaltaroshligining xarakterli tomonlaridan biri shundaki, haykaltarosh o'z mavzularini mifologiyadan olsa ham lekin undagi fantastik, noreal tomon ikkinchi planga o'ta boshlaydi. Mifologik voqeja va obrazlar orqali ijodkor insonning kuch-g'ayrati va qudrati, go'zalligini ochib beradi¹.

Afina (Pallada) – yunon afsonalaridagi urush va g'alaba, san'at va hunarmandchilik, bilim va donolik ma'budasi. Zevsning boshidan to'la qurollangan holatda (dubulg'a va sovut bilan) tug'ilgan². Afina shahrining homiysi. Yunon san'atining nodir yodgorligi bo'lgan Parfenon ibodatxonasi oldida Afinaning jasur qiz shaklida tasvirlangan katta haykali shu nomdag'i shaharga o'matilgan. Tasviriy san'atda bir qator asarlar yaratilgan. «Afinaning Poseydon bilan bahsi» nomli haykalni italiyalik A. Lombardo (1458–1516) marmardan ishlagan. Bu obraz rimliklarda Minervaga tenglashtiriladi. Qadimgi yunon xudolaridan biri, jangovar, donolik, ilm va hunar homiysi, u ayollarni to'quvchilikka o'rgatgan; Afinaning g'amxo'rliги tufayli yunonlar mirishkor kema quruvchilar'i va kulollar bo'ldilar.

¹ Абдуллаев Н. Қадимги дунё санъати тарихи. – Т.: МРДИ. Кўлёзма. 45 6.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-85.

Rivoyatlardan birida hikoya qilinishicha, Afina va Poseydon o'rtasida Attika ustidan hukmronlik uchun babs kelib chiqqan. Xudolar g'oliblar kim bo'lishi, kim shaharga uning aholisiga eng yaxshi tuhfa olib kelsa, o'sha bo'ladi, deb qaror qilishadi. Dengiz hukmdori – Poseydon uchib kelib qoyaga uriladi va undan buлоq chiqaradi. Bu ularning qudratli dengiz suzuvchilari bo'lib qolishini anglatardi. Afina esa nayzasi bilan yerga uradi. Yerdan daraxt o'sib chiqadi. Uning hosili xalqqa boylik keltirishi tufayli Afina g'olib deb topiladi.

Zevs, aql ma'budasi Meditaga uylanadi. Xotini yorug'dunyoga qiz hadya etadi, keyin o'g'il tug'adi va u o'zining quadrati bilan xudolardan o'tadi. Olam ustidan hokimlikni yo'qotishdan qo'rqqan Zevs Metidani yutib yuboradi. Tez orada kuchli boshog'rig'ini sezgan Zevs temirlar xudosi Gefestni charqiradi va boshini tuzatadi. Xudolar oldida nihoyatda charaqlagan Afina namoyon bo'ladi. Afina dubulg'ada, yoy, qalqon bilan tasvirlangan. Bir qator asarlarda – g'alaba xudosi Nika qanotlari bilan, ba'zan Afinaning oyog'i ostida unga bag'ishlangan boyo'g'li va ilonni ko'rish mumkin. Afinaning haykali miloddan avvalgi V asrda Fidiy tomonidan fil suyagidan ishlangan. Shuningdek, Parfenon ibodatxoasi uchun oltindan bajarilgan haykali ham mashhur bo'lgan. Ammo uning asl nusxasi saqlanib qolmagan.

Lombardoning «Afinaning tug'ilishi» bo'rtmasida Zevs va uning buyrug'ini bajarishga tayyor turgan Gefest tasvirlangan. Temirchilik xudosining qo'llarida og'ir moslama, uning yonida yordamchilari bilan ishlangan. «Afinaning Poseydon bilan bahsi» bo'rtmasida Afina (olivka daraxti oldida), Poseydon (unga bag'ishlangan ot bilan) va afinalik hakamlardan biri bilan yaxlit kompozitsiya yaratilgan.

«Parfenon relyeflarida Afinaliklarning jasorati o'zining badiiy ifodasini topdi. Uning sharqiy frontonida Afina ma'budasining tug'ilayotgan payti, g'arbiy frontonida Afina Poseydonning Attikaga (Afina polisi Attika viloyatida bo'lgan) kim homiy bo'lishi to'g'risida munozara qilinayotgani tasvirlangan. Metoplarda ham misflardan olingan voqealar aks ettirilgan. Sharqiy friz metoplarida xudo va

gigantlar kurashi, shimoliy tomon metoplarida Troyaning vayron bo‘lishi, G‘arbiy tomonida esa greklarning amazonkalar bilan jangi tasvirlangan. Lekin bu kompozitsiyalarning asosiy mazmuni va g‘oyasi davr bilan, uning ruhi bilan bog‘liq bo‘lib, greklarning eronliklar ustidan erishgan g‘alabasini poetik talqin etishga, insonning tabiat kuchlari ustidan g‘alabasini tarannum etishga qaratilgan»¹.

Qadimgi Yunonistonda xalq yig‘inlari o‘tkaziladigan shahar maydoni Agora deb ataladi. Dastlab Vasiliy saroyi oldida o‘rnashgan, keyin mustahkamlangan tepa etagidagi Akropolga ko‘chirilgan. Eng mashhur agora Afinada bo‘lib, Akropolning shimolida joylashgan. Afina agorasi jamoat binolari, usti berk galereyalar, xudolarga atab qurilgan ibodatxona, e’tiborli kishilar nomini abadiylashtirish uchun qo‘yilgan yodgorliklar va boshqalarni o‘z ichiga olgan. Bizning davrimizgacha saqlangan Gefest ibodatxonasi ham agaraga borib taqaladi.

Aid (Gades, Pluton) – yunon mifologiyasida yer osti dunyosi va o‘liklar sultanatining xudosi². Shuningdek, mazkur sultanatning o‘zi ham shunday deb atalgan. Ares – yunon afsonasida urush xudosi sifatida san’at asarlariida tasvirlanadi³.

Bunday tasvir kechroq XVII asrda golland rassomi Rembrantni ham asir qildi⁴. Rassom uchun ushbu asarda eng asosiysi insonning ichki dunyosini tasvirlash muhim edi. Danaya haqidagi rivoyatda, Zevsni asar qahramoniga yaqinlashishi holatini ochish kabi murakkab hissiyotlarni yoritishga intiladi. Zevs hali ko‘ringani yo‘q. Ammo faqat ayolning qomatini qamrab olayotgan yorug‘ oltin oqimlarini sezib uning kelishi haqida xabar bermoqda. Danayaning yuzidagi kutish quvonchlari, to‘lqinlanishlar orqali yaqqol seziladi. Mazkur asarda Rembrandt nooddiy hayotiy haqqoniylikni, ishonarli obrazda yaratadi.

¹ Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007. 123 6.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-110.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-126.

⁴ Рембрант Х.В. Альбом. – Москва.: Директ-медиа 2009.

Argonavtlar to‘g‘risida afsona. Qadimgi yunon afsonasiga ko‘ra; Kavkazda – Qora dengiz sohilidagi o‘rnonda oltin juni qo‘y terisi osib qo‘ylgan ekan. Uning egasi dengiz sohillarining xo‘jayini bo‘lgan podsho ekan. Aslo ko‘zini yummaydigan bir ajdar oltin barrani qo‘riqlab yotarkan. Uni qo‘lga kiritish uchun uzoq xatarli safarga borishga ahd qilgan botir yigitlar Yunonistonning hamma tomonlaridan yig‘ilib kelishibdi. Ularga zodagon yigit Yason boschchilik qilibdi. Argo ismli mohir usta ular uchun ulkan yog‘och kema yasab beribdi, bu kema yelkan bilan, ham eshkaklar bilan yurar ekan. Kemani «Argo», sayohatchilarni esa argonavtlar deb atashibdi. Argonavtlar uzoq vaqt suzib yurishibdi. Ular goh ajralib, goh yana qo‘silib, dahshatli kuch va guldurash bilan bir-biriga kelib uriladigan qoyalar o‘rtasidan suzib o‘tishibdi. «Argo» bu qoya-
lar orasidan zo‘rg‘a sirg‘alib o‘tishga ulguribdi: qoyalar rul sifatida boshqariladigan eshkaklarning oxirgi taxtachasini majaqlabdi. Argonavtlar ko‘p sarguzashtlarni boshlaridan kechirib, Kavkazga yetib kelishibdi. Yason agar xavfli topshiriqni bajaradigan bo‘lsa, podsho unga oltin barrani berishni va‘da qilibdi. Podshohning qizi sehrigar Medeya Yasonga g‘aroyib tarzda ta’sir qiladigan moy – dori beribdi. Yason shu moy dori bilan badanini artgan ekan, badani g‘ayriinsoniy kuchga to‘lib, oyoqlari xuddi omburdek mustahkam bo‘lib qolibdi.

Nafasidan olov purkab turadigan ikkita bahaybat ho‘kiz shoxlarini cho‘zib, Yasonga tashlanibdi. Lekin ularning zarbasi Yasonni o‘midan qo‘zg‘ata olmabdi. Podshohning buyrug‘i bilan Yason ho‘kizlarni omochga qo‘sib, yer haydabdi va unga ajdarlarning tishlarini ekib chiqibdi. Ekilgan shu tishlardan avvaliga yer ostidan nayzalarning uchlari va dubulg‘alarning usti ko‘rinibdi, so‘ngra esa qurol-yarog‘lari misdan yasalgan butun boshli qo‘sish unib chiqibdi. Bu qo‘sish Yasonning ustiga dahshat bilan bostirib kela boshlabdi. Yason qo‘sish orasiga tosh otibdi. Shunda jangchilar bir- birlari bilan mushtlashib ketishibdi, bu vaqt esa Yason ularni o‘z qilichi bilan birma-bir qirib tashlabdi. Garchi Yason topshiriqni bajargan bo‘lsa ham podsho unga oltin barrani bermabdi. Shunda Medeya oltin barrani qo‘riqlab yotgan ajdarni sehr bilan avrab, uxlatib qo‘yibdi. Argonavtlar oltin barrani olib, kemalariga tushib,

sohildan jo'nab ketishibdi. Ular izquvarlardan zo'rg'a qutilib, yana Yunonistonga qaytib kelishibdi¹.

Dedal va Ikar haqida afsona. Erextey naslidan bo'lgan Dedal Afina shahrining eng buyuk musavviri, haykaltaroshi, mohir me'mori, ko'pgina foydali asboblarning ixtirochisi bo'lgan. U podshoga labirint – chalkash yo'lakli bir bino qurib beribdi. Unga kirgandan keyin chiqib ketishi mumkin emas ekan. Dedal Kritdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'lar, lekin podsho uni qo'yib yubormas ekan. Shunda Dedal o'zi va o'g'li Ikar uchun qush patlarini mum bilan yopishtirib, qanot yasabdi. Ular qanotdan foydalanib, Kritdan uchib ketishibdi. Dastlab Ikar otasining orqasidan uchib boribdi, lekin uchishga mahliyo bo'lib ketib, baland osmonga ko'tarilibdi. Quyo-shning issiq nurlari mumni eritib yuboribdi. Ikar dengizga yiqilib tushib, cho'kib ketibdi: faqat qanotlarining patlarigina to'lqinlarda suzib yuribdi. Dedal bo'lsa uzoq Sitsiliya oroliga uchib borib qo'nibdi². Fransiyalik mo'yqalam ustasi Sh. Lebren (1619–1690)ning «Dedal va Ikar» kartinasida aynan shu afsonaga urg'u berilgan.

Demetra – yunon mifologiyasida dastlab hosildorlik, dehqon-chilik, keyinchalik nikoh va oilaviy hayot ma'budasi³. Kronas⁴ va Reyaning qizi, Zevsning singlisi, Persefonaning onasi. Demetra odamlarga bug'doy boshog'ini sovg'a qilgan va ularni dehqon-chilikka o'rgatgan. Yer osti sultanati xudosi Aid Persefonani o'g'irlab ketganda Demetra g'azablangan va yer hosil bermay qo'ygan, ocharchilik boshlangan. Shunda Zevs Persefonaga yarim yil yerda onasi bilan, yarim yil u dunyoda Aid bilan bo'lishni buyuradi. Bu afsonada o'simlik dunyosining har yili xazon bo'lishi va yangidan o'yg'onishi jarayoni aks etgan.

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Arsterdam – New York. 2009. P-180.

² Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. (К. Мирмуҳаммадов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013. 166-168 6.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Arsterdam – New York. 2009. P-40.

⁴ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Arsterdam – New York. 2009. P-8.

Gimeney – yunon afsonasida nikoh xudosi.

Klio – yunon afsonasida tarix muzasi.

Mom – yunon afsonasida g‘iybat va kinoya xudosi.

Moymalar – yunon afsonasida taqdir ilohalari¹.

Nemesida – yunon afsonasida qasos va intiqom ilohasi. Germaniyalik A.Rettel’ (1816–1859) moybo‘yoqda antik rivoyat bo‘yicha «Nemesida» asarini yaratgan. Unda qahramon qasoskor, o‘ch oluvchi xudo bo‘lib, yomonlikni yo‘qotib, haqiqatni tiklashga intilishi yanayam aniqroq ifodalangan. Kartinada Nemesida qanotli, o‘ng qo‘lida qilich, chap qo‘lida qum soati bilan, qotilni ta‘qib qilib borib, jinoyatkorona hayotiga yakun yasash uchun uning oxirgi hayoti soniyalarini hisoblayotgandek tasavvur o‘yg‘otadi. Asarning orqa fonida qotil jinoyatining qurboni ifodalangan².

Nimfalar – antik rivoyatlarda quiyi xudolar bo‘lib, ular kuchlar va tabiat hodisalarini namoyon etgan. Dengizda – nereidalar, daryolarda – nayadalar, tog‘larda – oreadalar, qishloqlarda – driadalar, vodiylarda – nepeidalar haqida afsونalar to‘qilgan. Mifik qarashlarda nimfalar xudolarning ishqisi tushgan go‘zal ayollar ko‘rinishida ta‘riflanadi. Hikoya qilinishicha, nimfalar xudolarning umr yo‘ldoshi va sevgilisi bo‘lganlar³. Bu borada germaniyalik E.Volf (1802–1879)ning «Nimfa Diana» nomli marmardan ishlagan haykali alohida o‘rin tutadi. Nimfalar deganda ko‘z oldimizda o‘zida tabiat ko‘rinishlari va kuchini aks ettiruvchi kichik xudolar namoyon bo‘ladi. Ular turli afsonalarda turlicha nomlanadi. Diana Artemidasi(ov xudosi)ga qiyoslanadi. Tasviriy san‘atda ko‘pincha o‘q-oy bilan qurollangan va ov iti hamrohligida ifodalananadi.

Nika – yunon afsonasida g‘alaba ilohasi. Ellinizm davrida yaratilgan «Samofrakiyali Nika» haykali alohida ajralib turadi. Professor N.Abdullayevning e’tiroficha, Samofrakiya oroli uchun ishlangan haykal g‘alaba xudosi Nikaga bag‘ishlangan. Unda Nikaning

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-118.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-119.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-140–141.

qanotlarini keng yoyib turgan payti tasvirlangan. Haykal birmuncha uringan va shikastliangan holda bizning davrgacha yetib kelgan. Shunga qaramasdan, u o'zining hayotiyligi, to'laqonligi bilan kishini hayratlantiradi. Nikaning jismonan kelishgan, sog'lom, durkun qomati shaffof libos ichidan ko'tinib, o'zidan nur taratayotgandek tuyuladi. Ellinizm davrining nodir yodgorligi Pergam akropolidagi bizgacha birmuncha yaxshi yetib kelgan «Zebs mehrobi»ga ishlangan bo'rtma tasvirlar jahon san'atining shoh asarlaridan hisoblanadi. Mehrob bo'rtma tasvirlari Pergam podshosining gall qabilalari ustidan erishgan g'alabasiga bag'ishlangan. Friz ko'proq gorelyef tarzida bajarilgan, lekin ayrim obrazlar dumaloq haykaltaroshlikka ham o'tib ketadi. Uzunligi 120 metr, balandligi esa 2,3 metr bo'lgan bu frizda Olimp ma'budalarining ularga qarshi isyon ko'targan gigantlar bilan olib borgan ayovsiz kurashi va qasos olishlari haqida hikoya qilinadi.

Siklon – yunon afsonalarida peshonasida bitta dumaloq ko'zi bo'lgan afsonaviy mavjudotlar shunday nomlangan. Sirena – yarim qush va yarim ayol qiyofasida bo'lgan chiroyli jonzotlarni anglatgan.

Tesey. Yunonistonda yaratilgan qadimiy dostoniga ko'ra, Afina shahriga bir vaqtlar Egey degan kishi hokimlik qilgan ekan. Krit podshosi, shaharga og'ir soliq solibdi: afinaliklar har to'qqiz yilda yetti yigit va qizni Kritga yuborishlari lozim ekan. Ularni gavdasi odamga o'xshaydigan ho'kiz boshli bir maxluq yeyar ekan, bu maxluq mashhur labirintda yashar ekan. Egeyning o'g'li – qudratli Tesey qurban qilinadigan yigitlar orasida Kritga borishga va maxluq bilan jang qilishga qaror qilibdi. Kemaga qayg'u belgisi sifatida qora yelkan o'matilgan ekan: Tesey g'alaba qozongan taqdirda bu yelkanlarni oq yelkanlar bilan almashtirishga otasiga va'da beribdi. Kritda podshoning qizi Ariadna yashirin ravishda Teseyga o'tkir bronza qilich va ip o'rami beribdi. Tesey labirintga kiraverishda ipni bog'lab, labirint binosi ichiga kirib ketibdi, ipni yoyibdi. Tesey maxluqni o'ldiribdi va ip bo'ylab o'z hamrohlarini labirintdan chi-qaribdi. Tesey otasiga bergan va'dasini unitib, yelkanni almash-tirmabdi. Egey qora yelkanli kemani ko'rib, o'zini dengizga tashlabdi va cho'kib ketibdi. Uning xotirasiga dengizni Egey dengizi deb atashibdi.

D. Bensoni tomonidan ishlangan «Artemida»¹ haykalida yunon mifologiyasida go‘zal qiz timsolidagi ovchilar xudosining qiyofasi aks ettirilgan. Tasviriy san’atda yunonlar ovchilik xudosiga atab ibodatxona va muqaddas qadamjolar buniyod etishganliga ham ko‘p bora murojaat etilgan.

Apollon – yunon afsonalarida va dinida Olimp xudosi, Zevs va Letoning o‘g‘li, shifo baxsh etuvchi, sohibkaromat va san’at homiysi. Ayrim afsonalarda Artemidaning akasi deyiladi. Apollon so‘zining ma’nosi ba’zida «halok qiluvchi», goho «chorva rahnamosi», ba’zida Olimp xudosi sifatida taqin qilingan. Apollonga sig‘inish Kichik Osiyoda boshlanib, miloddan avvalgi II ming yillikda Yunonistonda u yerdan Rimga tarqalgan ekan. Apollon dastlabki davrlarda cho‘ponlar homiysi, olmazorlar xudosi sifatida e’zozlangan². Qadimgi yunon tasviriy san’atida Apollon qo‘lida o‘q – yoy yoki musiqa asbobi ushlagan yosh yigit qiyofasida namoyon bo‘ladi. Shu holatdagi bir necha haykallar ishlangan.

«Apollon – quyosh timsoli. Uning nur sochuvchi kamon va o‘qlari quyosh nurlariga qiyoslanadi. Apollon nurlari uyg‘un kuchlarning mujassami sifatida Dionisga qarshi qo‘yiladi. Apollon siyemosini shifokorlik (tabib va Askleniyning otasi sifatida) va ajal bilan bog‘lashadi. Masalan, to‘satdan vafot etgan kishi haqida uni Apollon o‘qi halok etdi, deyishgan. Gomerning aytishicha, u o‘z o‘qlari bilan yunonlar qo‘nimgohiba o‘lat yuboradi. Ramzlarining bu jihatni nasroniylik an’anasidagi Demon ismini eslatadi (bu ism yunon tilida «halok etuvchi» sifatida tarjima qilinadi. Yahudiy an’anasida Apollonga Avaddon – «halokat» muvofiq keladi). Ayrim manbaflarda u ajal va jahannam mujassamiga aylangan. Taxminimizcha, bu timsolning ikki turliligiga quyoshning bir vaqtning o‘zida foydali va halokatlari yoritqich sifatidagi tavsiflari sabab bo‘lgan. Keyinchalik, uning timsoli Dionis obrazi bilan yaqinlashadi. Apollonga bag‘ishlangan bayramlarda qatnashchilar o‘zlarini pechak navdalari va gulchambarlar (Dionisning an’anaviy belgisi) bilan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-73.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-56.

bezaganiar, ikkala ma’bud sharafiga Parnasda bazmlar uyuşhtirilgan. Bu hol qarama-qarshiliklarni birlashtirish, yorug‘lik bilan zulmat kuchlarining uyg‘unlashishi ramzi sifatida sharhanishi mumkin»¹.

Askleniy – Apollonning o‘g‘li. Tabobat xudosi. Bu hunarni u donishmand kentavr Xirondan o‘rgangan. Otasi uni Xiron tarbiyasiga bergen².

Gigiyeya – tabobat xudosi, Askleniyning qizi. Tasviriy san’atda qo‘lidagi idish bilan ilonni ovqatlantirayotgan holatda ifodalanadi. Gamined haykali Daniyalik A.Torvalsen tomonidan ishlangan (1770–1844). Zevs uni olib kelish uchun burgutni yuboradi. Olimp tog‘idagi xudolar bazmida may quyib, uzatib turadi. Shuningdek, italiyalik haykaltarosh A.Todalini ham (1788–1868) marmardan «Gamined burgut bilan birga» nomli asarini yaratgan.

Kayros – yunon mifologiyasida baxtli hodisalar xudosi. San’at asarlarida qanotli idish va tarozi bilan birga tasvirlanadi.

Atlant – O‘zbekiston Milliy qomusida bezak haykaltaroshligi asari sifatida ta’riflanadi. Yunonlar tasavvurida osmon gumbazini ko‘tarib turgan mislsiz kuch qudratga ega bo‘lgan afsonaviy pahlavon. Atlant odatda me’morlikda binoning biror joyini ko‘tarib turuvchi ustun, yarimustun va tirgovuch vazifasini o’taydi. Ko‘pincha bino tashqarisidagi me’moriy elementlar (ravoq, darvoza, eshik, balkon, boloxona ustunlari) sifatida ishlanadi. O‘zbekiston Davlat San’at muzeyida marmardan ishlangan Atlant haykali bor. Bu asar 1873-yil italiyalik haykaltaprosh T.Solari tomonidan yaratilgan nuxsaga asoslangan³.

Dafna – qadimgi davrdagi yunon afsonalarida daryolar xudosining qizi. U voyaga yetgach, Zevsning o‘g‘li Apollon uni birinchi ko‘rishdayoq oshiqu-beqaror bo‘lib qoladi va ta’qib eta boshlaydi. Shunda Dafna o‘z otasi – daryolar xudosi Peneydan yordam so‘raydi. Peney Dafnani lavr daraxti(dafna)ga aylantirib qo‘yan. Dafna haqidagi afsona nazmda Ovidiyning «Metamorfozalar» asarida tilga olinadi. Shuningdek, tasviriy san’atda

¹ Минзбоеева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: 2008. 16–17 б.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.-Amsterdam – New York. 2009. P-150.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси.– Т.: 200. 11-тум. 485 бет.

N. Pussen turkum asarlar yaratgan bo'lsa, haykaltaroshlikda Bernini va boshqalar Dafna obraziga murojaat etishgan.

Meduza — yunon mifologiyasida tanasi mis bilan qoplangan, sochlari ilonsifat toshdan bo'lgan inson qiyofasidagi jonzod. U o'z singillari Gorgonlar bilan dunyoning bir burchini boshqaradi, deb tasavvur qilingan.

Poseydon — yunon afsonalaridagi Olimp xudolaridan biri. Kronos va Reyaning o'g'li. Afsonalarda aytilishicha, dunyoga hukmronlik qilishni akalari Zevs va Aid bilan bo'lishib olgan. Poseydonga dengiz nasib etgan. Tasviriy san'atda uning qo'lida uch tishli ayri ushlagan qiyofasi ko'p yaratilgan. Poseydon ana shu ayri yordamida dengiz dovullarini hosil qilgan¹.

Titsianning «Danaya» (1485–90)² va gollandiyalik V.R Rembrandtning shu nomli asari (1606–1669) moybo'yoqda yorqin ranglarda ishlangan³. Unda podsho Argos Akrisiya Orakul o'z nabirasi qo'lidan o'lishini oldindan aytadi va Akrisey o'zining yagona qizini minoraga qamab qo'yadi. Faqat xizmatkorlargagina malikaning oldiga kirib turishilari uchun ruxsat berilgan edi. Zevs Danayaning go'zalligi haqida eshitadi va oldiga oltin yomg'ir ko'rinishida suqilib kiradi. Zevs va Danayaning qo'shilishi natijasida qahramon Persey tug'iladi. Persey yunon mifologiyasida ikkita qahramonlik ko'satgan. Meduzalar va gargonlar ustidan g'alaba qozongan. Yosh Andromedni ularning qo'lidan ozod qilgan. U ko'pgina qahramonliklar qiladi. Rassom mazkur syujetga murojaat qilib, o'z ijodlari xarakteridan kelib chiqib tasvirlagan. Venetsiyalik mashhur rassom Uyg'onish davri ustasi Titsian go'zal ayol obrazini shakllar va meoyeriy tana, qomat mutanosibliklarining eng mukammal tasvirini yaratgan.

Geba — yunon afsonalarida abadiy yoshlik xudosi, Zevs va Geraning qizi ekanligi qayd etiladi. Ayrim asotirlarda Gebaning xudolar bazmida soqilik qilgani, tengsiz va qudratli Geraklning xotini bo'lganligi yoziladi.

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam – New York. 2009. P-85.

² Тициан. В. Альбом. — М.: Директ-медиа. 2009.

³ Рембрандт Х.В. Альбом. — М.: Директ-медиа. 2009.

Afrodita – yunon afsonalarida dastlab hosildorlik, keyinroq sevgi va go‘zallik ma‘budasiga aylangan. Shu bilan birga u dengiz xudosi va dengiz sayohatchilarining homiysi sifatida ham tilga olinadi.

Afsonalarga qaraganda, Afrodita dengiz ko‘pigidan tug‘ilgan, asosiy ibodatxonalaridan biri Qibris orolining Pafos shahridan bo‘lgan. Afroditaga sig‘inish oldin Kichik Osiyo, Qibris va boshqa orollarda keng yoyilgan bo‘lsa, keyinroq Bolqon yarim oroli va Yunonistonda tarqalgan¹.

«Ellistik davr yunon haykaltaroshligining nodir yodgorligi Milos oroli uchun ishlangan Afrodita haykalidir. «Milos Afroditasi» deb nomlangan bu asar haykaltarosh Aleksandr tomonidan eramizdan avvalgi 120-yillarda ishlangan. Bu asarda Afrodita bir qo‘lida sevgi ramzi bo‘lgan olma, bir qo‘li bilan to‘qib ketayotgan libosini ushlab turgan holda tasvirlangan, deb faraz qilinadi. Bu haykalda klassika an‘analari, Praksite uslubi seziladi. Haykaltarosh marmar yuzasini yuksak mahorat bilan ishlab, jismoniy go‘zal, mayin va nozik ayol qomatini ko‘rsata olgan. Marmarning emotsiyonal’ imkoniyatlaridan o‘rinli foydalaniqligini asar poetikasining oshirilishiga sabab bo‘lgan. Marmarda yorug‘-soya o‘yinlarining mayinligi, o‘zidan tushayotgan nurni qaytarishi ayol qomati, umuman sog‘lom inson qomatining go‘zalligini ochishga xizmat qilgan. Afroditaning yuzidagi xotirjamlik, shoirona ruh bilan sug‘orilganligi uchun nafis san‘at namunasi darajasiga ko‘tarilgan»². «Afroditaning tug‘ilishiga bag‘ishlangan lavhalar taxtaga ishlangan relyeflarda yorqin aks etgan. Taxtaning yon tomonida kiyimsiz holda nay chalib o‘tirgan, ikkinchi tomonda mayin materialga o‘ralib o‘tirgan holda, olovli idishga yoqimli is tarqatadigan giyoh tashlayotgani tasvirlangan. Taxtning asosiy qismida esa dengiz ko‘pigidan tug‘ilayotgan Afrodita va uni asta ko‘tarib olishayotgan parilar ko‘rsatilgan. Afroditaning yuzi nihoyatda jonli chiqqan. Suvda ho‘l bo‘lgan libosning bo‘kkani va og‘irflashgan holati mahorat

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.-Amsterdam – New York. 2009. P-48.

² Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.:2007. 124 6.

bilan ishlangan. Bu ilk klassika davri haykaltaroshligida katta yutuqlarga erishilganligini ko'rsatadi.

«Praksitel» birinchi bo'lib Yunon haykaltaroshlari ichida ideal ayol qomatini ishq muhabbat va go'zallik ma'budasi Afrodita obrazida aks ettirgan. Unda Afroditaning suvgaga tushishga tayyorlanib yonidagi vaza ustiga kiyimlarini tashlamoqchi bo'lib turgan payti tasvirlangan. Yunon plastikasida kiyimsiz holatda tasvirlangan birinchi ayol haykalida ma'buda obrazi orqali eng avvalo yosh va sog'lom ayol qomati, uning plastik go'zalligi tarannum etiladi. Asar o'zining hayotiyligi, tanlangan nisbatlarning o'zaro uyg'unligi va shakllarning o'zaro garmonik yechimda olinishi bilan katta taasurot qoldiradi. Afrodita haykalini Knid oroli sohiliga o'rnatilganligi bois u «Knid Afroditasi» deyiladi.

Praksitel zamondoshlari bu haykalga yuqoni baho berib, uni ziyofat qilish uchun odamlar uzoq-uzoqlardan Knid oroliga kelganliklari haqida yozishgan. «Knid Afroditasi» san'atkorlarni ham maftun etgan. Unga taqlid qiluvchilar ko'plab Afrodita haykalini yaratganlar. Lekin ularning asarlari beg'ubor tuyg'ular uyg'otuvchi asar darajasiga ko'tarilmagan»¹.

Gelios – yunon afsonalarida quyosh xudosi. Quyosh nurining va quyosh harorati ilhombaxsh kuchining timsoli, Titanlar va Feyanining o'g'li. Baland osmondagi Gelios xudolar va odamlarning ishlarini kuzatib turishi haqidagi bir qator afsonalar mavjud.

Dionis². Bu iloh turli manbalarda yaxshi yoritilgan. Jumladan, D. Mingboyeva «Dionisni hosil tugadigan kuchlar va vinochilar ma'budi ekanligini qayd etadi. U xaloskor sifatida ham e'zozlangan, chunki u kishilarni dunyo tashvishlaridan xalos etadi, ulardan kundalik hayot zanjirlarini olib tashlaydi. Dushmanlarning kishilarni buzadi. Doriylar Dionisga Psila (Qanotlar) sifatlashini berishgan. Chunki qushlar qanotlari yordamida osmonga ko'tarilgani kabi, inson qalbi tufayli ham vino tufayli parvoz qiladi. Dionis qoni tabiatning hayotbaxsh suvlarini mujassamlantiradi. Ramzları

¹ Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007. 136 6.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-105.

— pechak, uzum. Ilon, ho'kiz, qoplon va echki uning hayvonlari hisoblangan.

Dionisga bag'ishlangan bayramlar Dionisiya yoki vakxanalialiylar deb atalgan. Tanani bo'laklarga ajratish ham u bilan bog'lanadi. Asotirga ko'ra, vanjankalar dionisiya udumlarini nazarga ilmagani uchun podshoh Pafeyni bo'lak-bo'lak qilib tashlaganlar, vakxanamiyalar vaqtida ular qurbanlik molini bo'lib tashlaganlar. Orfik afsonaga ko'ra, Persefona Zevsdan tuqqan va Zagrey deb nomlangan Dionisning o'zi rashkchi Gera¹ yuborgan titanlar tomonidan tilka-pora qilingan va keyin yana Semela unga homilador bo'lgan. Endi u dunyoga boshqa ism bilan kelgan. Bu narsa uni o'ladigan va tiriladigan ma'bud to'g'risidagi syujet bilan bog'lagan boshqa hosil tugadigan kuchlar ma'bndlari bilan yaqinlashtiradi.

O'yin-kulgi, quvnoqlik, mast-alastlik mujassami bo'lgan Dionis Apollonga qarama-qarshi chiqadi. Biroq, keyinchalik Apollon va Dionisga sig'inishlar bir biriga yaqinlashgan va Dionisga Apollo-nning ba'zi bir tavsiflari (masalan, davolash qobiliyati) berilgan². «Eramizdan avvalgi YI asrning II choragida yashab ijod etgan Eksekiy amaliy san'atda birinchi marta o'z qahramonlarining ruhiy kechinmalarini yoritishga harakat qilgan. Eksekiyning ishlagan obrazlarida chiziqlar nafis, plastik aniq va tiniqligi bilan xarakterlanadi. Uning «Qayiqdagi Dionis» deb nomlangan mashhur asari eramizdan avvalgi 540-yilda ishlangan»³. Bu klik (klik-vino ichish uchun mo'ljallangan idish) o'zining shakli va detallarining bir-biriga mutanosibligi, tashqi va ichki bezagi buyumning mazmuniga mosligi bilan e'tiborni tortadi. Klikning tashqi tomonida jang manzarasi va katta qilib ishlangan ikkita ko'z tasvirlangan. Bu ko'z sharob ichuvchini «yomon ko'zdan» saqlashi kerak. Klikning ichki qismida esa qayiqda suzib ketayotgan sharob va shodlik ma'budasi Dionis tasvirlangan.

Afsonalardan birida aytlishicha, dengiz qaroqchilari Dionisni taniganlari holda uni o'g'irlab, qul qilib boshqa yurtlarga sotib

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-31.

² Мингбоеев Да. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17–18 б.

³ Абдулаев Н. Жаҳон санъати тарихи. — Т.: 2007. 176 б.

yubormoqchi bo‘ladilar. Kema ochiq dengizga chiqadi. Shu payt palubadan tok navdalari o‘sib, yirik uzum boshlari hamda Dionisni kuzatib boradigan hayvonlar paydo bo‘ladi. Qaroqchilar buni ko‘rib vahimaga tushadilar. O‘zlarini suvgaga ota boshlaydilar, lekin suvgaga yetmayoq delfinlarga aylana boshlaydilar. Kompozitsiyada delfinlarning kema atrofida suzib yurishi va Dionisning kemada yonboshlab yotgan payti tasvirlangan. Kema, nazarimizda, dengiz to‘lqinlariga asta tebranib suzib borayotganga o‘xshaydi. Bu mavzuni ochishda idishdagi egri chiziqlar shakliga mos tushgan qayiqning silueti, delfinlar harakati va kompozitsiya ritmi muhim o‘rin egallaydi».

Pan – Yunonlarning eng qadimgi xudolaridan hisoblanib, dastlab u o‘rmonlar va Cho‘ponlar podasini asrovchi xudosi sifatida tasavur qilingan¹. Keyinchalik butun tabiat ma’budasiga aylangan. Pan uzun soqolli va shoxli, echki oyoqli bo‘lib tug‘ilgani uchun onasi Nimfa Driopa o‘g‘lini ko‘rib qo‘rqib qochib ketgan. Otasi Germes xursand bo‘lganidan qo‘liga olib Olimp xudosi oldiga olib boradi. Hamma xudolar Pan tug‘ilganidan juda xursand bo‘lishgan va unga qarab rosa kulishgan. Pan Olimp xudolari orasida yashashni istamay quyuq o‘rmonzor, tog‘larga chiqib ketgan va u yerlarda nayda kuy chalib poda boqib yurgan. Nayning yoqimli ovozi butun jonzodni, tabiatni nimfalardan shodlantirib quvnoq raqsga boshlagan. Panning o‘zi ham quvnoq raqsga tushib ketgan. U shod bo‘lgan paytda o‘rmonlar va tog‘lar yon bag‘irlarida quvnoq qahqaha arimagan. Butun tabiat nimfa va satrlar – echki oyoqlilar Pan bilan raqsga tushgan. Issiq kunlar boshlanganda u quyuq o‘rmonlar ichiga yoki boshqa o‘ziga qulayroq bo‘lgan salqin joylarga kirib dam olgan.

Pan dam olayotganda uni bezovta qilish juda xavfli. U tez tutaqib ketishi, jahl ustida ziyon yetkashizi mumkin. To‘satdan chiqqan o‘kirik ovozini eshitgan odamning es hushini yo‘qotib, oyoq ostidagi xavfni sezmay o‘rmon yoki tog‘ tomonga qochishi tabiiy. Shunday bo‘lganki, butun lashkarni qo‘rqitib qochishga majbur qilgan emish. Pan xotirjam va osoyishta paytida juda ham

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-143.

mehribon, saxiy, ayniqsa Cho'ponlarga juda ko'p yaxshiliklar qilgan. Pan vinochilik xudosi Menada o'yining ishtirokchichidir. Tasviriy san'atda Panga atab ko'plab asarlar yaratilgan. Vrubelning «Pan» kartinasi buning isbotidir. Qadimgi Rim afsonalarida Pan Fevn deb yuritiladi. Xristian dinida esa avliyo Silvanga to'g'ri keladi.

Pan va Satir. Yunon nusxasidan rimliklar tomonidan ishlangan haykal shunday nomlanadi. Pan – o'rmonlar va yaylovlar xudosi, ovchilar va Cho'ponlar homysi. Pan – asli quvnoq xudo, ammo jahli chiqsa, shu darajada «vahimali qo'rqinchli» bo'ladiki, hatto jasoratli jangchilarni ham dahshatli hayqiriqlari bilan quvadi. Shuning uchun uni janglardagi yordamchidek hisoblashadi. Pan tasviriy san'atda tanasi junli, oyog'i echkinining tuyoqlariga o'xhash, dumlari va shoxlari biroz uzunroq maxluq qiyofasida tasavvur qilingan. Haykaltaroshlar esa uni Satirning oyog'idan sug'irayotgan holatda tasvirlanganlar

Xullas, tasviriy san'at asarlarida eng ko'p mifologik obrazlar qadimgi yunon afsonalariga borib taqaladi. Ijodkorlar bu afsonalardan ilhomlanib, minglab nodir kartinalar yaratganlar. Shu bois endilikda san'at tarixi va tadrijiy rivojini o'rganishda ularni hozirgi zamon nuqtayi-nazaridan qayta tahlil etish, xulosalar chiqarishni davrning o'zi taqazo etmoqda.

Nazorat savollari

1. *Yunonlarda qanday xudolar bo'lgan va ular qanday vazifalarni bajarganlar?*
2. *Yunonlarda bosh xudo qanday nomlangan?*
3. *Tasviriy san'atda yunon afsonalariga kimlar murojaat etgan?*

Adabiyotlar

1. Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009.
2. World Myths & Legends in Art. – New York. 2010.
3. Абдулаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007.
4. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.:1991.
5. Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. (К. Мирмуҳаммадов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013.
6. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими.– Т.: Янги аср авлоди, 2008.
7. Тициан. В. Альбом. – М.: Директ – Медия, 2009.
8. Рембрант Х.В. Альбом. – М.: Директ – Медия, 2009.

8-mavzu: Qadimgi Rim afsona va rivoyatlari

Reja:

1. **Qadimgi rimliklar e'tiqodi.**
2. **Uyg'onish davri tasviriy san'atida mifologik mavzular.**
3. **Qadimgi Rim afsona va rivoyatlarining jahon san'ati rivojiga ta'siri.**

Tayanch tushunchalar: Romul, Rim, Ona bo'ri, Geniy, Liment, Forkuy, Yupiter, Kolizey, Minerva, Merkuriy, Venera, Mars, Yanus, Vesta, Serera, Neptun, Pluton, Baxsus, Pantifik tagvimi, Psixeya, Amur, Silvan ilohlari, Eney qahramoni, Favn – sur manbayi.

Uyg'onish davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzularga rimlik rassomlar juda ko'p murojaat etishgan¹. Bu bejiz emas. Zero, ularning tasavvurida antik davr ilohlari katta mavqega ega bo'lgan. Shu bilan birga an'anaviy e'tiqodida totemizm, fetishizm va animizmning qoldiqlari ham mavjud edi. Rim dinida urug' va oila e'tiqodlari muhim o'rinn tutgan. Har bir uyda oila e'tiqodining markazi o'choq, oilaning bosh otasi kohin edi. Har bir kishida o'zining ruhi, homysi bo'lib, erkaklarda Geniy, ayollarda Yunona ulug'langan. Rimliklarning e'tiqodiga ko'ra, vafot etgan ajdodlarning xudo homiyilar bo'ladi, deb tasavvur qilishgan.

Rim afsonalariga o'z vaqtida etrussk va yunon mifologiyasi o'z ta'sirini o'tkazgan. Eramizdan avvalgi uchinchi asrdan boshlab rimliklar ma'budlarini yunon ma'budlari bilan tenglashtirgan. Ammo ular e'tiqodi amalda diniy qonun-qoidalarga rasman rioya qilish bilan cheklangan bo'lib, chuqur ruhiy his-tuyg'ulardan mutloq mahrum qilingan. Kohinlar odamlar va xudolar o'rta-sidagi vositachi rolni o'ynar edilar. Eramizdan avvalgi uchinchi-

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-38.

birinchi asrlarda sharqdan ayrim xudolar obrazlari kirib kela boshlagan¹.

Etrusklar bronzadan mifologik mavzudagi haykallar yasashda yuksak darajaga ko'tarilgan. Etrusk haykaltaroshlari bronzadan turli hayvon va antiqa xayoliy (fantastik) jonivorlar haykallarini zo'r mahorat bilan ishlashgan. Etrussk haykaltaroshligining nodir namunasi Kapitoliydagisi «Ona bo'ri» haykalidir.

Haykaltarosh bo'ridan ehtiyyotkorlik (bu uning tik ishlangan qulqoq, oldinga mustahkam tirab olgan oyoqlari va tomoshabin tomon burlgan, bir nuqtaga tikilgan ko'zları orqali ochilgan) ni, unga xos vahshiylikni real va ishonarli talqin eta olgan. Shu bilan birga, haykaldal shartli dekorativ uslub ta'siri borligini ko'rish mumkin. Bo'rining bo'yni va yelkasidagi junini jingalak qilib ishlashda shartlilik seziladi.

Etrussk mahobatli rangtasvir san'ati ravnaqi sag'ana devorlariga ishlangan afsonaviy qahramonlar obrazlari va lavhalarida o'z ifodasini topgan. Rimliklarda har biri qandaydir bir aniq funksiyani bajaradigan kichik xudolar juda ko'p edi. Masalan; Forkuy — uy eshigi qo'riqchisi, Liment — ostonani qo'riqlovchi ma'buda, Kardiya — eshik zulfinlarining qo'riqchisi sifatida e'zozlangan. Lekin asosiy e'tiqod qilinadigan qudratli xudolar alohida o'rinn tutgan.

Vesta — fuqarolik jamoasi homiysi, uy o'chog'i ma'budasi; **Yanus** — o'tmish va kelajak, kirish va chiqish, boshlanish va tugallanish ikkiyuzlamachilik xudosi. Rim afsonalarida eng katta va oliy, bosh xodosi Yupiter osmon, olam, yomg'ir, momaqaldiroq, chaqmoq xodosi sifatida tasavvur qilingan. Yunon asotirlaridagi Zevs to'g'risida to'qilgan afsonalar keyinchalik rimda Yupiterga o'tgan. Bir qator manbalarda u olov va ruhga qiyoslanadi. Uning osmonga tenglashtirilishi bois Yupiter tufayli chaqmoq chaqadi, yomg'ir, qor, do'l yog'iladi, bulutlar harakatga kelib, samoda kamalak namoyon bo'ladi, deb tasavvur qilingan². Afsonalarda aytishicha, Yupiter kun va tunlar, oylar, fasllar va yillarni o'rnat-

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-243.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-17.

gan, dalalarga mo'l hosil yuborgan va podalar to'g'risida g'amxo'rlik qilib, olam, dunyo tartibi qonunlarining manbayi va kafili sifatida san'at asarlaridan o'rin olgan.

Yupiterning barcha sifatlari uning tasviriy san'atdagi obrazlarida ham o'z aksini topgan. I asrda rim haykaltaroshlik maktabi vakillari tomonidan ishlangan namunada Jupiter soch-soqoli o'sgan, o'ng qo'lida kichik haykalchani ko'targan, chap qo'lida esa uzun tayoqni tik holatda tutgan holda ifodalangan. Haykalning yonida burgut obrazining ishlanishi esa butun samoviy kuchlar hukmdori ekanligidan dalolat beradi. Aslida Ho'kiz va burgut yengib bo'lmas kuchqudrat, matonat timsolidir.

Uyg'onish davri rangtasvir maktabining yirik vakili F. Lemuan (1688–1737)ning «Yupiter va Io» asarida asosiy urg'u yalang'och holatda xayollar og'ushiga cho'mgan sohibjamol Io obraziga qaratilgan. Yorug'lik Ioning silliq badaniga tushirilib, uning bilan o'pishayotgan Yupiterning faqatgina yumiq ko'zi va burnigina ko'rindi, xolos. Kartinaning qolgan qismlari tungi qora bulutlar, atrofdagi o'simlik shoxlari, o'rindiq yonidagi gultuvak va boshini biroz egib ularni zimdan kuzatib turgan bug'uning boshi ramziy ma'noda kartina mohiyatini ochib berishga xizmat qilgan.

Yunona – Qadimgi Rim afsonalarida nikoh ma'budasi, xotinqizlar va onatik homiysi. Yupiterning xotini. Yunona sharafiga Rimda 1-mart kuni ayollar oilaviy «matronaliya» bayramini nishonlaganlar. U yunon afsona va rivoyatlarida Gera bilan tenglashtiladi. Jupiter va Yunonaning qizi – hunar, san'at va urushlar ma'budasi Minerva esa qaddu-qomati kelishgan chiroyli qiz qiyofasida tasvirlanadi.

Venera (Zuhra) – quyosh sistemasidagi uzoqligi jihatidan ikkinchi sayyorasi nomidan olingen xudo qadimgi Rim mifologiyasida katta mavqega ega bo'lgan. Afsonalarda dastlab bahor ma'budasi, bog'dorchilik va poliz-sabzavotchilik, homiysi sifatida tilga olingen bo'lsa, keyinchalik ishq-muhabbat va go'zallik ma'budasiga aylan-gan¹. Uyg'onish davri Italiya tasviriy san'atida Venera obrazi yunon

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-95.

miflaridagi Afroditaga taqqoslanib, bir qator rassomlar tomonidan ideal ayol go'zalligining ramzi sifatida ham tasvirlangan. Bizgacha yetib kelgan «Milos Venerasi» nomli haykal antik davrda yaratilgan bo'lib, hozirda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi. «Tavriyalik Venera» haykali esa Ermitaj to'plamlari ichida eng noyob eksponatlar qatoriga kiradi. U Rimdan Pyotr-I davrida elchilar tomonidan olib kelingan. Dastlab Peterburgdagi yozgi bog'ga o'rnatilgan. Keyinchalik Tavriya saroyida o'zining mustahkam o'rniiga ega bo'lган. Unda Venera libossiz tasvirlangan. Uning tik holatdag'i tanasi yengil va har tomonlama mutanosiblikda ishlangan. Haykal nihoyatda nafis, tiniq va nuqsoniszligi bilan e'tiborni tortadi.

Inson jismoniy go'zalligiga maftun bo'lish, uning tasvirini ishlashga intilish venetsiyalik rassomlar ijodida alohida o'r'in tutgan. Gumanistik prinsiplarga sodiq bo'lish, inson irodasi va imkoniyatlariiga ishonish yetuk rassomlar ijodining asosini tashkil etgan. Venetsiya rangtasviridagi ana shu xususiyatlar dastlab J. Barbarelli Kastel-Franko (1476–1510) ijodida ko'rina boshladi. Uning «Uxlayotgan Venera» (1508–1510) asarida voqe'llikni poetik talqin etish, chuqur lirik his-tuyg'uning mo'lligi bilan xarakterlanadi. Rassom o'z qahramonini tabiat qo'ynida tasvirlaydi. Sokin, osoyishta tabiat ko'rinishi uning asarlariga poetik ruh kiritib, ta'sirchanligini oshirgan. Jorjone o'z ustozи Bellinining moybo'yoqda rasm ishlash texnikasini yanada boyitdi, hajm, nur, havo va ranglardagi jozibani moybo'yoqda zo'r mahorat bilan ifodaladi. Mazkur asarida badan harorati ranglar jozibasi va tovlanishi orqali ishonarli talqin etilgan. Biroq, u ijodi gullagan bir davrda hayotdan ko'z yumdi. Hatto, u o'zining «Uxlayotgan Venera» asarini tugatishga ham ulgurmadi.

Amur — Qadimgi Rim mifologiyasida sevgi xudosi. San'at asarlarida u dastlab kamon va o'q bilan qurollangan qanotli o'smir yigit sifatida, keyinchalik odamlar va xudolarni sevgi azobiga mubtalo qiladigan mug'ombir bir bola qiyofasida tasvirlangan. U yunon afsonalaridagi Erotga mos keladi. Shu nomda haykal ishlangan. Unda kamon tortayotgan Erot haykali marmarda ifodalangan. Asar taniqli yunon haykaltaroshi Lissip tomonidan ishlangan. U afsonalarga ko'ra, Veneraning o'g'li, ikki qanotli sevgi xudosi, uning

elchisi (yo'ldosh) Amurning o'qlari, xudolarning va odamlarning sevgisini uyg'otgan deyiladi.

Antik san'atda Amurni ba'zida o'smir ko'rinishida tasavvur qilishgan. Ko'plab ijodkorlar yaratgan obrazlarda quvnoq, g'ilofida to'la o'qlari bilan darbadar bola timsolida tasvirlashgan. Ermitajdagi fransuz haykaltaroshi Falkonening ishlagan haykal nusxasi yaxshi shuhrat qozongan. Bolalikning jonli va noziklik muhiti tomoshabinni asir qilgan¹.

Uyg'onish davri olmon rassomi L.Kranak tomonidan ishlangan «Venera va Amur» asarida bu ikki ma'budalar obrazini xolstga joylashtirishda ikkilanganligi kuzatiladi. Veneraning o'ziga xos jozibasi deyarli hayotiy tarzda gavdalantirilgan. Ko'p rivoyatlarda Venera hosildorlik, o'simliklar va jonzodlar dunyosiga hayot baxsh etuvchi xudosi bo'lgan. Unga olma, atirgul, del'fin, kabutar va boshqalar ramz qilib olingan.

Amur va Psixeya italiyalik haykaltarosh A. Kanova (1752–1822) tomonidan marmarda ishlangan haykallar kompozitsiyasi saqlanib qolgan. Shuningdek, haykaltaroshning «Amurning o'pichi» nomli haykali ham o'z vaqtida katta shuhrat qozongan. Mazkur haykallar antik davr rivoyatlariga asoslangan. Amur va Psixeyaning shoirona sevgisi haqida «Metamorfozaalar» asarida dastlab Ovidiy hikoya qilgan. Unga ko'ra, yosh malika Psixeyani nooddiy go'zalligi tufayli odamlar uni Venera² bilan tenglikda hurmat qila boshlaydilar. Rashk ichida qolgan Venera Amurga raqibining qalbida yer yuzidagi eng pastkash inson qalbida muhabbat chaqirishiga buyruq beradi. Ammu Psixeyaga maftun bo'lgan Amur zefirlardan chuqur g'orga – o'zining chaylasiga uni ko'chirtirib keltirishni iltimos qildi. Psixeya xudoning yuragiga muhabbat bilan mahf etganini bilmas edi. Bir kuni u qiziquvchanlik bilan yoritqichni yoqadi va uxbayotgan Amurni ko'radi. Yaralangan malika Veneraning o'g'lini bilib qoladi, uning qo'li qaltirab ketadi va issiq yog'ning tomchisi, yoritqichdan uxbayotgan Amurning yelkasiga tomadi. Amur o'yg'onadi va jahi

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-126.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-48.

bilan Psixeyani tark etadi. G‘amgin Psixeya sevgisini uzoq vaqt qidiradi. Venera uni hamma yerdan ta’qib qiladi. Qandaydir qahri xudo ayol Psixeyani yer osti podsholigidagi go‘zallikni saqlovchi Prozerpining sirli qutisiga yuboradi va unga qarashni ta’qiqlaydi. Lekin unga qiziquvchilar ko‘payadi. U qopqoqni ochadi va undan birdan zaharli bug‘ ko‘tariladi. Bug‘ni hidlagan Psixeya chuqur uyquga ketadi. Bu yerga uchib kelgan Amur qizni o‘yg‘otadi. Yupiter o‘g‘linining iltimosiga ko‘ra Psixeyaga o‘lmaslikni sovg‘a qiladi. Tasviriy san‘atda Psixeya inson qalbini egallashi bois ba’zan qanotli kapalak qizdek tasvirlangan.

Bulardan tashqari, qadimgi rimliklarda bir qator ikkinchi darajali kichik xudolari ham bo‘lgan. Serera – ekinlar va hosil ma‘budasi, Neptun – dengiz xudosisi; Merkuriy – savdo va o‘g‘rilar xudosi; Vulqon – temirchilar xudosi, Pluton¹ – narigi dunyo, qorong‘ilik xudosi; Baxsus – vinochilik xudosi, Silvana – o‘rmon xudosi...

Rim imperiyasida davlat hokimiyyati diniy e‘tiqodga katta e‘tibor berar edi. Kohinlar davlat xizmatchilariga tenglashtirilgan, lekin hech qachon Qadimgi Sharqdagidek alohida toifaga birlashmagan edilar. Ularda bir qancha kohinlik kollegiyaları mayjud edi. Kohinlar elitasiga oliv pontifik (barcha ilohiy va insoniy ishlar sudyasi), potifiklar kollegiyasini bevosita uch bosh flamin (Yupiter, Mars va Kvelin e‘tiqodlarini boshqarar edilar)dan iborat edi. Pontifiklar dastlab 6 ta bo‘lib, Sezar davrida 16 taga yetdi, ular diniy marosimlarni qat‘iy bajarilishini nazorat qilar edilar. Oliy Pontifik taqvimi tuzilib, diniy bayramlarning o‘tkazilishiga ma‘sul edilar.

Rim diniy kalendarida 70 ga yaqin bayramlar mayjud edi. Bu bayramlar mo‘l-ko‘l qurbanlik keltirish, marosimlar, quvnoq bazmlar bilan tantanali o‘tkazilar edi. Respublikaning oxirida bayramlar bir yilda 115 kunni tashkil qilar edi.

Saturn – o‘zi yaratgan narsalarni yamlamay yutadigan shafqatsiz vaqtning ramzidir. Ilgarilari Saturn ismi «ekmoq» ma‘nosidagi so‘zdan kelib chiqqan. Shu sababdan uni ekinlar hamda urug‘lik ma‘budi deb bilishgan. Yunonlarning dehqonchilik ma‘budi Kronas bilan qiyoslashgan Vaqtning ramziga aylangani bois qum soat (vaqt

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-110.

va olamning siklliligi ramzi) va chalg'i (halok bo'lish, biroq keyin yana tiklanishning ham mujassami) uning belgilari hisoblangan.

Ayni vaqtda Saturn bilan insoniyat tarixining oltin asri to'g'risidagi tasavvurlar bog'lanadi. Yupiter tomonidan taxtdan ag'darilganidan keyin u Latsiyada hukmronlik qilgan va o'z fuqarolarini dehqonchilik, uzumchilikka o'rgatgan.

To'kinlik, gullab-yashnash, tenglik va umumiy erkinlik davrini xotirlab Rimda saturnaliylar (Yunonistonda kroniylar) bayramlari o'tkazilgan, ular shu kuni xo'jayinlar va qullar o'z o'rinalarini almashtirganlar, yolg'ondakam podshoh saylangan va yalpi shodu-xurramlik hukm surgan. Munajjimlikda saturnga sovuq, quruq, ayollik, noxush tabiat beriladi

Bir qator manbalarda Mars (yunonlarda Ares, Mirrix) jan-govarlik timsoli sifatida tilga olinadi. Biroq bu timsolni bunday bir tomonlama talqin etishga imkon bermaydi. Dastlab Mars jamoaning qo'riqlovchi ma'budi hisoblangan va uning vazifalari xilma-xil bo'lgan. Rim taqvimining birinchi oy — martda dala ishlari boshlangan va u Marsga bag'ishlangan. Dehqonlar mo'l hosil, sog'lik va uzoq umr tilab Marsga sig'inganlar. Mars Romuning otasi sifatida Rimning asoschisi va qo'riqchisi hisoblangan. Umuman u tinch mehnat himoyachisi sifatida gavdalangan. Shu tariqa, u ma'bud timsolida yaratish, ijod qilish faqat zo'ravonlik, urush orqali o'rnatilishi mumkinligi, qon to'kish (qurbanlik keltirish va urushda) olamning zarur belgisi hisoblanishi to'g'risidagi g'oya o'z aksini topgan. Mars sayyorasi urush, falokat va kulfatlar bilan qiyoslanadi¹.

Avrora² — Qadimgi Rim afsonalarida tong yog'dusi ma'budasi. Yunon afsonalarida Eos nomi bilan yuritiladi. Rivoyatlarga ko'ra, Avrora xudolarga va insonlarga kunduzi nur taratib turadi. Avrora tasviri san'at asarlarida otlar qo'shilgan g'ildirakli aravaga tushgan holda okeandan chiqib kelayotgan yosh, ikki qanotli ayol siyemosida gavdalantirilgan. Antik zamonlarda yashagan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-95.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-56.

shoirlar Avroraga atab qasidalar va boshqa janrdagi asarlar yozishgan¹.

Amfitrita. Italiyalik mashhur rassom va haykaltarosh A.Vittariya (1525–1608) tomonidan bronzadan ishlangan haykal shunday nomlanadi. Amfitrita antik rivoyatlarga ko‘ra, dengiz podshosi Nereya, dengiz xudosi Poseydon, dengiz to‘fonlari hukmroni toifasidan bo‘lgan. Amfitritani ko‘p sonli chizgilarda ko‘rsatgan: xudoning singillari – nereidalar, to‘lqinlarda yashovchi nayadalar, shuningdek, tritonlar va dengiz otlari – gippokampilar uning eri Poseydonning g‘ildirakli aravasiga qo‘silgan va uni cheksiz ehtiyoitsiz kengliklarda chalg‘itgan. Ushbu haykalda Alessandro Vittorga Amfitritaning kichik bronzali haykalini dengiz xudosi podsholigida, boshida toj bilan tasvirlangan.

Diana² – Qadimgi Rinda o’simliklar ma’budasi, go‘daklar homysi, oy timsoli. Yunonlardagi Artemida – ov ma’budasi va Gekataga tenglashtiriladi. Ayrim tadqiqotchilar, xususan D. Mingboevaning «Timsollar tilsimi» nomli kitobida Diana – uch yo‘l ma’budasi Trivianing sifatlariga ega bo‘lib, ba’zan uning uch tomonlama hokimiyyati – yer, yer osti, osmon – uning belgisi sifatida talqin qilingani, bu timsolga yunonlar Genetasi – zulmat va afsungarlik ma’budasi sifatidagi tavsiflari berilgan. Shu bois uning timsoli ijobiy va salbiy ma’nolarga ega. Bir tomondan u ayollar tabiatining xavfli xususiyatlari mujassami hisoblanadi. Boshqa tomondan, ma’suma, iffatli axloqqa egaligi uchun yengiltabiat va sermuhabbat Veneraga qarshi qo‘yilishini yozadi³.

Afsonalarda hikoya qilinishicha, Diana tomonidan ovchi Akteon shafqatsiz jazolangan. O’smir sovuqdan pana joy izlab, o‘rmon ichiga kirib ketib, u yerda birdan g‘orni ko‘rib qoldi. Ichkariga kirib u yerda Diananing kanizaklari qurshovida, kiyimlarini tashlab, yaralangan, sovuq qotgan holda turar edi. Diana xudodan jahli chiqib, Akteonni yalang‘och holdagi ovchi sifatida kiyikga aylantirgan va itlari tomonidan g‘ajib tashlangan.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2000. 1-тум. 78 бет.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-72.

³ Минбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17 6.

Mashhur haykaltarosh Praksitel «Raqs tushayotgan o'rmon Favnlar (yunochasiga Satirlar)» nomli asari Rim nusxasi asosida eramizdan avvalgi II asrlarda ishlangan, deb taxmin qilinmoqda. Mazkur devoriy bo'rtmatasvirda Vakx xudosining yo'ldoshlari, pastroq darajadagi yarim odam, yarim hayvon ko'rinishidagi xudolar qiyofasida ifoda etilgan. Bu bejiz emas. Zero, turli bazmlarda raqs tushadigan aktyorlar homiysi aynan shunday nom bilan yuritilgan.

Afsonalarda Adonis nomi ko'p bora tilga olinadi. Italiyalik mashhur ijodkor D.Matssuola(1644-1725)ning «Adonisning o'limi» nomli marmardan ishlangan haykali yaxshi saqlanib qolgan. Unda Adonis qaddi qomati kelishgan yigit qiyofasida ifodalangan. U go'zal Venerani sevib qoladi. Bundan Mars xabar topib, Adonisni o'ladirishga ahd qiladi. Venera Adonisni omon qolishi uchun ovga bormasligini so'rab iltijo qiladi. Lekin yigit rozi bo'lmaydi. Ovda unga yovvoyi maxluq hujum qilib, qattiq yarlaydi Adonis jarohat tufayli vafot etadi. Mana shu dramatik holatni ochishda haykaltarosh dekorativlikdan unumli foydalangan.Qahramonlar ichki ruhiy kechinmalari yanayam yorqinroq aks ettirilgan.

Qadimgi Rim afsonalarida Flora obrazi ham ta'riflanadi¹. Bu obraz tasviriy san'atda juda ko'p ishlangan. Fransiyalik haykaltarosh E.M. Falkone Flora qiyofasini marmardan ishlagan. U Qadimgi Rim mifologiyasida bahor xudosisi sifatida ta'riflanadi. Tasviri san'atda gullar bilan bezatilgan o'smir qiz ko'rinishida ifodalananadi.

A. Kanova (1757–1822)ning marmardan ishlangan «Uch Gratsiya»² nomli haykalida realistik maktab an'analarini kuzatish mumkin. Qadim rim mifologiyasida ayollar nafosati, hayotiy lazzat va garmonik jihatdan quvnoqlik ifodasi jamlangan obraz. Ular uchta sohibjamol ayollar bo'lib, ularning biri-Yefrosina (shodlik ma'nosini anglatadi), boshqasiniki – Taliya (yorug'lik ma'nosini anglatadi), uchinchisiniki – Aglaya (yaltirab turadigan, nurlanadigan degan mazmunga ega). Tasviri san'atda ular yalang'och qiyofada gullarga burkangan holatda ifodalananadi.

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-153.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-136.

Qadimgi Rim afsonalarida Prometey haqidagi lavhalat yetakchilik qiladi. XVIII asr italiyalik mashhur rassom P. Stadji Simona Lui Buazo loyihasi asosida «Yerdagi birinchi insonga jon ato etuvchi» nomli marmardan ishlagan haykali aynan shu mavzuga bag'ishlangan

Prometey san'at asarlarida bir qo'lida olovni yuqoriga ko'targan holda tasvirlanadi. Chunki u Jupiter inson naslini yer yuzidan butkul yo'q qilib yubormoqchi bo'lganida arshi a'lo mehrobidan muqaddas olovni o'g'irlab odamlarga beradi. Insoniyatga uy-joy qurish, dehqonchilik, yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, vaqt ni aniqlash, tabobat sirlarini anglash kabi qator hunarlar sirlarini o'rgatadi. Odamlarni omilkor qilib qo'ygani uchun Yupiterning qahriga uchraydi. Prometey Skifiyadagi tog' qoyasiga olib kelinib, zanjirband qilinadi. Shunda har kuni unga hujum qilishi uchun burgutni yuboradi. Burgut uning jigarini cho'qib yeidi. Ammo ertasiga yana jigari o'sib chiqaveradi.

Xullas, Qadimgi Rim afsona va rivoyatlari dastlab yunonlardan ko'chirilgan bo'lsa, keyinchalik ularning o'zları ham ayrim miflarni yarata boshladilar. Uyg'onish davrida esa Rim tasviriy san'atida antik xudolar qiyofasini yaratish borasida yaxshigina tajriba to'plandi.

Nazorat savollari

1. *Qadimgi Rimning paydo bo'lishi haqida qanday afsona mavjud?*
2. *Rim ilohlarining yunon ilohlaridan farqi nimalarda namoyon bo'ladi?*
3. *Rim haykaltarlshlari ijodida afsonalar qanday yoritilgan?*
4. *Rim panteonidagi ilohlar nomini aytинг?*

Adabiyotdar

1. Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-143.
2. World Myths & Legends in Art, – New York.: 2010.
3. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: 1992.
4. Ўзбекистон миълий энциклопедияси. 2-жилд, – Т.: 2001. 673-бет.
5. Мингбоева Л. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17–18 6.

9-mavzu: Yahudiylük dini afsonalar va rivoyatlari

Reja:

1. Yahudiylük dinining vejudga kelishi.
2. Yahudiylükning muqaddas kitobları.
3. Tasviriy san'atda yahudiylük afsonalar va rivoyatlari talqini.

Tayanch iboralar: *Yahudiylilik, Yahudo, Ya'qub, Isroyil, Ibriylar, Muso (Moisey), Yahve, Yusuf (Iosif), Yudif, Avram, Sara, Adam, Agosfer, David, Ionafan, Golias, Tavrot, Talmud, Ahd, Ibtido, Injil.*

Jahon tasviriy san'atida eng nodir asarlarning aksariyatini diniy mavzular tashkil etadi. Ayniqsa, yahudiylük dini bilan bog'liq lavhalar shakl va mazmum jihatidan shunday asarlar sirasiga kiradi. Afsonalarga ko'ra, yahudiylük dini miloddan avvalgi 2000-yilliklarning oxirlarida Falastin hududida paydo bo'lgan. Unda asosan yakka xudolik g'oyasi targ'ib qilinadi. U ayrim manbalarda milliy din sifatida e'tirof etiladi. Bir qator tarixiy kitoblarda yahudiyl so'zining kelib chiqishi Bani Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomidan olinganligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi¹.

Bugungi kunda yahudiy xalqi yevrey (yahudiyl so'zining tarjimasi) shaklida ham talaffuz qilinadi. «Yevrey» qadimiy somiy tillarida ibriyl so'zining o'zgargan shaklidir. Bu so'z «sabara, yaburu» – kechib o'tmoq fe'lidan kelib chiqqan. Manbalarda qayd etilishicha, ilk yahudiyl qabilalari Mesopotamiyada yashagan bo'lib, mil. avv. XV asrlarda Dajla va Furot daryolaridan kechib, Arabiston yarimoroliga o'tganligi sababli ibriylar yoki ibroniylar, ya'ni «kechib o'tuvchilar» nomini olishgan.

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-8.

Rivoyat qilinishicha, Ibrohim payg‘ambarning o‘g‘li Is‘hoqdan Ya‘qub tug‘ilgan. Ishoqning o‘n birinchi o‘g‘li Yusuf payg‘ambar bilan akalari o‘rtasida nizo kelib chiqqach, Bani Isroilning avlodlari Misrga ko‘chib keladi. Bu voqeа «Qur‘oni karim»ning «Yusuf» surasidan o‘rin olgan. Yusuf — «eng go‘zal qissa» da tasvirlanishicha, Yusuf otasining eng sevimli farzandi bo‘lganligi bois akalari hasad qilib, uni otadan uzoqlashtirish maqsadida sahrodagi quduqqa tashlaydilar. Otalariga «Yusufni bo‘ri yedi», — deb xabar beradilar. Yusufni esa bir musofir quduqdan chiqarib, Misrga olib ketadi. U Misrda podshoh saroyida ulg‘ayadi va podshoh bo‘ladi. Keyin u o‘z avlodi ota-onasi, aka-ukalarini Misrga olib keladi. Bu rivoyat Tavrotda ham o‘z aksini topgan. Biroq keyinchalik Misr fir‘avni Bani Isroil qavmiga zulm qila boshlaydi. Shunda chorasz qolgan yahudiylar Muso payg‘ambar yo‘lboshchiligida yana Kan‘on (Falastin) hududiga qaytib kelib muqim yashay boshlaydilar.

Yahudiylilik dinida yagona xudo — Yahvega imon keltiriladi. «Yahve» «rab» (parvardigor) deganidir. Yahudiylilik afsonalariga qaraganda, Yahve butun borliq — olamlarni yaratishni yakshanbadan boshlab juma kuni tugatadi, shanbada esa yahudiylarga va o‘ziga dam berdi. Shanba kuni yahudiylilik dinida ulug‘ kun bo‘lib, hech qanday mehnatga qo‘l urilmaydi.

Yahudiylar o‘zlarini yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi» va u dunyoda berilajak in’omlarning eng haqlisi deya o‘ylaydilar. Ya’ni, ular o‘zlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiyning ruhi Xudoning bir qismi, deb noto‘g‘ri talqin qiladilar.

Yahvening yagona ilohligi, but, sanam va rasmlarning rad etilishi, Xudo nomi bilan qasam ichmaslik, Shanba kunini xudo uchun bag‘ishlash, Ota-onani hurmat qilish, nohaq odam o‘ldirmaslik, zino qilmaslik, o‘g‘irlik qilmaslik, yolg‘on guvohlik bermaslik, yaqinlarning narsalariga ko‘z olaytirmaslik kabi eng ezgu qoidalarga amal qilishni maslahat beradilar.

Yahudiylikda Iosif bilan bog‘liq rivoyatlar yetakchilik qiladi. Bu rivoyatlar islomda Yusuf nomi bilan keng tarqalgan. Yusuf obraziga tasviriy san’atda, ko‘plab asarlar ishlangan. «Qur‘oni Karim»ning 12-surasi asosida IX–XI asrlarda yaratilgan «Yusuf va

Zulayho» poemalari Sharqda keng shuhrat qozongan. XX asr jahon madaniyatida Tomas Mann yaratgan «Iosif va uning akalari» tetrologiyasi muhim hodisalardan biriga aylandi.

Rivoyatlarda aytishicha, Yusuf Yoqub va Rohilaning suyukli o'g'li bo'lib, o'zining yetuk go'zalligi bilan barchanining mehrinini qozongan. Xudo husnni o'nga bo'lib, to'qqiz qismini Yusufga, qolgan bir qismini butun insoniyatga bergen ekan¹.

Yuqorida aytiganidek, Yusuf haqidagi afsonalar ko'plab xalqlar afsonalaridan joy olgan. Shunisi qiziqarlik, madaniyat, din farqlariga qaramay bu afsona syujeti har bir xalqda deyarli bir va shu bilan birga zamon va madaniyat ta'siri ostida, muayyan davning boshqa afsonalari, tarixiy voqealari bilan ham chatishtilib, sug'orilip borgan. Sharq madaniyatida Yusuf va Zulayhoning ishqni, ayniqsa, tasavvuf dunyosida keng qo'llanilsa, G'arbda Yusufning oliyjanobliklari, birodarlik munosabatlari, lavozimdag'i insonning mukammal obrazi sifatida tarannum etiladi. Ayni paytda unga tanqidiy munosabatda ham bo'lishadi. Ayniqsa, uning akalari ustidan ko'pincha otasiga tuhmat qilishi ko'p manbalarda tanqid ostiga olinadi².

Yahudiylilikning barcha asosiy marosimlari «Talmud»da aks etgan. Bu muqaddas kitobda barcha yahudiylar amal qilishi va to'liq bajarishi lozim bo'lgan ikki yuz qirq sakkizta buyruq, uch yuz oltmisht beshta qilish mumkin bo'limgan ta'qilalar bayon etilgan. Bular yahudiyning ovqatlanishi, kiyinishi, ozodaligi, kun tartibi, ibodatlari, marosimlar va bayramlarga taalluqli masalalarni o'z ichiga olgan.

Yahudiy farzandi tug'ilgach, odatga ko'ra tavalludning sakkinchi kuni xatna qilinadi. Xatnada maxsus qassoblar – shoyixet tomonidan diniy qoidalarga muvofiq so'yilgan go'shtlargina iste'mol qilinadi. Bunday manzarani kiyinish amallarida ham kuzatish mumkin. Kiyinish qoidalari erkaklarga tegishli bo'lib, ular sidirg'a matodan uzun qilib tikilgan kiyim kiyadilar. Kiyimning cho'ntaklari beldan pastda joylashishi lozim. Boshlari esa doimo yopilgan bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi.

¹ World Myths & Legends in Art – New York. 2010. P-115.

² World Myths & Legends in Art – New York. 2010. P-10.

Ibodat paytida foydałanish uchun maxsus ibodat choyshabi – «tales»ni yelkalariga tashlab oladilar. Uning chetlarida olti yuz o'n uchta tugun tugilgan bo'ladı. Bu tugunlarning «ikki yuz sakkizta ta'qiq va uch yuz oltmisht beshta buyruqni bajarishni yelkamga olaman», – degan ma'noni anglatadi.

Manbalardan yana biri «Tavrot» bo'lib, u miloddan avvalgi XIII asrda Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketgan Muso payg'ambariga Tur tog'ida berilganligi rivoyat qilinadi.

Yahudiylar bir necha rasm-rusumlarni ijro etadilar. Ular yillik, kundalik ibodatlar, bayramlar, marosimlardan iborat. Ibodat uyda, sinagogada birday olib boriladi. Sinagoganing sharqiy tomonida Toraning nusxalari saqlanadigan sandiq va ravvin uchun minbar qo'yilgan. Ayollar erkaklardan alohida ibodat qilishib, sinagogada ibodat xor shaklida olib boriladi.

Yangi tug'ilgan o'g'il bolalar sakkizinchj kuni xatna qilinadi. Yahudiylidka bir necha xil oziq-ovqat, cho'chqa, quyon, qo'shoyoq, tuyu, yaxlit tuyoqlilar, o'laksaxo'r qushlar kabi ba'zi hayvon go'shtlarini yeyish ta'qiqlanadi.

Yahudiylarning yillik bayramlari ichida e'tiborlisi Peysax (Pasxa) bayramidir. U xristianlar pasxasidan farq qilib, yahudiylarning Misrdagi quolibdan qutilib chiqqanlari munosabati bilan nishonlanadi. Qadimi yahudiylarda «Pasxa» deb qo'zichoq go'shti va vinodan iborat kechki ovqatga aytilgan.

Xudo Misrdagi yahudiy bo'lmagan go'daklarlarni qirib tashlashga qaror qilganda ular o'z uylarining peshtoqini qon bilan bo'yab o'zlarining yahudiy ekanliklarini bildirganlar.

Pasxa bayramidan keyingi yetti kun davomida yahudiylar tuzsiz, xamirturushsiz patir – matsa yeydilar. Matsani yeyish bilan har bir yahudiy Muso boshchiligidagi ota-bobolarining chekkan mashaqqatlarini his etib, eslashadilar. Bayram yahudiylarning quyosh – oy kalendari bo'yicha Nison oyining 14-kuni (aprel oyining o'rtalariga to'g'ri keladi) nishonlanadi. Pasxaning 50-kuni yahudiylar Shabuot, Shevuot dehqonchilik bayramini nishonlab, keyinchalik bu bayram Sinay tog'ida Musoga xudo tomonidan Torani berilishini nishonlab o'tkaziladigan bayramga aylangan. U yahudiy taqvimi bo'yicha Sivona oyining 6–7-kunlari nishonlanadi.

Yahudiy taqvimi bo'yicha Tishri oyining 1–2-kunlari (sentabr oxiri, oktabr boshlari) yangi yil bayrami Rosh-Ashona nishonlanadi. U poklanish bayrami bo'lib, yahudiylar qurbanlik qilingan qo'chqor shohidan yasalgan surnaylarni chalib, cho'ntaklarini yaxshilab qoqadilar.

Tishri oyining 9-kuni gunohlardan poklanish bayrami Yom-Kipur nishonlanadi. Rosh-Ashona va Yom-Kipur bayramlari o'rtaida yahudiylar ro'za tutadilar. Ro'zada ular yuvinmaydilar, yalangoyoq, eski-tuski kiyimlarga o'ranib yurib, sinagogada nadomatlar bilan yig'lab, tavba qiladilar.

Purim (qur'a) bayrami yahudiy bayramlarining ichida eng quvnog'i hisoblanib, u yahudiylarni qirib tashlamoqchi bo'lgan Fors podshohi Homon zulmidan qutulganliklari sharafiga bahorda nishonlanadi. Ularni Homondan o'z amakisi Mardexay tarbiyalagan Yesfir ismli qizcha qutqargan. Yahudiylar bu kuni «Homonga la'natlar bo'lsin», «Mardexaya Xudoning rahmatlari yog'ilsin», — deb qichqiradilar.

Mangu juhud — Agosfer. Bu xususda D.Mingboeva shunday yozadi: «Maqsad va ma'nodan mahrum abadiy sargardonlik timsoli. Aslida mangu juhud munkirligi uchun Iso abadiy sargardonlikka hukm qilgan yahudiylar: bundan vatanidan mahrum bo'lgan va butun dunyoda tarqoq bo'lib yashovchi yahudiy xalqining mujassami sifatida timsolning ma'nosini kelib chiqadi. XVII asr boshida Agasfer nomini olgan mangu juhud mavzusi Yevropa rangtasviri va adabiyotidan keng o'rin olgan. Fransuz adibi Eken Syu «Agosfer» romanida turli zamonalarning hayotini ko'rsatgan»¹.

Yahudiylik afsonaviy dunyoqarashida Yaxve — oliy mavjudotning dunyoni yaratishi, yer yuzidagi birinchi inson Adamning dunyoga kelishi asosiy o'rin egallaydi. Ushbu mavzu tasviriy san'at asarida, Uyg'onish davrining buyuk san'atkori Mikelandjelo tomonidan ishlangan². Ijodkorning «Osmon va yerning Yaxve tarafidan ajratilishi», «Adamning yaratilishi» (1508–1512-y.) asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. Italian rassomi Gibertining «Adam va Yevanning yaratilishi» asari ham aynan shu mavzu talqiniga bag'ish-

¹ Мингбоеева Д. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 11 б.

² World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-14.

langan. Bunday san'atkorlar qatoriga italiyalik Yakopo della Kvercha («Gunoh va jannatdan haydalish») (1425–1452), Fransiyalik Brunelleski. («Jannatdan haydalish») (1425–1438), «Adam va Yeva», «Avramning qurbanligi» (1401) va boshqalarni kiritish mumkin.

Tasviriy san'atda eng sara asarlar qatorida Avramga bag'ishlangan ishlar ham anchagina. Avram¹— Isroil xalqining ilk ilohiy yo'lboshchisi, Injil sikli ilohining asosiy harakatlanuvchi shaxsi ekanligi haqida afsonalar juda ko'p. Bu borada tasviriy san'atda ham ancha-muncha asarlar ishlangan. Xususan, gollandiyalik ajoyib mo'yqalam sohibi P. Litsman (1583–1633)ning «Xanaan yo'lidagi Avram» asari alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra Avramga joy topish uchun uzoq vaqt sayohatda yurgandan so'ng, o'zining padari, maslakdoshlari va qu'llar bilan Hanaanga yo'l oldadi. Shunda go'yo osmondan sirli ovoz unga Dubravu Mamrega yo'l ko'rsatadi va o'sha yerda u o'z chaylasini o'rnatadi. Asarda Avram va uning xotini Sara tasvirlanadi, kutilmaganda yuqoridan yorug'lik oqimi kelayotgan tomondan, ovoz tovushlari eshitiladi. Listman uning uchun zamонавиъ bo'lgan afsonani voqe'likka ko'chirib o'tadi. Kartinaga o'sha vaqtdagi tasviriy san'at uchun xarakterli bo'lgan «Injil» syujetiga maishiy sahnalarni ham kiritadi².

«David Goliaf boshi bilan» nomli asari realistik uslubda ishlangan (Yakob van. Ost Starshiy (1601–1671) Xolst, maybo'yoq. Flandriya). Isroillik va falastinliklar qabilasi o'rtasida urush vaqtida yosh David bosqinchilar qo'mondoni Goliaf ustidan qozonilgan g'alabasi bilan taniladi. David isroillik askarlar orasida qolgach, dushmanlar kuchlari bilan yarashishga qaror qiladi. O'spirinni qilich bilan himoya qiladilar, uni boshini dubulg'a bilan berkitdilar. U bunday odatiy bo'limgan holatdagi qurollanish bilan harakat qila olmas edi. Bor libosini tashlab yerdan tosh parchasini oladi va tezlik bilan bosib kelayotgan dushmanni qarshi olishga chopadi. Davidning merganlik bilan otgan tosh bo'lagi Goliafnинг peshonasiga tegadi va dushman qo'mondoni yerga yiqilib, og'ir jarohat tufayli vafot etadi. Falastinliklardan qo'rqqanlar qochishga majbur bo'ladilar. Bosqinchilar mag'lubiyatlarini tan olishadi.

¹ Мифы народов мира. – М.: Энциклопедия. 1992 I том. 25–28 стр.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-121.

Goliafning ustidan qozonilgan g‘alabadan so‘ng David uni qutlayotgan xalq bilan tantanali tarzda Iyerusalimga kirib boradi. Podsho Saul uni harbiy boshliq etib tayinlaydi. Va sovg‘a o‘rniga o‘z qizi Iona fanni unga nikohlab beradi. Kartinada ulkan qilich tutgan Goliafning shaharga yo‘l olayotganligi tasvirlangan. G‘ildirakli aravada Saul yelib bormoqda.

Afsonada Saul Davidni o‘ldirishni maqsad qiladi. Chunki, David vaqt kelib undan taxtni tortib olish uchun intilishi mumkin, deb o‘ylaydi. Bu rejadan xabar topgan podshoning o‘g‘li Ioanafan Davidni ogohlantirib, uni qochishga undaydi. David va Ioanafan mahkam quchoqlashib xayrashadi. Rembrantning «David va Iona-fan» asaridagi voqealarda aynan shu lavha aks etgan¹.

Saroydan qochib, tog‘larga yashiringan David, atrofiga odamlarni yig‘ib, tilanchilik bilan shug‘ullanadi. Bir kuni u tog‘ qabilasi oqsoqoli Navalga jangchilar uchun oziq-ovqat yuborishini iltimos qiladi. Rad javobini eshitgach, bo‘ysunmaganlarni qattiq jazolaydi. Navalning xotini Avigeya qurollangan jangchilarni in‘omlar bilan kutib oladi va Daviddan o‘zlarini kechirishlarini so‘raydi. Keyiroq Navalning o‘limidan so‘ng David Avigeyaga uylanadi. Flandriyalik rassom Simon de Vos (1603-1676) ning «Avigeya Davidga sovg‘a ularshmoqda» asarida voqealar yanayam yorqinroq ifodalangan².

David – qadimgi Isroiil xalqining podshosi yarim afsonaviy qahramonidir. Uning qahramonliklari tarixi rassomlar uchun tunganmas mavzular manbayi sifatida xizmat qilgan.

David unchalik notanish oilada tug‘ilgan, yoshligida otasining podasini boqib yurgan. Bir kuni uning otasi oldiga avliyo Samuel keladi va o‘sirinni ko‘rib qolib, u kelajakda podsho bo‘lishini oldindan bashorat qiladi. Oradan yillar o‘tgach, bashorat amalga oshadi. Urushda halok bo‘lgan podsho Sauldan so‘ng, David uning taxtini egallaydi.

Iakov. Isroiil xalqining Injilga asoslangan rivoyatlar turkumining bosh harakatlanuvchi shaxsidir. Bibiliyada hikoya qilinishicha, hali yoshlik davrida pishiqlik qilib, o‘zining katta akasi Isavadan o‘zi oldin tug‘ilishini so‘raydi (Katta o‘g‘ilga otasining merosi va avlodini

¹ Рембрант Х.В. – Альбом. – М.: Директ – медиа, 2009.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-123.

davom ettirish huquqi berilgan). Otasining o'limidan oldin katta o'g'lini onasi aldashga qaror qiladi va o'zi yaxshi ko'rgan kichik o'g'lini ilohiyashtirishni xohlaydi. Isavaning ovga ketganidan foydalaniб, Iakovning bo'yni va qo'llarini echki terisi bilan o'raydi. (Isava esa tug'ilgandan jundor bo'lgan). Yarim ko'r qariya Iakovning jun bilan qoplangan qo'llarini ushlab, uni Isava deb o'ylab duo qiladi. Akasining qasosidan qo'rqib, Iakov, onasining maslahatiga amal qilib, Mesopotamiyaga gochadi¹.

«Iakovaning zinasi» ispaniyalik B.E.Muril'o (1618–1682) tomonidan moybo'yoqda ishlangan. Boshqa bir rivoyatda Iakovning Falastindan Mesopotamiyaga borish yo'lida yovvoyi, odamlarsiz joyda tunni o'tkazish uchun to'xtaydi. Tushida u osmonga zinadan ketayotgan va tushayotgan farishtalarni ko'radi. Uyqudan turgan Iakov toshni surib qubonlik uchun joy hozirlaydi va bu joyni Vefil' («Xudo uyi») deb nomlaydi. Oxirida Iakov shu yerda muqim joylashadi. Eski junlarni daraxt tagiga ko'madi, chunki oldindan bo'ysinuvchilar faqat u tomondan asos solingan ziyoratgohga sajda qilishlarini tayinlaydi.

Xanoan shahrida Iakov, suv bo'yida qo'ylarni sug'orish uchun haydar kelayotganida go'zal Rohilani uchratadi va uni xotin qilib olishni xohlaydi, biroq otasi tomonidan aldangan kelinlar uni avval katta opasiga, ya'ni go'zal Liyega uylanishga majbur qilishadi. Kartinada aynan shu lavha asos qilib olingan.

Moisey – avliyo, Injilga mos tarzda, isroilliklarni misrliklar asirligidan chiqarib olib, ularga qonunlar bergan. Injilda Mirs podshosi isroillik hamma yangi tug'ilgan chaqaloqlarni daryoga tashlashni buyuradi, chunki ular katta bo'lганларида firavn larga qarshi qo'zg'olon ko'taradi, deb xavfsiraydilar. Shunda o'z o'g'lini qutqarishni xohlagan bir ayol, chaqalog'ini savatga solib, Nil qirg'og'idagi qamishlar orasiga qo'yadi. Daryoga kelgan Misr malikasi chaqaloqni ko'rib qoladi va uning boquvchisini keltirishlarini buyruq beradi. Bolani saroya oladilar va unga «suvdan olingan»i tufayli «Moisey» ismini berishadi. Asarda aynan shu manzara aks etgan. Fransiyalik mo'yqalam ustasi E.Lesuer (1517–

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-98.

1655)ning matoga moybo‘yoqda ishlagan «Chaqaloo Moisey Nil daryosida» nomli asari yuqoridagi rivoyat asosida yaratilgan. Shuningdek, yana bir farang rassomi N. Pussen (1594–1665)ning moybo‘yoqda ishlagan «Qoyadan suv manbasini chiqarayotgan Moisey» asari ham eng noyob ishlardan biridir. Misni tark etgan isroilliklar qirq yil o‘zlariga manzil qidirib sarson bo‘ladilar. Bir vaqt ular suvsiz sahroga kelib qoladilar va chanqoqdan olamdan o‘tadilar. Shunda Moisey sirli hassasi bilan qoyaga urgan edi shu zahotiyon undan suv otilib chiqadi. Moiseyga sahroga chiqqan vaqtida kohin duch keladi va uning qabila boshlig‘i bo‘lishini taklif qiladi. F. Bolining asarida oqsoqoliar qabila boshlig‘ini saylash tantanasiga kelayotganda baland joyda o‘tirgan Moisey va Iosoruga yaqinlashayotganlari tasvirlangan¹.

Sinay tog‘iga Moisey xudodan plitalarni oladi. Unda esa xalq amal qilib yashashi kerak bo‘lgan qonunlar yozilgan edi. Tog‘dan tushib u plitaga qarasa, ulardan birida insoplar ko‘rinmay uning o‘miga oltinrang bilan bo‘yalgan shakllar tasvirlanganligiga ko‘zi tushadi. Jahli chiqqan Moisey shaytonni yo‘q qilib, unga sig‘inayotgan gunohkorlarni mahkum qilishga buyruq beradi.

Ermitajda saqlanayotgan «Moiseyning kichik qomati» nomli haykal noma’lum ijodkor tomonidan yaratilgan Mikelanjeloning shu nomli asarining nusxasidir. Uning marmardan bajarilgan asl nusxasi Rimdag'i cherkovda saqlanandi.

Ko‘p, uzoq sayohatlardan so‘ng isroilliklar Xanaanga yetib keladilar. Moisey shaharga kirishiga ozgina qolganda elchilarni yuborib, u yerda qanday insonlar yashashi haqida bilib kelishini so‘raydi. Elchilar shahardan nihoyatda mo‘l hosillar, sovg‘asalomlar bilan qaytib keladilar. Ular katta uzum boshini shoxga ilib, ikki kishi ko‘tarib kelar edi. Asarda aynan shu rivoyat asos qilib olingan.

Yahudiylilik mavzusiga O‘zbekiston zamonaviy tasviriy san’atida ham ko‘p bora murojaat etilgan. «T. Ahmedov kartinalarida yorqin ranglar vositasida yashirin kinoyaga to‘la g‘amginlikka zid o‘yin ko‘rsatiladi. Bu jihatdan uning Injil mavzusidagi «Yudif va Olofern»

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-92.

(2014) asari diqqatga sazovar. Yevropa rangtasvirida Yudif xushxulqlilik ramzi sifatida gavdalantiriadi. Shu bois uning chehrasida ehtiros, jasorat yoki nafrat ifodalangan. T.Ahmedov kartinasida esa Yudif sovuqqon, avvalgi qotillik sahnasidan butunlay uzoqlashtirilgan, hatto kutilmaganda sodir bo'ladigan voqeа ham uni tevarak-atrofga bo'lgan yotsirab qarashini o'zgartira olmaydi»¹.

Xullas, yahudiylilik dini afsona va rivoyatlari jahon tasviriy san'atida o'zining alohida o'rniiga ega. Ulami toplash, o'rganish va hozirgi kun nuqtayi-nazaridan qayta tahlil etish san'atshunoslar oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi.

Nazorat savollari

1. *Yahudiylilik dini qachon va qayerda vujudga kelgan?*
2. *Yahudiylilik dinining muqaddas kitoblari qaysilar?*
3. *Yahudiylilikning tasviriy va amaliy san'at asarlarida ishlanish darajasiga baho bering?*

Adabiyotdar

1. World Myths & Legends in Art , New York. 2010.
2. Рембрант Х.В. Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.
3. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими.– Т.: Янги аср авлоди, 2008. 11 б.
4. Мифы народов мира. – М.: Энциклопедия, 1992 I том. 25–28 стр.
5. Ҳакимов А.А. XX аср охири – XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги ўзгаришлар. //Санъат. №1. 9-б.

¹ Ҳакимов А.А. XX аср охири – XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги ўзгаришлар. //Санъат. – № 1. 9 б.

10-mavzu: Nasroniylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Nasroniylikning paydo bo'lishi va yoyilishi.
2. Nasroniylikni targ'ib qiluvchi afsona va rivoyatlar.
3. Nasroniylikning tasviriy san'at rivojida tutgan o'rni.

Tayanch so'zlar: Nasroniylik manbalari, Iso Masih, Bibi Maryam, Madonna, avliyo Georgiy, avliyo Ioann, ikona san'ati, «Injil» – «Yangi Ahd», «Injil», Apostollarning amallari, Ota-Xudo, Muqaddas ruh, O'g'il-xudo kabi tushunchalarning tasviriy san'atdagi ifodasi, arxangel va apostollar tasvirining badiiy tahlili.

Nasroniylik jahon dinlari ichida e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan yetakchi o'rnlardan birini egallaydi. Ayni paytda olingan ma'lumotlarga qaraganda, xristianlar soni 1 mlrd 600 mln kishi bo'lib, bu dunyo aholisining taxminan 20 foiziga to'g'ri keladi.

Nasroniylik, dastlab milodning boshida Rim imperiyasining Sharqiy qismida Falastin yerlarida vujudga kelgan. Injil afsonalariga ko'ra, nasroniylik ta'limotining asoschisi Iso Masih (Isus Xristos) bo'lib, u Falastinning Nazaret qishlog'ida yashovchi bokira Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga kelgan. Unda aytilishicha, Iso Masih dunyoga kelgach, asta-sekin yahudiylilikni isloh qilishga kirishadi. Xristian diniga asos soladi. Ammo bu yahudiylarga yoqmaydi. Oqibatda uni va izdoshlarini Falastindan quvg'in qiladilar. Iso 33 yoshida yahudiylar jamoasi tomonidan fitnachilikda ayblanib, qatl etishga hukm qilinadi¹.

Iso nomiga qo'shiluvchi Masih so'zi qadimiy yahudiylar tili – ivritdag'i «moshiax» so'zidan olingan bo'lib, «siylangan» degan

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.- USA. 2000. P-8.

ma'noni anglatadi. Grekchada bu so'z «xristos» («christos») shaklida talaffuz qilinadi. Bu dinning «nasroniylik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlardan kelib chiqqan.

Tasviriy san'at asarlarida tasvirlanishicha, nasroniylik ota-xudo, o'g'il-xudo va muqaddas ruh – uch yuzlik xudo, jannat va do'zax, oxirat, Isoning qaytishi va boshqa aqida-yu afsonalarini o'z ichiga oladi!

Xristian jamoasining shakllanishi, uning aqidalarini tartibga solinishi, cherkov munosabatlarining ishlab chiqilishi, diniy tabaqalar tuzumining vujudga kelishi milodning IV asri boshlarida, aniqrog'i 324-yili nasroniylik Rim imperiyasida davlat dini deb e'lon qilinganidan so'ng amalga oshdi¹.

Nasroniylikning katolik va pravoslav cherkovlariga bo'linadi. Bunday ajralish Rim papasi va Konstantinopol Patriarxining xristian olamida yetakchilik uchun olib borgan raqobati oqibatida vujudga keldi. Ajralish jarayoni Rim iperiyasining g'arbiy va sharqiyl tafovutlari o'sib chuqurlashib borayotgan 867-yillarida ro'y berdi va bu ajralish 1054-yili rasman tan olingan.

Nasroniylik cherkovlari bayramlar va diniy marosimlarga alohida ahamiyat beradi. Cherkov yili eski hisobga muvofiq 1 sentabrdan boshlanadi. 8-sentabr kuni «Rojdestvo boyyey materi» bayrami o'tkaziladi. 12-sentabr kuni «Vozdvijeniya kresta gospodnya» bayrami nishonlanadi. Bu bayram imperator Irakliya davrida Iso krestining forslar tutqunidan qaytarib olib kelinishiga bag'ishlanadi. 21-noyabr kuni «Vvedeniye vo xram Presvyatoy bogoroditsey» bayrami o'tkaziladi. Bu bayram uch yoshli Maryamning birinchi ruhoniyl tomonidan Qadimiyl Ahd ibodatxonasiga olib kirilganligiga bag'ishlanadi. Ibodatxonaga kirish bayramidan bir hafta oldin 15-noyabrda Rojdestvo posti boshlanadi. Va nihoyat, 20-dekabrda Rojdestvo bayrami kiradi va 31-yanvargacha davom etadi.

Isoning cho'qintirilishi (kresheniya gospodnya) bayrami 6-yanvarda nishonlanadi. Bu bayram Isoning Yahyo tomonidan cho'qintirilishiga bag'ishlanadi. Navbatdagi yana bir yirik bayram

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. – USA. 2000. P-12.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-105.

streteniye (olqishlash, kutib olish) bayramidir. Bu bayram Iso tug'ilgach, avliyo Simeon tomonidan uni kutib olinishidan kelib chiqqan.

Buyuk bayramlar ichida birinchi o'rinda turuvchi Pasxa Isoning o'lganidan so'ng qayta tirilganini nishonlab o'tkaziladi. Pasxanining tarixi yahudiylikdagi peysax bayrami bilan bog'liq bo'lib, u yahudiylarning Misrdan qochib chiqishi va ozodlikka erishishini nishonlanishidir. Nasroniylik yahudiylikdan to'la ajralib chiqqach, pasxa yangicha tus olgan.

Yuqorida sanab o'tilgan bayramlar oldidan ularga tayyorgalik sifatida turli muddatli postlar o'tkaziladi. Postning mohiyati inson ruhini tozalash va yangilash, diniy hayotning muhim voqealariga tayyorgarlikdan iborat.

Pravoslav cherkovida ruhoniylar uch tabaqaga bo'linadi: Diakon (grek. Xizmatchi, ruhoniylarning eng quyi tabaqasi) Svyahennik (Iyerey) – (pravoslav ruhoniyligining ikkinchi tabaqasi), Yepiskop yoki arxiyerey (ruhoniylarning eng oliy unvoni) deb ataladi. Yepiskoplarni barcha ibodat va sirli marosimlarni bajara oladilar. Poytaxt shaharlarning yepiskoplari mitropolit deb aytildi. Pravoslav cherkovining eng oliy mansabi patriarchadir.

Mazkur dinning muqaddas kitobi «Injil» grekchada biblia – kitob, o'ram ma'nolarini anglatadi. Hozirgi Injil katolik nashrlarida 72 ta kitobdan, protestant nashrlarida esa 66 kitobdan iborat.

«Injil» yunoncha «evangelion» xushxabar ma'nosini anglatadi. Unda odamzodni qutqaruvchi yagona najotkor hisoblanmish Iso Masihning yer yuziga yuborilganligi haqida hikoya qilinadi. Injil milodning birinchi asrida yozilgan bo'lib, 27 bo'limdan iborat. Injil Iso Masihni ko'rib, uni yaqindan bilgan, uning ta'limotini sinchiklab o'rgangan mualliflar tomonidan yozilgan.

Nasroniylik bilan bog'liq lavhalar tasviri san'atda juda ko'p ishlangan. Shulardan biri italiyalik rasom Mikelangeloning «Isoga aza tutish» asaridir. Mazkur fojiali dramatik kompozitsiyani san'atkor chuqur psixologik holatda hal etib, uni haqiqiy insonning his-tuyg'u va kechinmalari bilan to'ldirdi. Onaning cheksiz izardirob va qayg'usini uning quyi egilgan boshi, chap qo'lining ixtiyorsiz harakati hamda xomush va mungli termulishi orqali ochishga

muyassar bo'lgan. Mikalanjelo Musoning onasini yosh qilib tasvirlaydi. Bu bilan rassom fojiali mavzuni optimistik ruhda ifodalashga, qiyofaga ruhiy poklik va go'zallik kiritishga, ishonch ruhi bilan qarashga harakat qilgan. Shuningdek, xuddi shunday kartinalar XVII asrda fransuz rassomi Rubens¹ tomonidan ham yaratilgan. Iso Masihni «Butdan tushirish» (1610–1611) asarida keskin ranglar nisbati, shakllar harakati voqealari fojiasini va unda ishtirok etayotgan odamlar iztirobini to'laqonli ifodalaydi. Rassomning diniy mavzudagi barcha asarlari hajm jihatidan katta, rangli, yorqin va dekorativ, his-hayajonga to'laligi bilan e'tiborni tortadi.

Tasviriy san'at tarixida 1500–1507-yillar mobaynida yaratilgan «Madonna Konstabelli»² asari tabiat manzarasi fonida tasvirlangan. Kompozitsiya markazida Madonna va chaqaloqni ko'rshimiz mumkin. Ushbu asarda Rafaelning Madonna hayotiga bag'ishlangan lavhalariga bo'lgan qiziqlishi ko'zga tashlanadi. Bibi Maryam va yosh Iso Masihning o'z ichki dunyosi bilan yashashlari, chehralaridagi sokinlik, jiddiylik, mayuslik aynan Rafael qahramonlariga xos xususiyatlardir. Bibi Maryam (Madonna) xristian diniy afsonaviy tushunchalarga ko'ra, Iso Masihning onasi, rohibaligini saqlagan holda farzand ko'rgan ayol. U shoh Dovud avlodidan deb qaraladi. Uning ota-onalari Hakim va Anna keksaygan yoshga borib, ilohiy yo'l bilan bola ko'radilar. Bu hol ularning ajdodlari Avram va Sarada ham ro'y bergan, keyinchalik Maryamning ham boshidan o'tgan. Maryamning tarbiyasiga juda erta ahamiyat berila boshlagan. U uch yoshidan boshlab Iyerusalim ibodatxonasidan qo'nim topib, kashtachilik bilan shug'ullanadi. 12-yoshga to'lgach, rohibalik va'dasini keltiradi. Lekin ibodatxonada qolish man etilganligi sababli o'z hayotini Iosif bilan bog'lashga rozilik beradi. Bu mo'ysafid Maryamning va'dasini hurmat qilgan holda uni ehtiyyotlab pokizaligicha saqlab keladi. Maryamning Iosif bilan unashtirilishi Rafaelning «Maryamning unashtirilishi» asarida aks ettirilgan. Asar qahramonlari orasidagi yoshning farqi Rafaelning nigohi bilan qaraganda deyarli sezilmaydi. Undagi barcha holatlar

¹ Рубенс П.П. Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.

² Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. - USA. 2000. P-17.

kompozitsion yechim fonida tasvirlangan. Me'moriy qurilma ko'rinishi kiyim va soch turmaklarida ham rassomning uyg'unlikka, go'zallika bo'lgan muhabbatni seziladi. Bibi Maryam Iosif bilan birga hayot kechirib, to'qimachilikni davom ettirayotgan bir vaqtida uning huzuriga kelgan farishta tez kunda Maryamning homilador bo'lishini va bo'lajak bolaning taqdirini so'zlaydi. Bu ilohiy ruh orqali dunyoga kelishi lozim bo'lgan va insoniyatning gunohlarini yengillashtirish vazifasini olgan bo'lajak payg'ambar Iso Masih edi. Bunday yangilikdan xabar topgan Maryam qarindoshi Yelizavet-tanining xonadoniga yo'l oladi. Shu paytda Yelizavetta Ioanning tug'ilishini kutayotgan edi¹.

Rafael ijodida Bibi Maryam, Iso Masih va Ioanga bag'ishlangan ko'plab rangtasvir asarlari mavjud². Ulardan biri «O'tlar orasidagi Madonna» deb nomlanadi. Piramidasimon kompozitsion yechimga ega bo'lgan mazkur asar va umuman 1504-yildan boshlab ishlangan barcha asarlar Florensiyada Rafael tomonidan yaratiladi. Bu yerda rassom Leonardo da Vinching ilmlariga asoslangan asarlari bilan Mikełangeloning real qahramonlari bilan tanishib, buyuk rassom-larning jo'shqin san'atidan bahramand bo'ladi. Albatta, u o'zining eng mashhur asarlari – madonnalarini shu yerda – Florensiyada yaratadi. Shuning o'ziyoq rassomning nomini abadiylashtirishga qodir, deb yozadi fransuz tarixchisi Myunti. Rafael o'z madonna-lariga qalbidagi bor sof muhabbatini baxsh etib, ularni mo'yqalami yordamida sehrlab qo'ygan. Rafaelning Maryam, Iso va Ioanga bag'ishlangan «O'tloqdagi Madonna», «Madonna» kabi o'nlab butun dunyoga mashhur rangtasvir asarlari yaratadi. Ularning barchasida ona mehrini ulashayotgan Maryam va beg'uborlik bilan bir-biriga talpinayotgan chaqaloqlar go'zal manzara oldida tasvirlanganlar. Bundan tashqari rassomning «Madonna Ioan va avliyo Nikolay bilan» kabi mahobatliligi bilan ajralib turadigan asarlari e'tiborga sazovordir. 1519-yilda yaratilgan «Sekstin Madonnasi» asari ijodkorning eng yetuk ishlaridan biri bo'lib, u pyachensadagi

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. – USA. 2000. P.26.

² Рафаэль С. Альбом. М.: Директ-медиа, 2009.

Sikst cherkovi uchun mo'ljallangan altardan joy olgan. 1754-yil «Sekstin Madonnasi» Drezden galereyasiga sotib yuboriladi. Uning joyini esa nusxasi egallaydi. Asar kompozitsiyasini yechishda Rafael puxta o'ylangan yo'l tutgan. Cherkovning uzoqdag'i kiraverish qismidan ko'rishga mo'ljallangan kartina mahobatligiga qaramay yaxlit, sodda, kompozitsion yechimga ega. Undagi ochilayotgan pardalar ortidan bulutlarda suzib kelayotgan bibi Maryam qo'lida chaqaloq – Iso bilan tomoshabinlar tomon mungli, mayus nigohini tashlaydi. Isoning jiddiy qarashi, onasining bag'ridan uzilayotgani, Maryamning ko'zlaridagi notinch harakat uning kelajak taqdiri – ayanchli qismatiga ishora qilayotganday tasavvur hosil qiladi.

Chapda tasvirlangan avliyo hamda o'ng tomondan joy olgan Varvaraning imo-ishoralari asarning pastki qismida joylashib olgan ikki Kupidon obrazlari bir birini to'ldirgan. Xullas, barcha qahramonlar tomoshabin nigohini Bibi Maryamga qaratishga undaydi. Maryamning yana bir talqini bu – Kiiev Sofiya ibodatxonasida tasvirlangan. Buzilmas devor ma'nosidagi insoniyatni balodan asrovchi qo'riqchi timsolidir. Ammo Vizantiya va qadimgi rus san'atida Maryam obraziga ko'p bora murojaat etib, endilikda uning mayin va nozik ichki dunyosini yoritishga harakat qilinadi. Bu Maryamning ingichka burmalariga ega bo'lgan kiyimi qiyofasini sokin ruhiyat bilan sug'orilganligida aks etadi. Yaqqol misol tariqasida «Madonna Loreto bilan» ko'rinishini keltirish mumkin¹. Bundan tashqari Maryamning jiddiy, birmuncha suroni suroni tasvirlari ham mavjud. Ularda Maryam, avvalo, ona timsolini emas balki, tartib-intizomga, hushyorlikka chaqiruvchi tarbiyachi vazifasini o'taydi. Uyg'onish davriga kelib esa Maryam obrazi turli nuqtalardan qarab tasvirlana boshlanadi. Uni aks ettirishda ham maishiy, ham manzara elementlari yordam beradi. Masalan, Sandro Botichellining «Magnifikat» asarida Maryam ning qiyofasi antik an'analar asosida shakllangan bo'lsa, niderland rassomlar ijodida yuqori tabaqaga xos hayotiy lavhalarni Mariyaning talqinida uchratishimiz mumkin. Shu kabi Maryam obraziga bo'lgan birmuncha salbiy e'tibor orasida

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.
– USA. 2000. P-95.

Rafael haqiqiy kashfiyotchi va daho bo'lib gavdalananadi. U shakllantirgan uslubga ko'ra Bibi Maryam boqiy go'zallikka ega ilohiy donolik bilan mehribonlikni o'zida mujassam etgan muqaddas zotdir. Rafael Madonnalarini antik va xristian davri an'analari orasidagi ziddiyatlarni yo'qqa chiqarib, mislsiz uyg'unlikka erishgan obrazlardir.

Madonna italyancha «mia donna» — mening xonimim demakdir. Bokira qiz — Mariya, Iso Masihning onasi, rivoyatning asosiy harakatlanuvchi shaxsidi. Rassomlar unga kiborlar xarakterini berishgan va Madonnani tasvirlay turib, onalar — ayollarning chuqur insoniy obrazini muhrlashga intildilar. Masalan, Leonardo da Vinci Madonnani mutlaqo yosh florensiyalik ayoldekk taqdim etdi. «Madonna gul bilan» nomli rangtasvir asarida quvnoq tabassum bilan o'zining kichkina o'g'lini kuzatmoqda¹. Buyuk ustaning «Madonna chaqaloq bilan» nomli asarida ayol obrazini o'zida ma'naviy va jismoniy go'zalligini uyg'unlashtirish orqali Uyg'onish davrining ideal insonini umumlashtiradi².

Rafaelning asarlaridagi madonnalarida bahoriy kayfiyatdagi manzaraga urg'u berilgan soflik va lirik kayfiyat hukmronlik qilgan.

Yevangeliyada aytishicha, xristian dinida ilohlarning g'aroyib tarzda tug'ilishi haqida turli rivoyatlar tarqalgan. Iso Masih, nasroniylik rivoyatlarining asosi — ommaviy qahramonlaridan biridir. Ch. Konelyanoning «Ilohiylashtirish» asarida Xudo va o'lgan ayollar ittifoqidan tug'ilganligi rivoyat qilinadi. Ilohiylashtirish avvaldan kutilyogan Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq lavha asosida yaratilgan. Maryamga, Iosif bilan nikohlanishi, insoniyatning qutqaruvchisiga ona bo'lish nasib qilishi haqida farishta xhabari asos qilib olingan.

Ilohiylashtirish syujeti Uyg'onish davri rangtasvirida keng tarqalgan. Konelyanoning kartinasida kitob o'qiyotgan Madonna va qo'lida an'anaviy nilufar bilan (nilufar — tozalik va nomustahkamlik ramzi) tasvirlangan. Mazkur asar hamon Yevropa Uyg'onish davri san'atining qirralarini o'zida namoyon etadi.

¹ Леонардо да Винчи. Альбом. — М.: Директ-медиа, 2009.

² Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. — USA. 2000. P-26.

Unda sodda hikoyanavislik orqali sevgi unsurlarini tasvirlashga qaratilgan.

Italiyada Uyg'onish davri taniqli rangtasvirchisi Karovadjoning «Isoning tobutga qo'yilishi» nomli asarida kompozitsiya diagonal holatda tuzilgan¹. Undagi obrazlar harakatda tasvirlangan. Bosh qahramon – Iso o'z yaqinlari tomonidan ehtiyyotkorlik bilan avaylab tobutga yotqizilmoqda. Iso yarim yalang'och, ayni kuchga to'lgan bo'lishiga qaramay, o'z ta'limotini targ'ib qilishga butun hayotini bag'ishlagan va shu tufayli jonidan ham voz kechgan fidoyi inson ko'rinishida ifodalangan. Asarda Karovadjoga xos badiiy ifoda vositalarini ilg'ash unchalik qiyin emas. Rassom iliq va sovuq ranglardan birday foydalangan. Kompozitsiyada samoviy kengliklar to'q qora rangda berilib, tasvirlamoqchi bo'lgan asosiy qahramonlarni yorqin ranglarda alohida ajratib yozadi. Asosiy yorug'likni dinamikaga boy tarzda birinchi darajali qahramonlarga qaratadi. Ranglar orqali qahramonlar xarakterini, voqealar rivojini bo'rttirib ko'rsatadi.

«Uch qushchaning birga dafn qilinishi» (1500), «Dorga mixlanish», «Avliyoning o'limi» (1490), «Isoga sig'inish» kabi rangtasvir asarlarida ham nasroniylik mavzusi yorqin bo'yoqlarda o'z aksinri topgan². Ularning barchasi AQSH muzeylarida saqlanadi. Ayniqsa B.San Lorensoning «Qutlug' kun», «Avliyo Jonning poklanishi» (1590), «Avliyo Jon chaqaloq bilan» (1586), Andrea Vokkoponing «Mariya Magdalenani ayblamoqda» (1670), «Allegoriya» (XVI asr) «Gunohkor Magdalena», «Avliyo Iosifning o'limi» (1698–1700) kabi asarlari ham mazkur mavzudagi eng sara namunalar qatoriga kiradi³.

Nasroniylik dini bilan bog'liq lavhalar O'zbekiston zamonaviy rassomlari ijodida ham uchraydi. Xususan, akademik B. Jalolning «Iso» nomli qalamtasviri (2005-yil, 21x29.5 o'lchamda) markazida Iso obrazi yelkasiga og'ir yuk ko'targan holatda tasvirlangan. U

¹ Караваджо М.М. Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.

² Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. – USA. 2000. P-41–55.

³ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. – USA. 2000. P-59–128.

nasroniylikning asosiy ramzi – xoch og‘irligini yelkasida ko‘tarib turganday.

Shu orqali payg‘ambarlik mashaqqatlari nechog‘li mushkul ekanligiga ishora qilingan. Musavvir shu holatga bir qadar og‘irlik tashlagan. Geometrik figuralar, katta kichik shakllar yordamida xochning ramziy ko‘rinishi hosil qilingan.

Ijodkor har bir shakldan o‘zicha mazmun-mohiyat izlaydi. Isoning yelkasidagi to‘rtburchak go‘yo dunyoning to‘rt tomonini ifodalaydi. Bunda go‘yo ikki qarama-qarshi kuch – yaxshilik va yovuzlik o‘zaro kurash olib borayotganday. Xochning ikki yon tomonlari qora rangda bo‘yalishi shunga ishoradir. Muallif xoch tasviriga ekspression urg‘u berib, butun og‘irlikni Iso gavdasiga tashlab qo‘yish orqali asar yechimini topishga harakat qilgan. Xochning o‘ng tomonidan Isoning qo‘llari o‘tib barmoqlari tasviri chiqarilgan.

Kompozitsiyadagi ingichka chiziqlar hayot sahnasidagi azob-uqubatli muammoli jarayonlarni anglatadi. Iso unda kurash olib borayotgan asosiy timsoldir. Barcha shakllar badiiy reallikka aylanadi, to‘g‘ri to‘rtburchak shakllari «shaxmat» maydoniga qiyoslangan. Iso ushbu yo‘lda holdan toygan, lekin matonatli ekanligini ham isbotlamoqda, bir qo‘li yordamida ushbu og‘ir, baquvvat, qalin toshni ko‘tarib, o‘tirayotgan holati tasvirlangan. Biroz qiyalangan boshida ignaband «toj» kiydirilgan, yuzini qon tomchilari belagan, og‘riqdan joni og‘riyotgan holati, o‘ng ko‘zi yumilgan, soqoli qondan qotib qolgan yuzidagi tushkunlikdan yashashdan umidi uzilayotganday tasvirlangan. Uyali qilib ishlangan toji insonni azogba soladi.

Ustidagi yupqa harir oq libosi egnida tushib ketayotganday, bir oyog‘i yerga tegar-tegmas holatda, ikkinchisi qo‘liga tayanib turibdi. Bu obrazda alohida dinamik harakat, mayuslik hamda chidamlilikni aks ettirgan

Xullas, butun dunyo tasviriy san‘atida nasroniylik bilan bog‘liq mavzulardagi asarlar juda ko‘p. Ular qatorida o‘zbek rassomlari ham mavzuga oid noyob asarlar yaratishgan. Ularni izlab topish, bir-biriga solishtirib, dastlabki xuosalalar chiqarish, san‘atshunoslik kesimida tahlil etish lozim.

Nazorat savollari

1. Nasroniylik birinchi bo'lib qaysi davrda va qayerda tarqaldi?
2. Xristian cherkovi qanday bayramlarga e'tibor qaratgan?
3. Nasroniylikning muqaddas kitobi qaysi?
4. Tasviriy san'atda qaysi ijodkorlar nasroniylik va Iesus Xristos shaxsi haqida asarlar yaratgan?
5. Nasroniylikda ikonalarning ahamiyati nimada?

Adabiyotlar

1. Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. USA.: 2000.
2. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: Энциклопедия, 1992.
3. Жалолов Б. Келажак ҳақида хотиралар. – Альбом. – Т.: 2009.
4. Рубенс П.П. Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.
5. Караваджо М.М. – Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.
6. Леонардо да Винчи. – Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.
7. Рафаэль С. – Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.

III BOB. O'ZBEKISTON TASVIRIY SAN'ATIDA AFSONA VA RIVOYATLAR

11-mavzu: Qadimgi dunyo tasavvurlari va ilk e'tiqodlari

Reja:

1. Qadimgi davrda ilk dunyoqarashning shakllanishi.
2. Insoniyatning ilk e'tiqodlari.
3. Qadimgi davr tasavvurlari.

Tayanch so'zlar: *dafn marosimlari, ov manzaralari, totemizm, animizm, shomonlik, sehrgarlik, fetishizm, ibtidoiy dunyoqarashlar, ilk diniy tasavvurlar, tosh, suyak, temir, bronza davri turmush tarzi va mehnat faoliyati. Qoyalardagi ramzij lavhalar.*

Hozirgi O'zbekiston hududlarida kishilik tarixining ilk bosqichlaridan odamlar yashay boshlagan. Ilk ajdodlarimiz hozirgilardan keskin farq qilgan. Bu holat ularning yashash tarzi, faoliyati, fe'l-atvori, fikrlash darajasi, his-hayajonlari va olamni badiiy idrok etishida ham o'z aksini topgan. Qadimgi ajdodlarimizda yetarli darajada bilim va hayotiy tajribaning yo'qligi uchun doimo o'z tasavvurini takomillashtirib borish, oldinda turgan to'siqlarni yengishga intilgan. Tabiat kuchlariga tobelik emas, balki undan qutilishga tirishish, atrof-muhitdag'i o'zgarishlar sirlarini bilishga intilish ularning hissiy, xayoliy tasavvurlarining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Dastlabki insonlar jamoalar paydo bo'la boshlagan bir davrda har bir jamoaning o'z ichki tartib-qoidalari amal qilgan. 20–50 kishidan iborat kichik qabilalar birgalikda hayot kechirgan, ovga chiqishgan, ozuqa izlashgan, olovni saqlashgan. Ommaviy urug'-doshlik aloqalari – nikoh, tug'ilish, o'lish, dafn, jamoaning ruh homiyllari, g'ayritabiiy kuchlar to'g'risidagi ilk tasavvurlari astasekin boyib borgan. Bu dunyodagi hayot bilan birga o'zga dunyoning ham mavjudligi, marhumlar taqdiri to'g'risidagi qarashlar paydo

bo'lishi uchun zamin hozirlagan. Ayrim tadqiqotchilar diniy tasavvurlar dastlab ajdodlarimizning olamdag'i narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga ta'sir qilib, miyada saqlangan hosilalari asosida qayta tiklangan obrazi desa, boshqalar hayot, borliq haqida xayol surish natijasida paydo bo'ladigan his-tuyg'ulardan kelib chiqqanligini qayd etishgan¹. Ammo tasviriy san'atda tasavvur borliqdagi voqeа hodisalarni hissiy bilishning oliy bosqichi bo'lib, xayoliy badiiy obrazni zehnda gavdalantirib qayta ishlanishi tushiniladi. Undagi barcha obrazlar umumlashma tarzda namoyon bo'ladi. Ajdodlarimizning daslabki qarashlari magiya, totemizm, animizm va fetishizm ko'rinishida paydo bo'lgan.

Jon va ruh ma'nolari negizida «Animizm» deb ataluvchi ibtidoiy tasavvurlarda odamlar vafot etganidan keyin uning ruhi chaqaloqqa o'tadi, deb bilganlar. Yaxshi, saxiy hamda yomon, yovuz ruhlar odamlar taqdiriga, kundalik turmushiga ta'sir ko'rsata oladi, deb ishonishgan. Bunday qarashlar tufayli turli qurbanliklar qilinishi kelib chiqqan.

Inson vafotidan keyin uning ruhi samoga ko'tarilishi holati tasviriy san'atning asosiy mavzulari qatoridan o'rin olgan. Qadimgi tasvirlarda kabutar obrazi ana shunday mazmunda ishlangan. Marhumlar sha'niga o'tkazilgan xotirlash marosimlarida alohida ashyolaridan foydalanilgan. Bunday idishlarning tashqi qismida turli ramzlar tasvirlangan. Yurtimizning turli hududlaridan topilgan laganlardagi qushlar tasviri shundan dalolat beradi².

H. Karomatov yaxshi ruhlar bilan birga, odamga ziyon keltiradigan ruh mavjudodlar qadim zamонлардан boshlab, turli ko'rinishlar olganligi haqida yozadi. Dev – ajdarholar haqidagi tasavvurlarning zamon va makon uzra siljishi shundan dalolat beradi. Surxondaryodagi Budrach shahristonidan III-Y asrlarga oid bo'lgan haykalda Devsifat yomon kuchlarga nisbat berilgan. Unda devning yumaloq shakldagi bosh qismi va ko'zları katta, kipriklari bo'rtgan, ikki ko'zining o'rtasida alohida belgi qo'yilgan, burni katta, og'zi

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: F. Fулом, 2010. 32–33 бетлар.

² Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 45-6.

ochiq, lablari o'rtacha qalnlikda va uzun ko'rinishda ishlangan. Xuddi shu manzildan topilgan temir havonchada ham dev obrazi bo'rtma tarzda tasvirlangan. Devning boshi oldingi rasmga juda o'xhash, ammo qorin qismi biroz kattaroq.

Qadimgi davrlarda ajdodlar ruhiga sig'inish bilan birga olamdag'i ayrim jonsiz narsalar, butlar va tabiat hodisalari ham ilohiyash-tirilgan. Bunday tasavvurlar fanda «fetishizm» deb ataladi. Uning negizida butparastlik paydo bo'lgan¹.

Fetishizm turli narsalarda qo'nim topgan ruhlarga e'tiqod qilinishidan kelib chiqqan. Bunday e'tiqod eng avvalo butlarning ilohiyash-tirilishida namoyon bo'ladi. Ajdodlarimiz olamdan o'tganlarni xotirlash uchun bosh chag'anog'i shaklidagi haykachcha-butlarni yasab, ularga sajda qilishgan. Marhumlar xotirasiga ishlangan niqoblar shakli, ko'rinishi va ishlatilgan ashyolari hamda uslubi jihatidan bir biriga mutloqo o'xshamaydi. Eramizdan oldingi V asrlarga mansub sopol niqoblar bunga misoldir².

H. Karomatovning e'tiroficha, ajdodlarimizning marhumlar bosh chanog'i va suyaklarini ma'lum vaqt saqlash, ularga sajda qilish asosan ko'chmanchi qabilalarda urf bo'lgan. Ularning muqim maskanga ega bo'lmasligidan kelib chiqqan, ya'ni, butun tana suyaklariga nisbatan chanoqning o'zini olib yurishgan.

Qadimgi Xorazm dafn niqobininng ko'rinishi juda oddiy. Haykalcha sopoldan ishlangan, unda mahalliy qariya timsoli realistik uslubda hayotiy tasvirlangan. Ko'zlari katta ochilgan, soqoli oppoq, nuroniq qiyofada yuzlarida nim tabassum. Boshidagi qalpog'i ham uning mahalliy aholi qiyofasida ishlanganligini tasdiqlaydi.

Qadimgi davr san'atida fetishizm mavzulari turli tumorlar shaklida ham ishlangan. Ajdodlarimiz tasavvurlariga ko'ra barcha turdag'i tumorlar qabilani turli ofatlar, kelayotgan balo-qazolardan, ins-jinslardan, yomon ko'zlardan asraydi, deb o'yashgan. Tu-morlar har xil yosh va toifalar uchun alohida alomatlar bilan yasalgan. Xumsonda eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikka

¹ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ. 2008 45-б.

² Рапонорп Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – ТХАЭЭ. Т-6. – М.: 1971.

mansub bo'lgan bronza gurzining tepe qismida sigir sog'ayotgan ayol obrazni ishlangan. Rempel aso tepasidagi tumorni sehrli qudratga ega deb hisoblaydi¹. Olim o'z tadqiqotida Surxondaryoning Sopolitepa makonidan topilgan tumorga ham e'tibor qaratadi. Eramizdan oldingi II mingyillikka mansub bo'lgan tumor-muhr salib shaklida ishlangan. Muhrning har ikki tomonlariga turli jonzodlar tasviri tushirilgan. Bir tomonda afsonaviy hayvonlar – sher, echki, grifon va to'ng'izning boshi ifodalangan. Bu bejiz emas. Chunki sher azaldan mardlik, botirlik, oliv hokimiyat, olivjanoblik, mag'rurlik ramzi bo'lib kelgan. Ayrim hollarda olov, quyosh, viqorilik va qahramonlik, qat'iyat, kuch va oqillikning ramziy ifodasiga aylanadi². To'ng'iz, echki va grifon boshlari esa uning ta'sir doirasini yanada kengaytirgan.

Muhrning orqa tomonida-to'rt tomonga qarab intilayotgan ilonlar tasviri tushirilgan. Bunda ham ramziy ma'no bor. To'rt tomonga o'rmalayotgan ilonlar odamzodni to'rt tomondan kelayotgan yovuz kuchlardan qo'riqlaydi, deb ishonishgan. Asotirlarda ilon hosildorlik, ayollik negizi, yer, suv bilan, olov va erkakning urug'lantirish negizi bilan bog'liq ramzlar qatoriga kiradi. Terisini yangilashi esa o'imaslikni ifodalaydi. Harakatlanib egri to'lqinli iz hosil qilishi mavjudlikning siklik maromi va bo'lg'usi energiya kuchini mujassamlashtiradi³. Shuningdek, u boylik, donishmandlik va uzoq umr kabi ramziy ma'nolarga ham ega.

Farg'ona vodiysining So'x qishlog'idan topilgan, qora toshdan ishlangan ikki boshli zaharli ilon tasviri yirik tumorda ifodalangan. Bronza davriga oid ushbu tumorda tosh sathi mahorat bilan yaxshi ishlov berilgan. Silliq tanada oq chuqurchalar bo'lib, ularga oqish gips berilgan, ko'z va tishlari inkrustatsiya uslubida ishlangan va qimmatbaho toshlar bilan to'ldirilgan⁴. Ilon tanasidagi yassisimon o'ymalar ganch bilan to'ldirilgan, burg'ulangan ko'zlar va tishi uchun mo'ljallangan chuqurchalar yaltiroq nodir toshlar bilan bezatilgan.

¹ Ремпель. Л.И. Цепь времен. – Т.: 1987. 158 стр.

² Мингбоеев Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 93 б.

³ Мингбоеев Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 82 б.

⁴ Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. – Т.: F. Фулом, 2010. 561 б.

O'zbekiston hududlarida yaratilgan qadimgi davr san'atida ilk diniy tasavvurlar fetishizm bilan bir qatorda totemizm e'tiqodida ham o'z aksini topgan. Dastlab totem sifatida hayvonlar, ko'proq ov hayvonlari e'zozlangan. Keyinroq esa, qarindoshlik munosabatlari boshqa hayvonlarga ham o'tgan, ba'zan o'simliklar, tabiat hodisalari bo'lgan yomg'ir, quyosh, shamol va boshqalarga ham tarqalgan. O'zbekiston hududida keng yoyilgan yillik taqvimning muchal hisobi ham totemizm bilan bog'liq. Odatda odamlarning tug'ilgan yillari muchal bilan aytildi: mush (sichqon), mor (ilon), asp (ot) va hokazolar¹.

O'zbekiston tasviriy san'atida inson-hayvon obrazlari mavzusi turli e'tiqodlar, tushunchalar negizida birlashtiruvchi totem sifatidagi tasavvurlar hozirga qadar saqlanib qolgan. Bunday qarashlarda dunyo ikkita ilohiy kuchlar qo'shilividan yaralgan, degan tasavvurlar mavjud. Ularning eng qadimiysi Gopodshoh-odam buqa timsolidir.

H. Karomatov turkiy xalqlarning ilk ajdodi O'g'uzxon siymosi ham buqa bilan bog'lanishini ta'kidlaydi² O'zbekiston tarixi davlat muzeyida saqlanuvchi eramizdan oldingi V-IV asrlarga oid tosh muhrda Gopotshohning tasviri mavjud. Unda obraz harakatdagi holatda ishlangan.

«Tuproqqa'ada eramizdan avvalgi II asrga oid ho'kiz tanali va odam yuzli haykalcha topilgan. Haykalchaning uzunligi 10.6 sm, balandligi 8 sm ni tashkil etadi. Uning bosh qismini ishlashga alohida e'tibor berilgan. Bo'yni uzun va dumaloq, qoshlari biroz chimirilgan, ko'zları esa katta-katta ochilgan holatda ishlangan. Qovoqlari bo'rtma, soch-soqollari turtib chiqqan, qorachig'i ajratilmagan. Qanshari tor, baland puchuq burnining quyi qismi keng. Uncha katta bo'lmagan og'zi burniga yaqin joylashtirilgan, bo'rtma lablarining chetlari biroz ko'tarilgan. Dumaloq jag'ining ayrim joylari singan. Bosh kiyimining tepa qismi qo'y yoki ho'kiz shoxiga o'xshab biroz turtib turadigan ko'rinishda. Uzun dumni o'ng yoniga qayrilgan. Haykalcha yaxshi kuydirilgan. Yaxshi o'mashib turishi

¹ Матнавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: 2010. 361 бет.

² Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: 2008. 102 б.

uchun oyoqlari kerilgan. Qizg'ish tuproqdan ishlangan va qizil angobga bo'yalgan¹. Talli-Barzu shahri xarobalaridan topilgan yirik hajmdagi idish sinig'ida ham ho'kiz-odam tasviri ishlangan. Tiralangan tasvirli bu idishni K.Trever eron ahmoniyalarigacha bo'lgan davrga tegishli degan xulosaga keladi. Buning isbotini «Avesto»dan izlaydi. Haykalchada Qubodshohning badiiylashtirilgan ramziy obrazi yaratilganligini qayd etadi. Boshiga toj kiygan hukmdor, tanasi esa qanotli ho'kiz timolidagi Qubodshoh tasviridan yurtimizda topilgan haykalcha toji va qanoti yo'qligi bilan farq qiladi².

Gopodshoh obrazi IV–V asrlarda vatanimiz hududlaridan uzoq Sibirda yashovchi turkiy qabilalar san'atiga ham kirib borganligi kuzatiladi. Ungi daryosi etaklaridan topilgan o'yma tosh muhrlar ham buni tasdiqlaydi. Bir necha muhrlarda boshiga toj kiygan qanotli ho'kiz obrazi tasvirlangan. Afsonalarda tilga olingan Qubodshoh esa otashparastlarning qadimiy muqaddas kitobi «Avesto»da chovachilik va suv xudosi sifatida tilga olinadi. Gavomardga nisbatan «shoh-Cho'pon» so'zining ishlatilishi ham shundan³. Qal'aliqir-2 manzilidan antiqa idish topilgan. Idish qopqog'inining ustidagi qavariq rasmida ham olamning yaratilishi va kosmik tuzilishi ifodalangan. Yumaloq shakidagi qopqoqning pastidagi uchburchakka o'xhash yarim doirachalar tog'larni ifodalab, yer yaratishini anglatuvchi ramzdir⁴. O'rtradagi barglar – hayot daraxti. Ikki chetidagi doirachalar esa Quyosh va Oyning shartli obrazi. Bu esa Gopodshoh paydo bo'lishidan oldin yer va samoviy yulduzlar hamda hayot daraxti yaratilganligidan dalolat beradi. Shu tariqa yer bilan osmon ayri etilgan. Tasvirning markazida Gopodshoh beligacha buqa, tepe qismi qanotli odam timsolida o'yib ishlangan. Boshning tepasida esa qadim Sharq⁵ tasvirlaridan ma'lum bo'lgan

¹ Мамбетулаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари//Санъат. 2000. – № 4.46.

² Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: 2008. 102 б.

³ Мамбетулаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат. 2000. – № 4.46.

⁴ Мамбетулаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат. 2000. – № 4.46.

⁵ Мамбетулаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари. – Т.: Санъат. 2000 – № 4.4-б.

g'isht tashish savati aks etib, shunga ko'ra, ilk quruvchi sifatida Gavomard «Shohnoma»dagi Qayumars bilan uyg'unlashadi¹.

Shunday qilib, Gopodshoh erkak bo'lsa, «drvaspa» ayol sigir siy whole body in the sky. Keyinchalik bu mavzu Odam Ato va Momo Havo haqidagi afsonalar tarkibida barcha xalqlar mifologiyasiga chuqur kirib borgan.

Dunyo yaratilishining ilk totemi sifatida buqa ulug'langan bo'lsa, ayrim hollarda hayot daraxti ham u bilan yonma-yon tasvir-langan. Bu bejiz emas. Negaki, totemizmda ajdodlarimizning turli o'simliklar va daraxtlar o'rtaсидаги qandaydir g'ayritabiiy qarindoshlik aloqalari bor, deb taxmin qilingan.

Sharq an'analarida daraxt va boshqa o'simliklar hosildorlik, gullah, mo'l-ko'llik, mangu hayot, o'lmaslik ramzidir. U tepaga qarab o'sishi tufayli samo va inson zoti bilan qiyoslanadi. Shuningdek, daraxt hayot negizining mujassami sifatida hayot bosqichlari: tug'ilish, ulg'ayish, navqironlik, keksalik, so'lish va o'limni ifodalaydi². Aynan shu xususiyatlarga ko'ra, daraxt qadimdan turli jonzodlar bilan yonma-yon, ba'zida qaramaqarshi tasvirlanadi.

Talli-Barzu arxeologik manzilini o'rganish jarayonida topilgan ashylar orasida XI-XII asrlarda ishlangan sopol idish alohida ahamiyatga ega. Undagi lavhada buqalar, yulduzlar va hayot daraxti tasvirlaridan naqshli tasvir ifodalangan. Unda uchta juft buqa orqa oyoqlariga ko'tarilgan, oldingi oyoqlarini bir-biriga uzatgan, ya'ni bashoratgo'y jarchi holatida aks ettirilgan. Har bir juft buqalar orasida hayot daraxti tasviri bor, daraxt sonida yulduzchalar va turli xalqlar chizilgan³.

Buqalar tasvirining yuqorisida hilol -- oy, orqa tomonida esa otashgohning ramziy obraz bilinar-bilinmas ko'zga tashlanadi. Hilol (yarim oy) olam unsurlarining yuzaga kelishi va yo'qolishi jarayonini

¹ Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура. — Л.: 1981.

² Кароматов X. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: 2008. 102 б.

³ Кароматов X. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 1165 б.

ifodalaydi. U suv va sustlik, ayollik negizi bilan ham bog'lanadi'. Yulduzchalar bilan birga tasvirlanishi esa jannat ramzini anglatadi.

Eramizdan oldingi II ming yillikda Baqtriyadan ham hayot daraxti yonida Buqa tasvirini kuzatishimiz mumkin. Tilla nishonadagi ushbu kompozitsiya to'rtburchak shaklida bo'lib, chetlari bir biriga tutashib ketgan naqshlar bilan bezatilgan. Tasvirda tepadagi nuqrachalar osmonning ramzi – quyosh va yulduzlarni ifodalasa, pastdag'i uchburchaklar – yerdagi muhitni anglatadi. Osmon va yer o'rtaisdagi borliq esa buqa va hayot daraxti shaklida tasvirlangan².

Totemistik ramzlar boshqa jonzodlar bilan uzviy bog'lanadi. Eramizdan avvalgi IV–III asrlarda Xorazmda ishlangan sopol suvdonda ot tanali, burgut boshli, qanotli grifonlar topilgan³. Aylana ichidagi kompozitsiyaning yuqori qismida qanotli afsonaviy ot – grifon aks etgan. Uning pastrog'ida, ya'ni kompozitsiya markazida qadimgi dunyo diniy tasavvurlarida fantastik g'oz ko'rinishidagi grifon quyosh va olov bilan bog'lanib, hayot daraxti oldida aks ettirilgan. Bu tasviri olimlar «Xorazmning g'aroyib qushi»ni tilkayotgan grifon sahnasidagi kosmogonik mavzu ekanligini qayd etishgan⁴. Olov faol va nomoddiy unsur tarzida suv va yerga qarama-qarshi qo'yiladi. Ma'naviy va ilohiy hodisalar ramzi sifatida havo bilan yaqinlashtiriladi⁵. Quyosh esa eng qadimgi samoviy ramz: hayot manbayi, yorug'likni, qahramonlik negizini anglatadi⁶. Suvdondagi tasvirda olov grifon koinotni qayta yangilab, o'zgartirish

¹ Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5-4 вв. до н.э. Кой-Крылган-Кала. – ВДИ, 1953 №1.

² Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ., 2008. 115–116 бетлар.

³ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ., 2008. 115–116 бетлар.

⁴ Минебоева Д. Ўша манба. 37–38 бетлар.

⁵ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.

⁶ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.

maqsadida fazoviy g'ozni tilka-pora etmoqda. G'ozning orqasida erkak boshi va old tomonida, ko'ksida ayol boshi ifodalangan. Hamla qilayotgan grifon esa ularni bir-biridan ajratadi. Natijada Osmon yerdan ajratilib oraliq masofa yuzaga keladi¹.

O'zbekiston tasviri san'atida ilk davrlardagi totemistik mavzularda yaratilgan obrazlar va e'tiqodiy ramzlar uzoq asrlar osha turli dinlar ta'sirida o'zgarib, yangicha mazmunda o'z mohiyatini saqlab kelmoqda.

Ilk diniy tasavvurlar qadim ajdodlarimizning qoya va toshlarga chizgan tasvirlarida ham o'z aksini topgan. Vatanimizning turli hududlaridan topilgan arxaik suratlardagi lavhalar bizni ajdodlarimiz badiyati va ijodiy olami bilan tanishtiradi. Aksariyat tasvirlarda bir-biriga ancha o'xshash lavhalarga duch kelamiz. Echki, tog' qo'chqori, ohu, yovvoyi ho'kiz, qo'tos, bug'u yoki itlarning bittadan yoki to'da-to'da bo'lib yurgan holati, ularning yurishlari, sakrashlari, chopib ketayotganliklari aniq aks etgan. Ayrimlarida o'sha davr odamlari qiyofasini ko'ramiz. Odamlar qo'llarida o'q-yoy bilan hayvonlarni ta'qib qilmoqda, turli hayvonlar terisini yopinib, yovvoyi hayvonlarni quvib, dara chetiga siqib qo'yayotganday tasavvur o'yg'otadi. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanidagi Zaravutsoy («oltin olov» degan ma'noni anglatadi) daryosi qirg'oqlaridagi tik qoyalarga ishlangan suratlarni olimlar mezolit davriga mansubligini aniqlashgan. Tasvirda ovchilarining odatdan tashqari bo'lgan niqoblari o'sha joylarda keng tarqalgan yirik tuvaloq qushni eslatadi. Ko'rinishidan bu qushlar yovvoyi ho'kizlardan qo'rqishmagan². Suratlarning qiyosiy tahlili shuni tasdiqlaydiki, ularda ibtidoiy davrning ancha kech uslubi aks etgan. Jamiyatda mifologik tasavvurlar, ishonchlar, afsungarlik va sehr-jodu ta'siri anchayin kuchaygani seziladi³. Toshlarga ishlangan suratlarda asosan ikki xil rang — qizg'ish sariq va yashil bo'yoqlardan foydalaniyan. Undagi manzaralarda ham ikki xil tasvir mavjud.

¹ Кароматов X. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.

² «Санъат» журнали. 1999. 4 сон. 4 б

³ Ҳакимов А.А. Ўзбекистон санъати сарчашмалари// Санъат. 1999. — №4.

Birinchisida, ustiga rido yopingan odamlar tasviri bo'lib, yopinchiq ostidan ularning ingichka oyoqlarigina ko'tinadi xolos. Odamlarning bo'yni, qo'l va boshlari oddiy chizma shaklida ko'rsatilgan. Bu suratda yovvoyi ho'kiz ovlash manzarasi aniq aks ettirilgan.

Ikkinci manzarada odamlar yopinchiqsiz aks ettirilgan; ular gavdasi to'laligicha chizilgan, boshlari yumaloq shaklda tasvirlangan, orqasidan uzun dumlari ham chiqib turibdi. Qo'llariga yoy va uzoqqa otadigan allaqanday ov asbobi ushiab olganlar. Ba'zi qiyofalar qadimgi cho'l qushiga o'xshab ketadi. Dumli va yopinchiqdagi figuralar hayvon qiyofasiga kirgan odamlardir. Yovvoyi ho'kizlarning yugurib, qochib ketayotganidan bu suratda ibtidoiy odamlarning ho'kiz ovlash payti tasvirlanganligini anglash mumkin.

Mazkur lavha haqida mrofessor L.I. Rempel shunday yozadi: «Narsaning shakli, fakturasi, rang va ritmik chiziq birligini his eta bilish tuyg'ulari, shuningdek, plastik formalari – haykalchalarini o'ylab topish, yaratish hamda suratlar chizish, unga boqib, idrok eta bilish sezgilari insonlar ongiga tabiatning go'zal shaklshamoyillarini tasavvur etish qobiliyatlarini yuzaga chiqarishdagi ilk ko'rinishlar bo'ldi»¹.

Hayvonlar qiyofasiga kirib ov qilish manzarasining tasvirlanishi Farg'ona vodiysidagi Soymalitosh tog'i g'orlarida ham uchraydi. Eramizdan avvalgi II—I asrlarga mansub suratlar ichida o'yinga tushayotgan ko'plab dumli kishilar obrazlari ham bor. Bu haqda akademik M.Rahmonov shunday yozadi: «Ular ikki kishi – ikki kishi bo'lib, bir birlariga yuzma-yuz turib, qo'llarini barobar ko'tarib, ehtiros bilan o'ynamoqdalar. Ayrimlari qo'llarida doirasimon narsa ushlaganlar. Bu suratlar ov vaqtini emas, aftidan ovga jo'nash oldidan, uning unumli bo'lishi uchun qandaydir bir tabiat hodisalariga topinayotgan va afsun qilayotgan holat aks ettirilgan bo'lsa ajab emas! Ehtimol, doirasimon chizilgan narsa qadimgi musiqa asboblaridan do'l bo'lishi ham mumkin. Chunki yuqoridagi

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана. – М.: 1965, стр 17.

bir suratda odam qiyofasida do'lni baland ko'tarib dovul qoqayotganga o'xshaydi. Balki, bu o'yin quyoshga sig'inish marosimi bo'lsa kerak.

Chirchiq vohasida ham shunday manzaralar borligi aniqlangan. Maydontol toshlariga chizilgan suratlar ichida neolit davriga oid echki qiyofasidagi ovchining tasviri bunga misol bo'la oladi. Arxaik suratlarda qadimgi ajdodlarimizning xorovod o'yinlari tasvirlangan.

Navoiy shahri yonidagi Sarmish tog'larida tasvirlangan arxaik suratlar eramizdan ilgari yashagan odamlarning diniy marosimlari aks ettirilgan. O'zbekiston hududida ilk diniy tushuncha va tasavvurlar qadimiylari davrlardan shakllana boshlagan.

Yuqoridagilardan ko'rindiki, O'zbekiston tasviriy san'ati ildizlari nihoyatda qadimiylari zamonalari qa'ridan oziqlanib keladi. Qadim marosimlari va ilk e'tiqodlar xalq badiiy tafakkurining dastlabki ko'rinishidir.

Mazkur meros ajdodlarimiz dunyoqarashlarini qanchalik boyitgan bo'lsa, ularning aksariyati ilk ramziy tasvitlar va moddiy boyliklar sifatida hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Shunday ekan, moziyning uzoq mingyillikdarda yaratilgan san'atimiz mohiyati – diniy kult va mifo epik mavzularni qaytadan ilmiy o'rghanish, kerakli xulosalar bilan boyitish bugungi kun san'atshunosligining dolzalb masalalari qatorida alohida ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. *Fetishizm dinning qanday ko'rinishi?*
2. *Animizm qanday e'tiqodga asoslanadi?*
3. *Shomonlik deganda nimani tushunasiz?*
4. *Totemizmda nimaga sajda qilinadi?*

Adabiyotlar

1. Мифы народов мира в 2-х томах. – М.: 1991.
2. Раҳмонов М. Ўзбек театри, қадимиий замонлардан XVIII асрга қадар. – Т.: Фан, 1975. 24–25 бетлар.
3. Ҳакимов А. Ўзбекистон санъати сарчашмалари. //«Санъат». 1999. № 4, 4–5 бетлар.

4. Пугаченкова Г.А., Ремпель. Л.И История искусств Узбекистана. – М.: 1965, стр. 17.
5. Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5– 4 вв. до н.э. Кой-Крылган-Кала. – ВДИ, 1953 №1.
6. Хлопхин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура, – Л.: 1981.
7. Мамбетуллаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат, 2000. № 4. 4 б.
8. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. – Т.: Ф. Фулом, 2010. 561 бет.
10. Ремпель. Л.И. Цеп времен. – Т.: Ф. Фулом, 1987. – 158 стр.
11. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 565 б.
12. Мингбоеева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.

2-mavzu: Zardushtiylik dinini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Zardushtiylik dinining paydo bo'lishi.
2. Zardushtiylikning muqaddas kitobi.
3. Tasviriy san'atda zardushtiylikka oid obrazlarning talqini.

Tayanch so'zlar: *Zardusht, Avesto, Majus, Anaxita, Mitra, Ahriman, Vertragna, Asha, Xuvarno, Gushtasp, Ozor, Rom, Ama, Tishtar, Qayumars, Otarvaxsh, Ist Vastra, Zavi, Yazishna, Humo qushi, Bod.*

Zardushtiylik — «otashparastlik» (zaraostrizm) taxminan era-mizdan oldingi VII—VI asrlarda Xorazmda vujudga kelgan. Asoschisi — Zardusht. Pahlaviy tilidagi yodgorliklarni arab tiliga tarjima qilgan olimlar uni «majus» shaklida qo'llagan. Natijada «Zardusht», «Majus», zardushtiylik esa «majusiylik» sifatida qo'llanib kelingan.

Zardusht Avesto tili bo'yicha, «Zaratushtra» bo'lib, «sariq tuyasohibi» yoki boshqa bir manbada «zarrin yorug'lik egasi» degan ma'noni ifodalaydi. Mil. avv. 618-yil Xorazm — 554-yil Balxda katta mavqega ega bo'lgan. Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining birinchi voizi, shoiri, din peshvosi; payg'ambari sifatida afsonalardan munosib o'rinn olgan.

Istiqlol yillarida rassomlar zardushtiylik mavzusiga alohida e'tibor bera boshladi. Xususan, O'zbekiston xalq rassomi T. Kuryazov «Zaratushtra», «Anaxita», «Axuramazda» kabi bir qator asarlar yaratdi. Bu asarlar Toshkent davlat San'at muzeyi, Nukus davlat muzeyi, Ichanol'a qo'riqxona — muzeyi suratlar galereyasi va xorijiy xususiy galereyalarda saqlanadi.

Rassomning «Zaratushtra» portreti markaziy qismida asosiy obraz qizg'ish, sariq ranglar orqali tasvirlangan. Yuz qiyofasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, qoshlarini chimirgan, ko'zlari orqali xalqqa

o'zining falsafasini uqtirayotgandek ma'noli qarashlar bilan ifodalangan. Zardushtning soqoli to'rtburchak shaklda ishlangan. Bunga sabab yaratguvchi xudo — Axuramazda Zardushtni payg'ambar qilib saylaganda Xorazm xalqi uni tan olmaydi, telbaga chiqarishadi va Xorazmdan haydashadi, so'ngra Eron shohi Vishtavsiy uni qabul qiladi va qolgan umrini forslar yurtida o'tkazadi. Ularning azaldan soqolini to'rtburchak shaklda qo'yishganligi rassomga asos bo'lган. Portretda Zardusht tomoshabinga tik boqib turgan ko'rinishda aks ettirilgan. Kompozitsiyaning markazida uning yuzi qizil, qizg'ish-oq rangga bo'yalgan. Ko'z qarashlari jiddiy, o'ychan va qat'iy holatda turganligi uning ulug', tanlagan yo'lida muqim turadigan buyuk inson ekanligini tasdiqlaydi. Zardushtning boshidagi oq sailasi maxsus usulda orqasidan bir qismi bo'ynidan o'tkazib o'ralgan. Egnida och moviy libos. Boshi orqasida sap-sariq quyosh doirasi berilgan bo'lib, uni zardushtiyarning asosiy sig'inuvchi payg'ambari sifatida aks ettirilgan. Quyosh Zardushtning atrofida undan taralayotgan qip-qizil nur ko'rinishidagi fon sifatida ifodalangan. Bosh kiymining old qismiga quyosh belgisini bildiruvchi maxsus tilla toshchalardan iborat taqinchoq taqilgan. Undan nurlar taralayotgani ishonarli tasvirlangan.

Asar qahramonining bosh kiyimi oq rangda bo'lib, undagi naqshlar o'z ma'nosiga ega: to'lqinsimon shakldagi naqsh bu ilon tasviri bo'lib, zardushtiylik dinida ilon yer, undagi burgut qanoti — osmon, o'rtadagi naqsh — quyosh, tepadagi gul naqshi esa hayot ramzi sifatida tasvirlangan. Yer, osmon, quyosh ramzlari qo'shib, Zardusht falsafasi bo'yicha hayotning paydo bo'lishi degan ma'noni bildiradi. Portretdagagi qahramonning bosh kiyimini, egnidagi liboslarining oq-moviy ranglar orqali uyg'unlashgan holda tasvirlangan.

O. Muinov tomonidan tasvirlangan «Zardusht» portreti markazida boshi, tomoshabinlarga jiddiy holatda ko'zlarini qadab, chuqur o'y surib turgan holatda yozilgan. Uning boshida oq bosh kiyim, peshonasiga esa sarg'ish tasmani taqib olgan. Zardushtning egnida tilla rangli libos aks etgan. Soqol-mo'ylovi ham shu rangda. Bo'ynida maxsus brilliant taqinchoq tasmasi taqilgan. Qo'lida u tomonidan chiqarilgan farmon bo'lsa kerak. Oldida muqqaddas kitob — «Avesto» aks ettirilgan. Yonida yonib turgan olov ifodalanimishi

— ularni olovga, quyoshga sig'inishlarini bildirgan. Orqa tomonidagi fonda katta oq doira — quyoshning ramziy tasviridir. Obrazning yorqin, iliq, ranglarda berilishi ham shundan. M. Yo'ldoshev yaratgan «Zardo'sht payg'ambar» (2000) siymosi mifologik tasavvurlarga asoslanishi bilan qiziqarlidir. Qizg'ish rangdagi kartina markazida Zardo'sht qanotli afsonaviy tuya ustida ketayotgan yo'lovchi ko'rinishida ifodalangan. G'ira-shira tong qorong'isida qumlar barxanini qo'ng'iroq osgan qanotli tuya karvonboshisi ohista kezib o'tmoqda. Cho'ljadi karvon yo'lini bulutlar ortidagi to'lin oy nuri yoritib borayotganday. Xorazmcha katta qalpoqli boshidan nur sochib turgan yo'boshchi qo'lidagi tayoqchasi bilan inson zotini ezungulik sari olg'a boshlamoqda. Boshining biroz tepaga qaratilishi, oppoq soqolining uzunligi uning haqiqiy donishmand ekanligidan dalolatdir. Rassom mazkur mavzuda beshta asar yaratgan bo'lib, ularning barchasi o'zining alohida badiiy qiymatiga ega.

Zardushtiylik dinida obodonlik va farovonlik timsoliga aylan-gan ma'buda — Anaxita ba'zi manbalarda hozirgi til bilan — Onaxudo tarzida ham talaffuz qilinadi. Qadimgi dehqonlar yog'ingarchilik va hosildorlikni bevosita Anaxitaning mo'jizasi deb hisoblashgan.

G.A. Pugachenkovning yozishicha, eramizning birinchi asrida O'rta Osiyoda onazamin bilan bog'liq tangrilar obrazini ifodalash san'atda avvalgiday davom etgan. Arxeologik qazilmalar jarayonida Xorazm, Baqtriya va qadimgi So'g'diyona yerlarida Kushon podsholari siymosi zarb etilgan tangalar qatori juda ko'plab ayol timsollaridagi xudolarning sopol haykalchalari topilgan. «Afrosiyobdan topilgan turkum haykalchalarni «Anaxit»lar deb yuritish odat tusiga kirdi», -deb yozadi G.A. Pugachenkova. — Lekin shuni alohida ta'kidlash joizki, sakkiz qirrali qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan chambarak taqqan, belidan yuqoriqo bel'bog' bog'lagan, qunduz mo'ynasini ustiga tashlab olgan «Avesto»dag'i go'zal qiz siyemosidagi Ardvisura Anaxitaga ular deyarli o'xshash emas, chunki bular qiz emas, bosh kiyimlariga qaraganda turmush qurban ayollarni eslatadi. So'g'diyona tangrisi tabiatning hayotbaxsh kuchlarini ifodalaydi. U «Avesto» bilan bog'liq Anaxita xudolarning

yig'ma, keyinchalik turli mahalliy sharoitlarga moslashtirib gavdalantirilgan ko'rinishidir»¹.

O'zbekiston qadimiy san'at yodgorliklarida yer-suv, farovonlikka erishish xudosi Anaxita obraziga ishlangan haykallar juda ko'p. Qadimgi haykaltaroshlar Anaxitani bir qo'lida anor yoki olma ushlab turgan ayol shaklida tasvirlaganlar. Arxeologik qazishmalarda Anaxitaning sopoldan yasalgan haykalchalari ko'plab topilganligi ham yuqorida fikrni tasdiqlaydi. Anaxita otashparastlik dinining muqaddas kalomi «Avesto»da ham aks ettirilgan. Unda mazkur obrazga professor Rempel shunday ta'rif beradi:

«Anaxita yaxshi kiyangan go'zal bir ayol sifatida, insonning nazokatini, ko'rkini ifodalovchi, qahramonlarga kuch-quvvat va muvaffaqiyat baxsh etuvchi bir shaxsdir». Bu obrazning tasviri to'g'risida yana quyidagilarni o'qiymiz: «Anaxitani doimo go'zal, baquvvat, kamarini baland bog'lagan, oltin ziynatlari, ko'p burmali mursak kiygan bir qiz sifatida ko'rish mumkin». Ko'rinish turibdiki, Anaxita obrazi jonli shaxs sifatida ta'riflanadi. Demak, buning timsoli asrlar bo'yи yaratilib Vatanimizning turli hududlarida topilgan san'at yodgorliklari ichida turlicha ko'rinishga ega bo'lgan².

Qoraqalpog'istonlik haykaltarosh J. Qutimurodovning 1996-yilda yaratgan «Anaxita» asariga san'atshunoslar tomonidan juda yuqori baho berildi. Anaxita obraziga zamонави dastgohli rang-tasvirchilar tomonidan ham murojaat etilgan. T. Kuryazovning «Anaxita» asari kompozitsiyasi markazida oppoq libosda odamlarga yaxshilik keltiruvchi iloha obrazi tasvirlangan. Unda ezgulik, inson-parvarlik xislatlari Xorazmnинг zamонави go'zal qizlari timsolida ifodalangan. Qahramonning nozik karashmalari, yuz tuzilishi, boshidagi mahalliy do'ppisi va hatto zebu-ziynati ham bir-biriga mos holatda aks etgan. Asarning orqa fonida Ogahiyning o'z qo'llari bilan ekkan tut daraxti asosiy ramz qilib olingan. Garchi u oddiy

¹ Пугаченково Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Искусство, 1965. стр. 72.

² Ремпель Л.И. Киропластика – скульптурная терракота. В кн: Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Т.: Фан, 1960 стр. 41.

tut daraxti bo'lsa-da, bir qaraganda ilohiy qush – Xumo¹ tasviriga ham o'xshab ketadi. Shu bois uni ilohiy daraxt deyish mumkin. Zero, tut daraxti uzoq umr ko'radi, mevasi shirin va juda serhosil bo'ladi. Rassom Anaxitani ana shu daraxtning hosiliga, mo'l-ko'llik olib kelishiga, odamlarni har xil balo qazolardan, yomon ko'zlardan saqlashiga ishora qiladi. Illohaning yomg'ir fonida ishlanishi, ustidagi liboslari hilpirab turishi go'yo oqayotgan suvni eslatadi.

Zardushtiylikning asosiy ta'llimoti muqaddas «Avesto»da jamlangan. «Avesto» parfyoncha «orastak» – matn, – degan ma'noni anglatadi. Ko'pincha, «Zend-Avesto» ya'ni, tafsir qilingan matn ham deb ataladi. «Avesto» eramizdan oldingi birinchi ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tarixchi olimlar bilan qilgan suhbatida «Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosdir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi»².

2001-yil Birinchi Prezidentimiz tashabbusi bilan vatanimizda «Avesto» ktobining 2700 yillik yubileyi o'tkazildi. Xorazmda «Avesto» bog'i tashkil qilindi. Bog'ning o'rtasida mazkur muqaddas kitobning ulkan ramziy shakli barpo etildi. Aynan shu yili kitobning A. Mahkam tomonidan tarjima qilingan matni N. Jo'rayev va T. Mahmudovlar so'zboshilari bilan «Sharq» nashriyot matbaa konserni tomonidan chop etilib, o'quvchilar hukmiga havola etildi.

Birinchi Prezidentimiz mazkur yodgorlik majmuaning tantanali ochilish marosimida shunday degan edi: «Biz uchun «Avesto» kitobi nafaqat qadimiy tarixiy yodgorlik, nafaqat millatimizning va unga xos bo'lgan qadriyatlar va madaniyatning tomiri ming-ming yillarga borib taqalishini tasdiqlaydigan tarixiy hujjat sifatida qadrlidir. Bu beباho asarning biz 'uchun ahamiyati – avvalo uning olis-olis

¹ Саламзаде Э. Хумо и симург – священные тюркские птицы. (Сборник ст. проблемы искусства и культуры). – Баку.: 2011. – №2. стр. 5–11.

² Авесто. (Альбом-монография). – Т.: Шарқ, 2001. 3.

davrlarda ham xalqimizning milliy xususiyatlari va fazilatlari umumbashariy qadriyatlar bilan doimo uzviy bog'lanib ketganini isbotlaydigan hayotbaxsh manba bo'lgani uchun ham qimmatlidir.

Bir so'z bilan aytganda, biz bugun yangi hayot, yangi jamiyat qurish va buyuk kelajak sari intilib yashayotgan ekanmiz, mana shunday manbalar o'zligimizni anglashda, buyuk tariximizdan ma'naviy oziq olib, g'urur-iftixor bilan yashashimizga, ertangi kunga katta ishonch bilan qarashga mustahkam zamin yaratadi, desak, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi»¹.

«Avesto» ta'limotiga ko'ra olam ikki asosdan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki ibtidodan – yorug'lik va zulmat, kun va tun, yaxshilik va yomonlikning to'xtovsiz kurashidan iborat. Ana shu qarama-qarshi kuchlar bilan bog'liq bir necha ma'budalarga sajda qilingan. M. Mahmudovning O'zbekiston Davlat tarixi muzeyida 7x2,5m hajmdagi «Avesto haqiqati» nomli mahobatli devoriy rangtasvir pannosi mayin lirizmli, shoirona hislarda, teran tasvirlangan. Rassom pannoda qadimiy ta'limotning mohiyatini bera oldi. Panno markazida Zardo'sht, uning qo'lida suv to'la ko'za, orqasida – Quyosh. Zardo'shtning chap tomonida 4 ta oq ot qo'shilgan aravada Anaxita. Pastda oyog'ini ilon chaqqanidan keyin, yelkasidan odam miyasi bilan oziqlanadigan ikkita ilon o'sib chiqqan hukmdor(Zahhok)ning misologik o'g'li tasvirlangan. U ilonlarni boqish uchun har kuni odam o'ldirib, uning miyasini yelkasidan o'sib chiqqan ikki gazandaga berar edi. Shuning uchun Anaxita uni o'ldiradi. Rassom «Avesto»ning bir necha yonayotgan varaqlarini tasvirlab, miloddan avvalgi 329–327-yillarda O'rta Osiyoni bosib olish maqsadida kelgan Iskandar Zulqarnayn boshchiligidagi yunon-makedonlar ilohiy kitobni qanday yo'q qilganini ko'rsatib bergen.

Pannoning o'ng tomonida qiz va ot tasvirlangan. Uning quyi qismida qo'lida me'moriy yodgorlik andozasini ushlab turgan yigit ifodalangan. Bu bilan otashparastlik dini birodarlik, ijod va osoyishta hayot, jonzodlar va inson bir-biriga bog'liqligini ta'kidlash asosida

¹ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Урганч шаҳрида «Авесто» китобининг 2700 йиллигига барашлаб бунёд этилган ёдгорлик мажмуасининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган нутқидан. 2001 йил 3 ноябрь.

kelib chiqqaniga ishora qilingan. Asar ranglari ham ma'lum ma'noga ega. Sariq, to'q sariq, jigaitang, oq ranglardan foydalananib, pannoda iliq harorat hosil qilingan. Panning mazmuni, ishlanish usuli va texnikasi o'z o'rnida to'g'ri hal etilgan»¹.

Ahriman – Axuramazdaga qarshi qaratilgan zulmat, qorong'ilik, ochlik, vabo, ayoz, jang, zaharli jonivorlar kabi barcha yovuzliklarni yaratuvchi va boshqaruvchi iloh. Dastlab «Anhrimaynu» deb atalgan. Keyinchalik Ahriman shaklida qayta o'zgartirilgan. Tasviriy san'atda u yovuzlik timsoli sifatida ifodalanadi. Anhrimaynu (fors tilidagi o'rta asr manbalarida Ahriman, yunon adabiyotlarida Areimanios, Ariman) – zardushtiylikda yovuz kuchlar, zulmat va o'lim boshlig'i, Ahuramazdaning dushmani, inson ruhiyatidagi salbiy hissiyotlarning timsoli.

Mitra – zardushtiylikning eng muqqadas sanalgan ilohalaridan biri. Mitraga quyosh va yorug'lik, pokizalik va haqiqat xudosi, dehqonlar va chorvadorlar himoyachisi, hosil, ma'murchilik va to'kin-sochinlikni ta'minlovchi sifatida e'tiqod qilingan. Ahuramazda bilan odamlar o'rtasidagi asosiy vositachi, jangovar yigit siyosida tasvirlangan. Anxramaynuga qarshi chaqmoqlari bilan kurashgan, kamalakka Mitraning kamoni, o'q otuvchi yoyi deb sig'inganlar. Qadimda Hindiston, Eronda bosh xudolardan biri quyosh ma'budasi darajasiga ko'tarilgan. Mitraga yorug'lik, pokizalik va haqiqat xudosi sifatida e'tiqod qilingan. Miloddan avvalgi oltinchi asrdan Mitraga sig'inish kichik Osiyo hamda Furot va Dajla daryolari oralig'ida tarqaladi. Keyinroq Mitraga sig'iniladigan alohida din – mitraizm paydo bo'ldi. Bu din ellinlar orasida, milodning birinchi asridan boshlab Rimda, II asrdan butun Rim imperiyasida mashhurlik cho'qqisiga erishadi.

Mitra ta'rifida quyidagilar hikoya qilinadi; «Biz qo'shinni janga tayyorlaydigan, jangchilarni yig'adigan Mitraga, qo'shinni janga moslab saf torttirgan, yov safini titratib, lashkar boshida turib jangga kiradigan kuchli, qudratli yo'lboshchiga sajda qilamiz. Mitra aravada turib, suyakdan mohirlik bilan ishlangan, buqa terisidan tarang qilib tortilgan yoyidan minglarcha o'q uzadi, uning o'qlari fikrday

¹ Левтесева Л. Рассом нигоҳида ўтмиш ва бутун//Санъат. 2014. №2. 22–23 бетлар

tez uchadi, fikrday tezlik bilan devlar boshiga borib yog'iladi. Mitranning yordamchilari ham uning o'zi kabi qudratli pahlavonlardir. Shulardan biri Axuramazda tomonidan yaratilgan Vartrangadir. Mitra oldiga Vertranga yugurib boradi. U kelishgan gavdali, har qanday hayvonni bir tishlashda halok qiladigan o'tkir tishli, juda bahaybat biquvvat, g'oyat sho'x, hujumdan toymaydigan, chopog'on, temir oyoqli, temir dumli, temir jag'li to'ng'izdir. U dadillik bilan yuguradi, dushmanlarni tilka-pora qiladi, ularni yengib, yo'q qiladi...»¹.

Gavomard, Kayumart, Axuramazda yaratgan ilk bashardir. U yaratuvchi buniyod etgan astumand (moddiy) olamning oltinchisi. Uning yaratilish muddati yetmish kun, ya'ni oxirgi chahanbar (yaralishning so'ngi pallasi)da xotima topadi. Kayumars fikr qiluvchi ilk odam va hukmdor edi. Shu sababli u Axuramazdaning niyat va ta'limotini anglab yetdi.

Samarqand viloyatidagi Ishtixon shahrida qadimgi zardushtiylik ma'budalarining tasviri tushirilgan Ossuriy devori saqlanib qolgan. Tosh devorda uchta ma'buda timsoli bo'rtma shaklda ishlangan.

Surxondaryo viloyati Jarqo'ton shahri xarobasida otashparastlar ibodatxonasi borligi aniqlangan. Mazkur yodgorlik O'rta Osiyo va O'rta Sharqdagi eng qadimiy otashkadalar qatorida tilga olinadi. Jarqo'ton otshkadasida A. Asqarov rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib borgan (1973-yildan). Otashkadaning tarxi to'g'ri to'rburchak bo'lib, devor (qalinligi 4,5 m) bilan o'ralgan. Unda doira shakldagi 6 ta sajdagoh, 5 ta muqaddas quduq, tabarruk ashyolar saqlanadigan maxsus xona va boshqa xo'jalik xonalari bo'lgan.

Otashparastlarning eng muhim marosimlaridan biri ostadonlar bilan bog'lanadi. Ajodolarimizning bunday qarashlari qadimgi dafn hokdonlarining tuzilishi va tashqi bezagida ham o'z aksini topgan. «Qal'aliqir obidasining eramiz boshiga mansub ayrim to'rburchak ostadonlari qush haykalchasi o'matilgan qopqoq bilan yopilgan. Shunday qushli ostadonlar keyinchalik VI-VII asrlarga mansub Tuproqqal'a, qadimgi Ohangaron atroflarida joylashgan hozirgi

¹ Малиев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Фан, 1965. 47 б.

O'ratepa mijzori va boshqa qator obidalardan ham topilgani o'lkamizda dafn marosimlarining uzviyiligi va an'anaviyiligidan dalolat beradi.

Maqbaralarga don va suv uchun idishilar qo'yilishi ruhning qush siymosida tasavvur etilganligi bilan bog'liq. Ostadon qopqog'i-dagi qanot yoygan qush tasviri ruhning samoga uchishini ifodalaydi, devorlaridagi o'yma naqshlar va shakllar hamda odam boshi haykalchalarini esa, olimlar marhumning ruhi va horiy farishtasini ifodalovchi fravashi, deb hisoblaydilar. Bunga dalil – Samarqand muzeyida saqlanuvchi Loyish ostadonida og'zi po'sha bilan bog'-langan kohinlar alangali otashgoh oldida tasvirlanib, qopqog'ida ikkita farishta o'simlik novdalari bilan parvoz etayotganligidir. Yon biqinidagi devorlarida kohinlar qo'lidagi ramzları bilan tik turishibdi yoki o'tirishibdi»¹.

Yuqoridaqilardan ko'rindik, ostadonlarning tashqi bezagida ramziylik asosiy o'rinni tutadi. Tasvirlangan haykalchalar va mahorat bilan ishlangan o'yma naqshlar o'sha davrdagi ya'ni islomgacha bo'lgan oliy kuchlarga xos ramzlar bo'lib, ajodolar ruhiga sajda qilish e'tiqodining ashyoviy ifodasi ekanligiga shubha yo'q.

Ostadonlar shakli turli-tuman bo'lib, asosi to'rtburchak shakli-da, qopqog'i esa turli shakllarda, hatto odam boshi yoki qomati ko'rinishida, ba'zan xumga o'xshatib, ayrim hollarda esa o'tigan odam qiyofasida yasalgan. Ostadonlarning yuzlariga esa bo'rtma tasvirlar ishlangan yoki rasm chizilgan. Bu tasvirlarda o'sha davrlardagi odamlar urf-odati, masalan aza tutish voqealari aks ettirilgan. Bunday ostadonlar O'zbekiston tuprog'idan ko'plab topilgan. Shunday ostadonlardan biri Samarqand viloyatining Mullaqo'rg'onida ochilgan. Uning tashqi tomonida bo'rtma tasvir bo'lib, unda yonib turgan olovga ikki tomonidan odamlar o'tin, yoqimli is tarqatadigan giyohlar tashlab turgan payti tasvirlangan. Ular og'izlarini maxsus bog'lag'ich bilan berkitib olganlar. Chunki olov muqaddas, unga hatto odamning nafasi ham teg-

¹ Кароматов X. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 50 6.

masligi kerak. Olov yonishi tasviri ham xarakterli. Olovning alangalari chiroyli va tartibli qilib ishlangan shakli keyinchalik amaliy bezak san'atida keng ishlatila boshlagan, bu shaklini antifiks deb atashgan.

Ostadonlar tashqi bezagida ayrim qadimiy Xorazm yozuvlari ham bitilgan. Ularni o'qigan V. Livshits o'lkamizning o'ziga xos diniy va ijtimoiy atamalarini kiritadi, shular jumlasidan, xorazmcha shevada maqbara va hokdonlarning nomi: nauslar – «fravartik» – «taqvodorlar ruhlariga mansub, ostodonlar esa «tapankuk» – quticha, sandiqcha; deb atalgan»¹.

Qadimgi Xorazmdagi Tokqal'adan VII–VIII asrlarga oid 100 dan ortiq shunday ko'rinishdagi turli obrazlar aks ettirilgan ostodonlar topilgan, ulardan 20 tasi butun holatda saqlanib qolgan.

«Tokqal'adan topilgan ikkita ostodon qopqog'ining pastki qismi eni bo'ylab qizil chiziq bilan bo'yalib, ichida oq rangli kichik uchburchak va xalqachalar chizilgan. Qopqoqning ikki tomonida doira shakli tasvirlangan bo'lib, chapdagisi doiraning ichida oq xalqachalar, uchburchak va barglar ifodalangan.

Qopqoqning tepe qismi oq rangga bo'yalib, ichida dumaloq diskdan ikki tomonga sariq tasmalar tortilgan, ustida esa hilol tasvirlangan. Uning ichida balqib chiqayotgan Quyoshga o'xhash tasvir bor. Ostodondagi tasvirlar mahoratni emas, o'lkamizda keng tarqalgan an'anaviy odatni ehtiros bilan ko'rsatishga qaratilgani ko'riniib turibdi. Umuman oy va quyosh ramzlarini hukmronlar tojlar, o'lkamizning turli mintaqalaridagi ostodonlar va devoriy tasvirlarida ko'plab uchraydi»².

Ostadonlardagi Quyosh, Oy va yulduz tasvirlari marhumga yuksak maqomlarga erishish niyatidagi tilak duosi bo'lgan, deyish mumkin. Bu ramzlar Sharqdan Rim imperiyasiga singib o'tib, maqbaralar va Mitra ibodatxonalarida o'z aksini topadi. Hilol oy ichidagi xalqa tasviri Anaxitaning ramzi bo'lgan. Xorazmning kumush tangalarida ham Anaxita tojinining ustida hilol, ko'tarilgan

¹ Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ: 2008. 50 б.

² Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ: 2008. 54 б.

qo'llarida esa Quyosh va Oy ramzlari ifodalangani ostadonlardagi tasvirlarga mos tushadi, deb xulosa chiqaradi Y. Rapoport¹.

Yuqoridagilardan ko'rinaldiki, zardushtiylik dini rivoyatlarida turli ilohlar, samoviy kuchlar, yaxshilik va yovuzlik to'g'risidagi azaliy ta'limotlar jamlangan. Bu holat turli badiiy obrazlar ko'rinishida san'at asarlarida ham aks etgan. Ayniqsa, tasviriy san'at rivojida mifo-epik lavhalar alohida ahamiyatga ega. Shunday ekan, ularni har tomonlama o'rganishimiz zarur.

Nazorat savollari

1. Zardushtiylik dini qachondan shakllana boshlagan?
2. Zardushtiylikga aloqador san'at yodgorliklari qayerlardan topilgan
3. O'zbekiston zamonaliviy tasviriy san'atida Zardo'sht siyosini qaysi rassomlar ishlagan?

Adabiyotlar

1. Маҳмудов Т. Авесто (Альбом-монография). – Т.: Шарқ, 2001.
2. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.
3. Рапорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские ассиуарии. История, археология, этнография Средней Азии. – М.: 1968. Стр 110.
4. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Фан., 1965. 47 б.
5. Ремпель Л.И. Киропластика – скульптурная терракота. В кн; выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Т.: Фан, 1960 стр. 41.
6. Пугаченково Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Искусство, 1965. стр. 72.
7. Саламзаде Э. Хумо и симург – священные тюрские птицы (сборник ст . проблемы искусства и культуры). – Баку.: 2011. № 2. Стр. 5–11.
8. Левтееева Л. Рассом нигоҳида ўтмиш ва бугун.//Санъат. 2014. № 2. 22–23 бетлар.

¹ Рапорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские ассиуарии. История, археология, этнография Средней Азии. – М.: 1968. Стр. 110.

13-mavzu: Firdavsiyning «Shohnoma» asari afsona va rivoyatlari

Reja:

1. «Shohnoma»ning yaratilish tarixi.
2. Dostonning asosiy obrazlari va qahramonlari.
3. Miniatyura san'atida doston voqealarining ifodalantilishi.

Tayanch so'zlar: Daqiqiy, Firdavsiy, Qayumars, Xushang, Taxmuras, Zol, Dol, Dev, Jamshid, Zahhok, Faridun, Rustam, Suhrob, Siyovush, Afrosiyob, Bahrom, Shangul, Navro'z, chavgon, miniatyura.

«Shohnoma» qadimgi shohlar haqidagi afsona va rivoyatlar jamlangan epik doston. A. Firdavsiyga qadar XIX-X asrlarda yirik amaldor va lashkarboshi Abu Mansur Muhammad ibn Abdurazzoq Tusiyning topshirig'iga binoan yozila boshlangan. 957-yilda Abu Mansur al-Ma'moriy tomonidan nastiy «Shohnomai Mansur» yaratilgan. Bu asarning faqat boshlanish qismigina bizgacha yetib kelgan.

Taxminan 963-yilda Abdul Muayyad Balxiy ham nastiy «Shohnoma» yozgan. U bilan ayni vaqtida Ma'sud Marvaziy va Abu Ali Balxiylar «Shohnoma» bitganlar. Balxiy asarida Firdavsiyning «Shohnoma»sida tilga olinmagan Narimon, Som, Ogush, Vaxodon, Kayshikan nomlari bilan bog'liq lavhalar majud bo'lган.

Marvaziy o'z «Shohnoma»sini birinchi odam va birinchi podshoh Qayumarsdan boshlab, Somoniylar davlatining oxirgi davri tasviri bilan tugallaydi. Bu borada to'plangan katta tajriba va yig'ilgan salmoqli material asosida somoniylar hukmdorlar buyrug'i va homiylligida Abu Mansur Daqiqiy Nazmiy «Shohnoma»ga qo'l uradi. Biroq u Zardusht, Gushtasb va Arjast dostonlarini — jami 1000 (ming) bayt yozganda, fojiali tarzda o'ldirilgan.

Keyinchalik, Daqiqiy boshlagan ishni Firdavsiy nihoyasiga yetkazgan: ellik podshohlikdan iborat to'rtta sulola misolida Turon va Eron xalqlarining qariyb to'rt ming yillik tarixi yuksak badiiy mahorat bilan qalamga olingan. Oltmisht ming bayt (120 000 misra)dan iborat muazzam «Shohnoma» ustida u o'ttiz yildan ortiq vaqt ishlagan. U eng qadimgi davrlardan boshlanib, sosoniylar shohi Yazdigard uch davrida arablarning Eronga bostirib kirishi bilan yakunlangan. Firdavsiy «Shohnoma»sida Garsxosip haqida batafsil to'xtalmagani uchun Asadiy Tusiy uning faoliyatini keng yoritishni maqsad qilgan.

Doston Qayumars afsonasidan boshlanadi. Bunda Firdavsiy bir so'zamol dehqon hikoyatini keltiradi. Unga ko'ra, ilk bor shohlik tojin odat qilgan zot – Kayumars o'z manzilini tog' ichra quradi va farovonlikka erishib, katta ixtiolar yaratadi. Yo'llbars terisidan insonga yopinchiq tayyorlatadi va uni yopinishga o'rgatadi, insonni parvarish qilib, kiyim-kechak, yegulik to'plashni buyuradi. Qayumars yer yuzidagi bиринчи odam va bиринчи shoh deyiladi. 30 yillik hukmdorlik davrida mamlakatniadolat bilan boshqarish, zaminni go'zallashtirish, kishilarga yaxshilik qilish, yovuz kuchlarga qarshi kurash borasida chinakam ibrat namunasini ko'rsatadi. Bu xususda E. Ismoilova shunday yozadi; «Qayumarsning bunday olajanobliklari to'g'risida Firdavsiydan tashqari Ma'sudiy, Saolibiy va boshqalar ham o'z asarlarini yozishadi. Uning xizmatlari ko'plab fors afsonalarida ham ta'kidlanadi. Afsonalarda aytilishicha, Qayumars tog'da yashagan (bu uning Xudoga yaqinligini bildiradi) hamda bиринчи bo'lib, Yerda turmush kechirishning tartib – qoidalarini yaratgan. Ularni qorong'u g'orlardan chiqib, tog'laring quyosh tushib turadigan joylarida uy – joy qurib yashashga o'rgatgan. Qayumars, hatto, hayvonlar hamda qushlarga ham saxovatpeshalik qilgan.

Qayumars to'g'risida afsonalar asosida juda ko'p miniatyura asarlari yaratilgan. Ulardan eng mashhuri Sulton Muhammad mo'yqalamiga mansub bo'lib, u Tabrizda 1522–1525-yillarda ishlangan («Shohnoma». Nyu-Yorkdagi Metropolitan muzeyi, l. 20). «Qayumarsning maskani» (8, r.17) miniatyurasida tog'bag'ridagi go'zal joy tasvirlangan. Unda rang-barang nur taratayot-

gan lojuvard qoyalar, xilmal-xil qimmatbaho marvarid toshlar ajib manzara hosil qilib, cho'qqilarini tillarang osmonga intilib turibdi. Uning atrofida ko'p kishilar aylana hosil qilgan. Odamlarning o'tasida kishi, ehtimol, kohin (ruhoniy) bo'lsa kerak. Undan quyiroqda urug' oqsoqollari, qabila boshliqlari Qayumarsga qarashib, uni tinglab turishibdi. Qayumars, baland cho'qqi ustida, xuddi taxtda o'tirganday oyoqlarini kerib, qo'llarini yuqori ko'targancha nimanidir tushuntirmoqda. Qayumarsning o'ng qo'li ko'rsatkich barmog'i yaqinroqdag'i qoya ustida joylashib olgan bosh kohinga qaratilgan. U Qayumarsga javob qaytarishga shay holatda. Qayumars bilan kohinning suhbat-muloqotiga ulardan quyiroqda turgan uch erkak diqqat qilib turibdi. Ko'p kishilar ularni yarim aylana qilib o'rab olishgan. Kishilarning oq-sariq va qora ranglari ularning turli qabila vakillari ekanini bildiradi. Ularning barchasi boshlariga yungli telpak kiyishgan. Bu qadimgi ajdodlarimiz mukammal uyg'unlikka xalaqit beradigan hech narsa yo'q, deb bilishadi, shekilli, ularning oldida, gullar ochilib yotgan maydon o'tasida yirtqich sherlar, ohular, qobon va shoqollar yonma-yon kezib yurishibdi. Miniatyuraning o'ng tarafi pastki qismida yoshgina yigitning dam olib yotgan sher bolasini ushlab turgani tasvirlangan. Bir erkak yelkasida g'oz, ikkinchisida kiyikni ko'targanicha daradan Qayumars o'tirgan cho'qqi tomonga xush kayfiyatda ko'tarilib bormoqda. Atrofda daryolar shovqin solib oqadi, buloqlar jildiraydi, sharshara sharqirab turibdi. Bu maskanning osoyishtaligi ramzidir. Sharshara – suvning ezgulik ruhi – «Aurvats» (ya'ni salomatlik), o't- o'lan, o'simliklarning barq urib yashnashi mamlakatning ravnaq topgani, uni «axura» – o'simliklarning homiy ruhi Amartat («hayot manbayi», «mangulik») va Zamin ruhi – Spanta Armaiti qo'llab-quvvatlab turishini bildiradi. Atrofdagi kishilarning diqqat-e'tibor bilan nazar solishi ularning o'z hukmdorlari – shohga cheksiz sadoqatidan dalolat beradi. Ularning barchasida hayotda tinchlik va mutanosiblik, barqarorlik, afsonaviy farovonlik mavjudligi to'g'risida kuylanadi. Diqqat bilan qaralsa, odamlarning qiyofasi qoya ko'rinishi bilan nozik chizgilar orqali mutanosiblashtirilgani hamda bu orgali tabiat, odamlar va hayvonlar bir-biriga bog'liq yaxlit vujud ekani ta'kidlangani bilinadi. Qayumars va uning

atrofidagi kishilar rang-tusi deyarli bilinmaydigan kiyim kiyishgan. Bu ham ularning o'zaro, yaqinligini, shohning rangsizlik olamiga qo'shilib ketganini bildiradi.

O'rta asrlar miniatyuralarida gullayotgan dov-daraxtlar va bargsiz, quruq saksovullar tasviri beriladi. Bu bilan Qayumarsning ezgu ishlari dastlab yovvoysi tabiatni madaniylashtirgani, bu esa jamiyatning rivojlanishi va ravnaq topishiga olib kelganiga ishoradir. Mazkur miniatyurada ham o'sha zamonlarda donishmand Qayumars boshqargan jamiyatda mukammal uyg'unlik bo'lgani, bundan odamlar g'oyat marmunligi, ular o'rtasida o'zaro ishonch, samimiylar hurmat hukm surgani, g'azab, nafrat, hasad bo'lmagani, kishilar hukmdorning otaarcha bergen nasihat-maslahatlariga chin dildan amal qilishgani ta'kidlanadi. Hukmdorning yig'indagi so'zlariga kishilarning astoydil qulq solishini ko'rsatish orqali hayotda zardushtiylik ta'lomitidagi – «ezgu fikr va rost so'z» (shoh tomonidan aytilgan), «ezgu amallar» (shoh ko'rsatmalarining amalga oshirilishi)ning o'zaro birlashgani ko'rsatiladi. Bu keyinchalik so'fiylik ta'riqati uchun ham asos qilib olingan. Miniatyurada ideal shoh va u amalga oshirgan ishlarning samarasini ifodalangan. Qayumarsning zaminda amalga oshirgan ishlari uning nomini asrlar davomida xalqlar xotirasida abadiy o'chmas qilib qoldirdi»¹.

Qayumars o'ttiz yil podshohlik qilib, davru-davron suradi. Uning hunarda, aqlida tengsiz Siyomak ismli yolg'iz o'g'li bor edi. Ahriman ismli bir nobakor dev uning kun sayin ortib borayotgan shonshuhratiga hasad qilib, unga qarshi qo'shin tortib keladi. Ahriman qo'qqisidan Siyomakka tashlanib o'ldiradi. Siyomakning o'g'li Xushang bobosi Qayumars bilan birlashib, devni o'ldiradi va undan otasining qasdini oladi. Shu tariqa Xushang podsholigi boshlanadi.

Afsonalarga qaraganda, **Xushang podshohligi** 40 yil davom etadi. U butun olamga adolat o'rnatadi. Insonning farovon yashashi uchun turli ixtirolarga qo'l uradi. Toshdan temirni ajratishga muvaffaq bo'ladi, temirdan bolta, arra va tesha yasattiradi. Ariqlar qazdirib cho'lga suv chiqaradi. Insonlarni dehqonchilik sirlaridan

¹ Исмоилова Э. Миниатюраларда Қаюмарс ва Жамшид қиёфаси. – Т.: Санъат, 2002 йил.

voqif etadi. Olovni kashf etib, qishda «Sada» bayramiga asos soladi. Umri poyoniga yetgach, o'g'li Taxmurasga taxtni topshiradi.

Taxmuras taxminan o'ttiz yildan oshiq hukmronlik qiladi. Aksariyat kashfiyotlar uning davrida amalga oshiriladi. Eng avvalo, u barcha hayvonlarni turlarga ajratib chiqadi va nom beradi. Qushlarni kuzatib, ularning tilini o'rganadi. Tovuq va xo'rozni uy parrandasiga aylantirishga farmon beradi. Eng yirtqich devlar hukmdorini yengib, ularga jilov solib minib yuradi. «Devband Taxmuras» nomini olishi ham shundan. Undan so'ng taxtni Jamshid egallaydi.

Dostonda tilga olingan **Jamshid** – Eronda peshdodiyalar sulolasining to'rtinchi va eng mashhur hukmdoridir. U shoh Taxmurasdan so'ng, taxminan 200 yil podshohlik qilgan.

Jamshidni ba'zilar Hazrat Sulaymonning aynan o'zi, deb ta'kidlashadi. Uning sharobni ixtiro qilganligi boisdan shoirlar o'rta-sida «Qadahiy» nomi bilan ham mashhurdir. Keyinchalik topilgan qadimgi hind brahmanlari afsonalariga ko'ra, bu hikoyaning hind afsonalarida ham mavjudligi aniqlandi. Haqiqatan, Zardusht, braxmaniylar dinidan ajralib chiqib, alohida bir mazhab ta'sis etish uchun vataniga badarg'a qilinib, Eronga kelib qolgan. Shunga binoan eroniylar qadimgi hind afsonalarini o'rganishgan. Qadimgi Eronning tarixi Zardushtning kitobi – Zandovastodan olingan. Qadimgi hind afsonalarida Jamshid yoki Jamo Shaydo quyoshni eslatuvchi bir ma'bud ismi bo'lib, bu ismni tashkil qiluvchi so'zlarning birinchisi – «hukmdor» va ikkinchisi quyosh ma'nosidir, ya'ni «quyosh podshoh» demakdir. Jamshid haqida Navoiy, Tabariy, Beruniy asarlarida ham eslatib o'tiladi.

Jamshid Istahr shahrini bunyod etib, mamlakatda behad farovonlikni vujudga keltiradi, sharbatni ixtiro qilib, Navro'zni yangi yil bayrami sifatida nishonlashni joriy etadi. U hatto Zardushtdan ilgari Eronda mavjud bo'lган bir diniy mazhabga asos solgan. Oyna ixtiro qilgan hamda odamlarni hayvon terisiga o'tanish o'miga gazmoldan tikilgan kiyim kiyishga o'rgatgan. Davlat tuzumini tashkil etib, aholini tabaqalarga bo'lgan.

XI asrдан boshlab, muarixilar, sołnomachilar shaxsning jamiyatdagi rolini boshqacha talqin qila boshladilar. «Avesto»dagi

«Oltin davr» afsonasi qahramoni Jamshid-Yima («Yasna», IX bo'lim, 77-bet) nomi bilan bog'liq rivoyat bunga misol bo'la oladi. Jamshid yovuz kuchlarga qarshi kurash olib boradi. U «Hamma mavjudotlardan eng go'zali, odamlar orasida quyosh misoli» deb ta'riflanadi.

«Jamshid o'zining 200 yillik hukmdorlik davrida xalq manfaati yo'lida juda buyuk jasoratlar ko'rsatadi. Uning ishlari to'g'risida afsonalar to'qiladi, solnomalar va badiiy asarlar yoziladi. Afsonalarda aytishicha, Jamshid sug'orib dehqonchilik qilinadigan yerkarni uch marta kengaytiradi. Uning davrida aholi ham, hayvonlar, parrandalar soni ham, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish ham keskin ko'payadi. Jamshid atrofi mustahkam paxsa devor bilan o'ralgan shahar qurdiradi. Uning sultanatidagi odamlar va hayvonlar mangu yashagan, o't-o'lanlar mutloqo qurib sarg'aymagan. Go'yoki ular yerdagi odamlar, hayvonlar, o'simliklar abadiylik baxsh etuvchi ilohiy ne'mat bilan oziqlanishgan. Uning sultanatida odamlar jazirama issiq, qahraton sovuq, kasallik, rashk, hasad, keksalik, o'lim kabi ofatlar nimaligini bilishmagan. Yovuz devlarni itoat qildirib, odamlarning og'ir ishlarini ularga bajartirgan. Shuncha ezgu ishlarni amalga oshirganiga qaramasdan juda katta xatoga yo'l qo'yadi, u o'z kuch-qudratiga mahliyo bo'lib, xudoni unutdi, xalq bilan bamaslahat ish qilmay qo'ydi. Yer yuzida «oltin davr» shu tarzda barham topdi. Ideal hukmdor ham yolg'on, aldovga ishongani, xalqdan ajralib qolgani, xudoni unutgani tufayli ana shunday fojeaga uchradi. Ammo Jamshidning ezgu ishlari unutilmadi. Ular tasviriy san'at asarlarida, solnomalarda sharaflandi.

Muhammad Sulton «Shohnoma» syujeti asosida ishlagan miniatyurasida Jamshid faoliyatidagi mana shu yorqin jihatni tasvirlagan. Miniatyurada o'sha davr tasviriy san'at asarlarida an'anaga aylangan manzara – atrofi baland qir-adirlar yastanib yotgan keng o'tloq va gullarga burkangan daraxtlar ko'rsatilgan. Maydon o'rtasida suyanchiqlari baland taxt ustida temuriy sultonlarga xos libos va boshiga toj kiygan yosh hukmdor o'tribdi. O'sha davrda hukmdorlarni xuddi shunday tasvirlash an'ana sanalgan. U qarhisida to'g'ri burchakli temir parchasiga ishlov berayotgan temirchiga qo'llari bilan ishora qilib, nimanidir

tushuntirmoqda. Miniaturaning quyi qismida taxt oldida bir necha guruh hunarmandlarning turli yumushlarni bajarayotgani ifodalangan. Chunki «Oltin davr»da qishloq xo'jalik ishlari, g'alla-chilik, chorvachilik, tibbiyat, temirchilik, turli asbob-uskunalarini tayyorlash yuksak darajada rivoj topgan. Shundan kelib chiqib, miniaturada ikkita erkakning temirlarni bolg'alab ishlov berayotgani, bir kampirning g'altak aylantirib, ip yigirayotgani, to'quv dastgohi yonida tik turgan bir erkakning quloch-quloch oq mato to'qib qo'ygani, miniatura markazida bir yigitning o'choq oldida turib, bosqon bosayotgani, uchta o'smirning yana nimadir yumush bilan band ekanligi alohida lavha sifatida tasvirlangan. Yerda hali tayyor bo'limgan egar, uning yonida turli uskunalar turibdi. Boshlariga salsa o'ragan to'rt yigit ikkitadan bo'lib taxt yonidan kursida o'tirishibdi. Beshinchi yigit esa musavvir yashagan zamonga mos kiyangan. Ularning barchasi bo'layotgan ishlarni kuzatib, qizg'in bahslashib turishibdi. Ikkiti katta yoshli erkak Jamshidning mulohazalarini ma'qullayotganday bosh tebratishmoqda. Hunarmandlarning barchasi boshlariga uchli qalpoqlar kiyishgan. Musavvir miniaturada syujetga islom dini nuqtayi nazaridan yondoshgan; u erkaklarning boshlariga oq salsa o'ragan, to'quvchi ayollarni esa oq ko'yakda, boshlarini o'ragan ro'mollarini yelkasidan oshirib tashlagan holda tasvirlagan.

Zardushtiylik davrida barcha kasb-hunarlar rivojlangan. «Avesto»da ham hamma faol mehnat bilan shug'ullanishi zarurligi ta'kidlanadi. Shu boisdan musavvir ham Jamshid zamonidagi ana shu holatni aks ettirishga alohida e'tibor bergen.

Go'yoki Jamshid o'z shonu shavkatidan va saltanatidan mag'-rurlanib ketib, xudolik da'vosini qilgan ernish. Oqibatda Arabiston yarimorolidan, ehtimol Yamandagi od qavmidan Zahhok ismli bir hukmdor bostirib kelib, Eronni Jamshiddan tortib olgan ekan. Shu bilan Jamshid afsonasi nihoyasiga yetadi.

Dostonga ishlangan miniaturalar haqidagi taniqli san'atshunos Zuhra Ibragimova quyidagilarni yozadi; «Boysunqur Mirzo saroyi kutubxonasi hattot, musavvirlari ijodida 1430-yilda Firdavsiyning «Shohnoma»siga ishlangan miniaturalar turkumi ham alohida o'rinishi tutadi. Tehrondagi Guliston saroyida saqlanadigan ushbu asar

birinchi sahifasidan oxirgi betigacha kitobot san'atining noyob namunasidir. Uni hattot Mir Ja'far Tabriziy Boysunquriy ko'chirgan. Kitob muqovasining nafisligi, safifalaridagi yozuvi, rasmlari, naqshlari va asbatta, miniatyurlarining beqiyos go'zalligi bilan kishini hayratga soladi. Kitobat san'atining bu nodir namunasi keyinchalik hattotlar, musavvirlar, muqovasoqlar uchun ibrat namunasiga aylandi.

Qadimiy qo'lyozma shohning ov qilishi tasvirlangan ikki betli frontispik (kitobning birinchi betidan oldingi betdag'i yoki birinchi bet matni yuqorisidagi surat) bilan ochiladi. Ushbu qo'lyozmani bezatishda dostonning eng muhim o'rinnari miniatyurlar uchun mavzu qilib olingan. Ya'ni hukmdorlarning ov qilishi, saroydagi bazm ziyofati (Kaykovus, Kayxusrav, Isfandiyor, Anushirvon), pahlavonlarning yakkama-yakka olishuvi, bahodirlarning jangdag'i jasurligi (Rustam, Zol), lirik sahnalar (Zol, Rudoba) chizilgan. Suratlarda hayvon, odam, daraxt, o'simliklar, turli narsa-buyumlar, personajlar turgan makon manzarasi, xususan tog' qoyalari ko'rinishi, daraxt yaproqlari, maysalar nafis chizgilar orqali juda jonli chizib berilgan. Qizg'ish, kulrang, pistoqi (bargikaram) ranglarni o'zaro uyg'unlashtirish orqali diqqatni bordaniga jalb etadigan manzara yaratilgan».¹

Dostonda Jamshiddan keyin **Zahhok afsonasi** boshlanadi. Zahhok taxtga o'tirgach, ming yildan ortiq vaqt hukmronlik qilgan emish. U ikki yelkasida ikkita ilonni olib yuradigan o'ta qo'rqinchli, yovuz maxluq sifatida tasvirlanadi. Zahhokning yelkasidagi ilonlarga har kuni tunda ikkita tutqunni keltirib, miyasini pishirib yedira boshlaydi. Shunda Armoyl va Garmoyil ismli ikki kishi o'zaro maslahatlashib, oshpaz qiyofasida turli noz-ne'matlар bilan Zahhok huzuriga borishib, oshpazlikka yollanishadi. Tunda tuynukdan ikkita bandi tashlanadi. Lekin ular birini so'yib ikkinchisining o'rniga qo'yning miyasini pishirib beradi. Ikkinchisini esa yashirin tuynukdan chiqarib yuboraveradi.

Kunlardan birida Zahhok yomon tush ko'radi. Tushida Faridun uning qasrida jang qilib mag'lub etadi. Aslida shu kuni Jamshid

¹ Рахимова. З. XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси//Санъат. 2010. – № 4. 7–10 бетлар.

avlodidan bo'lmish Faridun dunyoga kelgan edi. U tez ulg'ayadi va podshohlik da'vosini qiladi. Buning ustiga o'g'illaridan ajralgan Kova ismli temirchi bosh ko'tarib, Zahhokni o'ldirib, taxtni Faridunga olib beradi. Bu manzara bir qator miniatyura asarlarida ham o'z aksini topgan.

Muhammad Murod Samarcandiying «Kova qo'zg'oloni» nomli miniatyurasi doston qo'lyozmasining 18 sahifasidan o'rinni olgan. XVI asr oxiri XVII asr boshida yaratilgan ushbu lavha aynan Zahhokka qarshi xalq nafratini aniq ifodalay olgan. Miniatyura markazida egniga och havorang to'n, beliga belbog' bog'lagan va boshida sallasi bilan alohida chizilgan. U o'zining to'q qizil rangdag'i tug'ini yerga tiragan holda qo'llari bilan tik holatda ushlab, atrofiga o'z tarafdoqlarini yig'ib, ularga qanday qilib yovuz Zahhok zulmidan ozod bo'lish rejasini tushuntirmoqda. Uning ro'parasidagi qo'zg'oloni chilarning barchasi islomiy qiyofada chizilgan. Oldingi safda qizil libosdag'i o'rta yoshlardagi jangchi kamon va o'q bilan jangga shay holatda aks ettirilgan. Qolgan yana to'rt nafari qo'llarini Kova tomon cho'zib nimanidir, so'rayotganga o'xshaydi. Kova esa xotirjamlik bilan donishmandona qiyofada ularga qarata nutq so'zlayotganday.

Asarning chap tomonidagi chetida uch nafar sohibjamol ayollar juda katta umid va hayajon bilan yurak hovuchlagan holda qo'zg'olonchilar tomon qarab turishibdi. Ayollarning qizil, to'q sariq va qoramtilibosda tasvirlanishi, ularning turli qabila vakillari ekanligini anglatadi. Orqadagi maydonning qum rangida berilishi esa rassom mahoratidan darak beradi. Miniatyura qo'zg'olonchilar ustidagi libosi va bosh kiyimlaridan ularning turli toifa kishilari ekanligini, rassom shu birgina lavhada juda katta mazmun bera olganligini ko'rish mumkin.

M. Samarcandiy tomonidan ishlangan «Kova hamfikrlari bilan ahli dono oldida»gi muloqoti ham alohida ahamiyatga ega. Asarda Kova o'z maslakdoshlari – zamonning mashhur donishmandlarini huzuriga to'plab, har bir ishni boshlashdan oldin ulardan maslahat olayotganligi tasvirlangan. Kova o'z hukmronligini kamon o'qi va yoy bilan hal qilish mumkin, degan g'oyani donishmanddan so'rab, unga bu yo'lda nima qilish kerakligini uqtirmoqda. Temirchining

do'stlari qo'llarida qilich ko'tarib o'zlarining haq-huquqlarini e'tirof etmoqdalar. Donishmandning orqasida bir guruh kanizaklar Kovaning holatini kuzatib turibdilar. Rassomning mahorati shundaki, u har bir tanlagan obrazi ustida ko'plab eskizlar qilib, ularning yuz ifodalari, ruhiyatini aniq ko'rsatib berish xususiyatiga ega edi. Qo'llanilgan ranglar issiq va qisman horg'in kayfiyatini anglatib, asarning dramatik kayfiyatini ochib beradi.

Faridun adolat bilan davlatni idora qilib, keksaygach, uch o'g'liga mamlakatni bo'lib berish bilan Hazrat Nuhning maqomiga erishadi. Bu holat tasviri san'atda ham o'z aksini topgan. Muhammad Murod Samarqandiying «Zahhokning Faridun tomonidan asir olinishi» nomli asarida iliq ranglardan foydalanilgan. Doston qo'lyozmasining 21-betidan o'rinni olgan ushbu asarda Zahhok sariq rangda boshini egib, yenga o'tirgan holatda tasvirlangan. Zahhokning chap tomonida yosh hukmdor Faridun ikki qo'lini Zahhok tomoniga qaratib nimanidir demoqda. O'ng tomonida esa jangovor libosda Kova Zahhokni o'ldirishga ruxsat so'rayotganday. Qasoskor to'q qora rangda soch-soqoli o'sgan, qilich, kamon va o'qlar bilan qurollangan jangchi qiyofasida ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Kompozitsiyaning o'ng tomonida ikki nafar sohibjamol biri to'q qora, ikkinchisi qizil ragli libosda chizilgan. Har ikkisi ham qaddiqomati kelishgan, chiroyli qiyofada bir-birlari bilan kechayotgan voqealarni uzoqdan muhokama qilmoqda. Asarning orqa fonida esa odatiy qumrangdan foydalanilgan.

Samarqandiy tomonidan ishlangan yana bir asar «Faridunning o'g'illari Yaman podshosi qizlariga unashirilmoxda» deb nomlangan miniatyurasida Faridunning o'g'illari – kuyovlar egizakday bir-biriga o'xshaydigan malikalarning qaysi biri o'rtancha qaysi biri kenja ekanini aytishsin, deb shart qo'yadi. Aka-ukalar sinovdan muvaffaqiyatli o'tishadi. Yaman shohi ularga qizlarini beradi. Asarda Yaman hukmdori yerga chordona qurib o'tiribdi. Uning tagiga to'shalgan gilamga qarab qo'llarining kafti bilan nimanidir tushuntirmoqda. Chap tomonidagi shahzodalar ham uch xil rang (sariq, qizil va och havorang)li libosda uni diqqat bilan tinglamoqdalar. Tizzasi bilan cho'kkalab o'tirgan bo'lajak kuyovto'ralar tagiga kulrangli shohona gilam to'shalgan.

Miniatyuraning o'ng tomonida uch nafar (opa-singil) Yaman malikalari shohona libosda sharqona hayo-ibo bilan shahzodalar tomon biroz bosh egib turgan holatda chizilgan. Ulardan ikkitasi to'q qora kiyimda og'zini yengi bilan yopgan, yana biri esa to'q sariq libosda qo'llarini tizzasiga qo'yib yonma-yon o'tiribdi. Ranglar uyg'unligi o'rtadagi dasturxonda qo'yilgan taomlarda ham o'z aksini topgan. Bir qator qilib qo'yilgan idishlarning ikki chetida qizil rangli, o'rtadagisida kulrangli taomlar boshqa obrazlarga mos ravishda tanlangan. Asarning boshqa qismlari va orqa foni ham och kulrangda berilishi rassom mahoratidan darak beradi. Musavvir asosiy e'tiborni unashtirish marosimi oddiy, ortiqcha dabdabasiz, kamtarona o'tkazilishiga qaratilgan.

Faridundan so'ng Rustam afsonasi boshlanadi. Bir qator miniatyuralarda Rustam kuchli bahodirlar piri sifatida ulug'lanadi. «Rustam Bahmon tomonidan uloqtirilgan toshlarni oyog'i bilan qaytarmoqda» lavhasi yaxshi saqlanib qolgan. Isfahon maktabi uslubida yaratilgan va hattot Muhammad Shafi ibn Abdujabbor qo'lyozmasiga musavvir Pir Muhammad al-Hofiz tomonidan ishlangan lavhada asosan kulrang, yashil va qizil ranglardan foydalaniilgan. Musavvir qahramonlarni forsiy qiyofada, voqealarning esa tog' bag'ridagi ochiq maydonda bo'lib o'tganligiga e'tiborni qaratadi. O'ng tomonda Bahmon yerga o'tirib oyoqlarini oldinga o'zatgan holda Rustam tomon ulkan xarsang toshlarni uloqtirmoqda. Pahlavon Rustamu doston esa harbiy libosda otdan tushib xotirjamlik bilan chap qo'lini Bahmon tomon cho'zgan holda uni shashtidan qaytoqchiday. Pahlavonning yonida yoshgina shogirdi ham bor. Ortida qizil rangdagi oti oldingi o'ng oyog'ini dushman tomon cho'zib go'yo kelayotgan baloni daf etayotganday. Bahmonning kuchli nafasi ta'sirida sehrlangan ramziy tosh jodu ta'sirida o'zidan olov chiqarib, yovuz maxluq qiyofasida Rustam tomon yumalab kelishi asar ta'sirchanligini oshirgan. Tepalik ortida oq oti bilan qizil qiyim kiygan sohibjamolning ikki o'rtadagi to'qnashuvni kuzatishi – tomoshabinlarning ramziy obraziga qiyoslanadi. Qisqa qilib aytganda lavhadagi har bir obraz, tanlangan tanglar va hatto qichik-kichik detallargacha doston voqealariga mos holda o'z yechimini topgan.

Dostonda eng katta o'rinni «Siyovush» afsonasi egallaydi. Shu nomda o'nlab miniatyuralar ishlangan. «**Siyovushning olovda sinalishi**» nomli miniatyura XV asrda M. Samarqandiy tomonidan ishlangan. Kitobga ishlanganligi bois hajmi juda mo'jaz (7,5x14,6 sm). Hozirgi kunda bu miniatyura O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

... Qovus podsho saroyida o'g'il dunyoga keladi. Chaqaloqqa Siyovaxsh (Siyovush) deb ism qo'yishadi. Bir kuni saroya Tahamtan (Rustam) kelib, podshodan o'g'lini ko'rsatishni so'raydi:

Go'dakni ber menga Shahriyor,
Uni men tarbiya qilmog'im darkor.

Shoh ko'p o'ylagach, bolani Rustamga topshiradi. Rustam chaqaloqni Zobulistonga o'zi bilan birga olib ketadi. Siyovush Zobulistonda ulg'ayib, ko'p hunar o'rganadi va Rustamga tashakkur aytib, otasining oldiga qaytib keladi. Shoh o'g'lining aqli ko'p, ruhi ham yuksalib, o'zi bahodir, pahlavon bo'lganini ko'rib taajjublandi.

Yillar, oylar, kunlar o'tib, Siyovush sinovda o'n yetti yil o'tkazdi. Bir kuni uning boshiga kulfat tushadi, u onasidan ayriladi. Siyovushning do'stлari unga taskin berib, ko'p aziyat chekmaslikka chaqirishdi. Shunday kunlardan birida shoh o'g'li bilan o'tirganda Sudoba — Siyovushning o'gay onasi kirib keladi va shahzodaga nazari tushadi. Sudoba o'gay o'g'ilni o'z haramiga chaqiradi, ammo bu taklif rad etiladi. Shoh unga haramga kirib singillaringni ko'rib chiq, — deydi. Bundan keyin Sudoba shohga uni uylantirib, kelinni o'z haramidan topib berish lozimligini aytadi va qizlarni saroya to'plab, Siyovushga ko'rsatadi. Lekin qizlar shahzodaga yoqmaydi. Paytdan foydalanib, o'gay ona unga o'zini tortiq qiladi. Lekin bu taklif ham rad etiladi:

«Bu ish bo'lmaydi,
Dindan qaytar bo'lsang ko'ngling to'lmaydi.
Nechuk o'z otamga bo'lay bevafo», — degan javobni aytadi.

Shunda Sardoba qilmishlari oshkor bo'lishidan qo'rqib, bolani badnom qilish uchun hiyla yo'liga o'tadi. Siyovushni haramga chaqirib, ustidagi kuylaklarini yirtib, yuzini timdalab, sochlarini yulib, dod-voy sola boshlaydi va shohga Siyovushni qoralaydi,

saroy ahli oldida uni sharmanda qilmoqchi bo'ladi. Shoh haqiqatni olib tashlash uchun o'g'lini antiqa sinovdan o'tkazishga qaror qiladi. Shahzodaga olov ustidan sakrashni buyuradi. O'gay o'g'il sinovdan yaxshi o'tadi, olovda yonmaydi. Podshoh farzandining aybi yo'qligini bilgach, Sudobani hammaning ko'z o'ngida qatl etishlarini buyuradi. Ammo o'g'lining iltimosiga ko'ra, qatl bekor qilinadi.

M. Samarqandiy bu yerda tegishli bo'lgan an'anaviy sahna traktovkasidan foydalanadi. Siyovush oq harir libosda olovdan kechmoqda, lekin unga olov ta'sir etmaydi. Oq rang tozalik, qahramonlik ramzidir. Qadimgi «Avesto» kitobida uning nomi Siyovarshan — «Qora ot sohibi» deganidir. Musavvir tog'lar ortidan ushbu marosimni kuzatib turgan son-sanoqsiz tomoshabinlarni ham chuqur ruhiy kechinmalari bilan ifodalay olganligini ko'ramiz.

Kunlardan birida Afrosiyob katta qo'shin bilan bostirib kelayotgani to'g'risida noxush xabar keladi. Shoh Qobus tezda qo'shin to'plab, jang maydoniga chiqmoqchi bo'ladi, lekin shahzoda ota-siga jangga bir o'zi bormoqchi ekanligini aytadi va askarlar bilan saroydan chiqadi. Bosqinchilarni tor-mor keltirib, ulkan g'alabaga erishadi.

Miniatyuraning kompozitsion yechimiga keladigan bo'lsak, asosiy qahramon — Siyovush poklik ramzi bo'lgan oq kiyimda tasvirlangan. Bu uning beaybligiga ishora.

Asardagi ranglarning falsafiy ma'nosi juda teran. Oq — poklik ramzi bo'lsa, havorang — musaffolik, xotirjamlikni ifodalaydi. Siyovushning ustidagi kiyimlari oq rangda va ichki kiyimlari havorangda bo'lishi qalb xotirjamligini anglatadi.

Qahramonning uchqur oti tim qora rangda berilgan. Qora rang ayrim asarlarda yovuzlik maqsadida foydalanilgan bo'lsa, mazkur miniatyurada g'alaba, zafar qozonish kabi ma'nolarni aks ettingan. Olovni tasvirlashda esa o'sha davr qo'lyozma manbalarni badiiy bezatishda keng qo'llanilgan tillo suvidan foydalanilgan.

Tasviriy san'at tamoyillaridan hisoblangan kontrast, issiq vasov uq ranglarning bir-biriga o'zaro munosabati ham aniq o'z o'mini topgan. Olov issiq va to'q rangda bo'lganligi sababli fon, ya'ni tagzamin och vasov uq rang — havorangda berilgan.

Kompozitsiyaning o'ng tomonida Siyovushga xayrihoh bo'lgan, uning uchun qayg'urayotgan, hayron bo'layotgan, voqeaga o'z munosabatini bildirayotgan tomoshabinlar tasviri berilgan. Ularning kiyimlari ham sariq, havorang, qizil va jigarrangda chizilgan.

Afrosiyob raqibining jasoratini ko'rib, lol qoladi va ikki yurt Eron va Turon o'rtasida bekorga qon to'kilishini istamasdan, urushni to'xtatishga qaror qiladi. Qobusshoh bundan norozi bo'ladi. O'zining ikkita – Bahrom va Zangoni askarlarini Siyovush oldiga yuborib, o'g'lini qaytarib olib kelishni buyuradi, lekin shahzoda Bahromga jangchilarini topshirib, o'zi Turon tomon yo'l olishini aytadi. Afrosiyob uni Piron qizi Jarira va shoh qizi Farangisga uylantiradi.

Siyovush Siyovushgird shahrini quradi, lekin u shaharda yashash nasib etmaydi. Afrosiyob tomonidan yuborilgan qotil uni o'ldiradi. Xotini Farangisni Piron olib ketadi va u o'g'il tug'adi. Ismini Kayxusrav qo'yishadi. Shoh Afrosiyob g'azabidan qo'rqib, go'dakni Cho'ponlarga berib yuborishadi va ularga bolani yaxshilab qarab, ko'z-quloq bo'lib turishlarini tayinlaydi. Kayxusrav pahlavon yigit bo'lib o'sadi va bir kun kelib, uni Shoh bobosi Afrosiyob oldiga olib kelishadi. Shoh nevarasini ko'rib, unda Siyovushga o'xshash jihatlari bo'l maganligini ko'rib, onasi bilan birga Siyovushgird shahriga yuboradi. Kayxusrav o'z otasi Siyovush uchun qasos oladi. Uning jangchilari orasida otasining ustozi Rustam ham bor edi.

Kayxusrav oltmis yil podshohlik qiladi. Uning vafotidan so'ng taxtga Furud o'tiradi. Furud Bejan bilan jang qilib, uni mag'lub etadi. Shundan keyin Iskandar podshohligi boshlanadi. Uning vafotidan so'ng taxtni Bahromgo'r egallaydi. Eng oxirida Xusrav Parvez podshohligi bilan doston poyoniga yetadi.

Yuqoridagilardan ko'rnatadiki, mazkur doston uch xil yo'nalishda taraqqiy etgan. Bular – og'zaki ijroga asoslangan holatda mahalliy baxshilar tomonidan og'izdan-og'izga o'tib kelgan, qo'lyozma sifatida hattotlar tomonidan ko'chirilishi orqali va miniatyura san'ati ko'rinishidagi qo'lyozmalarga ishlangan badiiy bezak tasvirlari holatida beباho san'at asarlariga aylanib, bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, unga ishlangan badiiy kompozitsiyali tasvirlar san'at tarixida alohida qiymatga ega. Badiiy bezaklar aynan biror qo'yozma

variantida tilga olingan afsonaviy lavhalarni ramziy ifodalashi bilan e'tiborga molik. Deyarli har bir rivoyatga bir necha miniatyura asarlari yaratilgan. Ularni to'plash, bir-biriga solishtirib tahlil qilish, ilmiy umumlashtirish natijasida kerakli xulosalar chiqarish va ularning tasviri san'at tarixida tutgan o'mini aniqlash masalalari oldimizda turgan dolzarb vazifalarimizdan biridir.

Nazorat savollari

1. «Shohnoma»ning yaratilish tarixini tushuntiring?
2. Dostonning tarkibiy qismlarini aytинг?
3. Dostonga yaratilgan miniatyura asarlarini tahlil qiling?
4. Afrosiyob afsonasining asosiy qahramonlari kimlar?

Adabiyotdar

1. «Шоҳнома» (Ш.Шомухаммедов таржимаси). – Т.: Фан, 2010
2. Пугаченкова Г., Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. – М.: 1979
3. Шукуров Ш. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. 176 стр.
4. Исмоилова И. Миниатюраларда Қаюмарс ва Жамшид қиёфаси. // Санъат. 2002. – № 2.
5. Раҳимова З. XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси. // Санъат. 2010. № 4. 7–10 бетлар.

14-mavzu: Islom dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Islom dinining vujudga kelishi va targalishi.
2. Islom dinining muqaddas kitoblari.
3. Islomning tasviri san'atga ta'siri.

Tayanch tushunchalar: *islom, Quddus, Makka, Madina, vahiy, islom san'ati, miniatyura, maktab, madrasa, arab xattotligi.*

Jahon tasviri san'atida eng murakkab mavzulardan biri – bu islom dini afsona va rivoyatlarining aks etishidir. Bu borada hozirga qadar ayrim masalalarda bahslar, tortishuvlar davom etmoqda. Ayniqsa, islom va san'at masalasi borasidagi fikrlar, qarashlar xilma-xilligicha qolmoqda¹.

Islom – arabcha «Allohga o'zini topshirish», «itoat etish», «taslim bo'lish», «bo'ysunish»ni anglatadi. Asosiy manbasi – Qur'oni Karim VII asrda nozil bo'lgan. Uning asoschisi Muhammad (a.s.) avvalgi payg'ambarlar ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, qiyomat oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar – nabiy va rasul deb tan olinadi.

Tasviri san'atda islom afsonalari aksariyat holda miniatyura san'atida o'z aksini topgan. Islom estetikasida yagona Parvardigor va uning muborak kalomlari tilga olingan go'zallik g'oyalari o'zining yorqin ifodasini topgan. Bu holat ayniqsa, XVI asr Hirot miniatyura maktabida qog'ozga tilla suvi va siyoh bo'yog'ida ishlangan «Farishta» portreti, Qazviniyning «Ajoyib ul-maxluqot va g'aroyib ul-mavjudod» (vaq-vaq daraxti) asariga chizilgan lavha, xattot Mirzo Abulfattohning «Naqqoshlik va musavvirlik» risolasiga chizilgan ramziy tasvirlar (XVIII asr, Buxoro), N.Ganjaviyning «Hasht

¹ Ҳакимов А. Исламское искусство Узбекистана. Сб.ст. – Т.: Санъат, 2009.

bihisht» asariga ishlangan miniatyurlar (XIX asr boshi) eng noyob durdonalar qatoridan o'rinn olgan.

Islomning barcha ta'limotlari va g'oyalari uning muqaddas kalomi – Qur'oni Karimda o'z aksini topgan. Qur'oni Karim – Olloh taolo tarafidan 23 yil mobaynida payg'ambar Muhammad (a.s.) ga oyat va suralar tarzida nozil qilingan. Ahli sunna ta'limotiga ko'ra, Qur'on Alloh taolonining so'zi va uning azaliy ilmidir.

«Qur'on» – arabcha «qara'a» (o'qimoq) fe'lidan olingan. Qur'on suralardan iborat. Sura Qur'ondan bir bo'lak bo'lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyatlarni o'z ichiga oladi. Qur'onda jami 114 ta sura mavjud.

Muhammad alayhissalom hayotlik chog'larida yana vahiy tushib qolar degan umidda Qur'on jamlanib, kitob holiga keltirilmagan edi. Payg'ambar vafotlaridan keyin Qur'on kishilarining xotirasida va yozgan narsalarida saqlanib qoldi. Payg'ambardan so'ng musulmonlarga Abu Bakr (572–634) boshliq etib saylandi. U Qur'oni kitob shakliga keltirib qo'yish zarurligini anglab yetdi va Zayd ibn Sobit ismli sahabani chaqirib bu ishni unga topshiradi. Chunki, Zayd Payg'ambar alayhissalom bilan juda ko'p birga bo'lgan, Qur'oni juda ham yaxshi yod olgan va Rasululloh huzurlarida yozgan. Payg'ambar ummlarining so'nngi yilda farishta Jabroil alayhissalomga Qur'oni avvalidan to oxirigacha o'qib bergenlarida birga bo'lgan edi. Zayd va Umar mashaqqatli urinishlardan keyin Qur'oni kiyik terisidan bo'lgan sahifalarga yozib chiqdilar va bog'lab Abu Bakrning uyida saqlab qo'ydilar. Bu «suhuf» – sahifalar deb nomlandi. Abu Bakr olamdan o'tgandan keyin sahifalar Umar ibn Xattob uyiga, u olamdan o'tgandan so'ng, uning qizi – payg'ambar alayhissalom ayollari Hafsada qoldi.

Arab tarixchilarining xabar berishlaricha, xalifa Usmon Qur'oni mutoala qilib o'tirganlarida o'ldirilgan. U kishining qoni Qur'onga to'kilgan. Shu tufayli ham «Usmon Qur'on»i asl nusxaligi va xalifa qoni to'kilganligi bilan musulmon dunyosida muqaddas kitob hisoblanib, alohida e'tiborga sazovordir. Toshkent shahridagi «Usmon Qur'oni»da ham qon izlari bo'lib, shu nusxa xalifa Usmonga tegishli degan fikrlar mavjud. 2001-yilda taniqli olim Abdulaziz Mansur tomonidan Qur'oni Karim ma'nolarining izohli

tarjimasi tayyorlandi. Islomning ilk davridan to shu kunga qadar Qur'oni Karimga turli tillarda, har xil yo'nalishlarda (aqida, fiqh, tasavvuf, tarix, grammatika va h.k.) minglab tafsirlar bitilgan. Biroq, ushbu tafsirlar Qur'onning mazmunini to'la qamrab olmagan. Binobarin, vaqt o'tishi bilan Qur'onning yangidan-yangi ma'nolari kashf etila boradi. Bu bilan birga yangi tafsirlar maydonga kelaveradi.

Tasviriy san'atda so'ngi payg'ambar Muhammad (a.s.) obrazini yaratish masalasi turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, bu borada miniatyura san'atida bir qator ishlar bajarilgan. «Al Büroq», «Me'roj» kabi asarlarning yaratilishi ham buni tasdiqlaydi. Büroq – arab tilidan olingan bo'lib, «yarqiroq», «barq» degan ma'nolarni anglatadi. Islom rivoyatlarida juda tez chopadigan va samoga ucha oladigan otsimon maxluqqa nisbatan ishlataladi. Qur'oni Karimda zikr qilinishicha, Muhammad (s.a.v.) uni minib Makka shahridan «tungi sayr»da dastlab Quddusga, so'ngra me'rojga chiqqanlar. Rivoyat qilishlaricha, Büroq Muhammad (s.a.v.)ni Ka'ba oldiga kelib-ketib turishiga ko'maklashgan, avvaliga u sarkashlik qilgan, hazrat Jabroil majbur etgandan so'ng bo'ysungan. Büroq boshqa payg'ambarlar, chunonchi Ibrohim (a.s.) va Dovud (a.s.) ga ham xizmat qilgan, deydilar. Ushbu jonzod goh ot, goho xachir shaklida ifodalangan, oq rangli bo'yni cho'ziq, quloplari uzun, oyoqlarida qanoti bo'lgan, deb ta'riflangan. Buxorolik mo'yqalam ustalari tomonidan 1598- yili «Muhammad (s.a.v.) ning Büroq ustida uchib borayotgani» tasvirlangan. Miniatyurada Muhammad (s.a.v.) «Me'roj kechasi» afsonaviy otga minib, samoga uchib ketayotganligini ko'ramiz. Asarda muallif buroqning boshini afsonaviy sharqona go'zal sohibjamolga o'xshatadi. Kamondek qoshlari ostidagi charos ko'zları juda maftunkor. Sohibjamolning boshida oltin toj, sochlari qop-qora, quloplariagi ziraklari ham o'ziga xos ifodalangan. Büroqning tana qismi qizil rangda ishlangan. Uchqur oyoqlari yashil rangda, durni esa qizil tusdag'i tovusnikiga o'xshaydi. Otning egar-jabduqlari qora va oltin rangda ishlangan. Egari ustida Muhammad (s.a.v.) savlatli qiyofada o'tiribdi. Soqoli siyrak, qomati kelishgan, boshidagi sallasi oppoq matodan tayyorlanib, hikoyanavislik bilan aks ettirilgan, egnidagi uzun oq yaktakka sariq gullar tikilgan. Oyog'i uzangida, qo'llari esa otning

jilovini boshqarib bormoqda. Bu obrazlar osmonda suzib yuribdi. «G'aroyib» o'xshatishlar o'zining obrazlar tuzilishining nooddiyiligi bilan yaqin sharq tomoshabinini lot qoldiradi.

Qur'oni Karimda «Yusuf» eng go'zal sura sifatida tilga olinadi. Sharq miniatyura san'atida «Yusuf» haqidagi rivoyatlarga ko'p bora murojaat qilingan. «Akalari tomonidan quduqqa tashlangan Yusuf» miniatyurasi «Yusuf va Zulayho» asariga ishlangan. (Durbek. Kalligraf: Muhammad-Said Ibn Mirza-Muhammad, 1615-y.) Buxoro maktabi an'analariga asoslangan ushbu asarda Yusufning akasi Yoqub va atrofdagilarning unga bo'lgan munosabatlardan g'azablanib, undan qutilish uchun quduqqa tashlashi, ammo savdo karvoni quduq oldiga kelib, uni quduq ichidan chiqarib olishi aks etgan. Musavvir atrofdagilardan farqli ravishda Yusufni oppoq libosda tasvirlagan. Taralayotgan nur, uning payg'ambarligiga ishora. Yuqoridan quduqqa nazar solayotgan obraz harakati bu davrgacha miniatyuralarda kuzatilmagan. Ranglar, shakllar ancha primitiv bo'lishiga qaramay musavvir voqeasini tomoshabinga ta'sirli ko'rinishda aniq yetkaza olgan.

«Savdogarlar Yusufni quduqdan chiqarib olishi» (Muhammadnadir Samarcandiy. 1616) kompozitsiyasi bir nechta qismdan iborat. Pastki burchakdagi figuralardan biri – karvonboshi yo'lda uchragan darvesh bilan ko'rgan-kechirganlari haqida fikr almashmoqda. Yo'lboshchi obraziga, uning ortidan kelayotgan karvon tasviri orqali ishora berilgan. Yuqoriroqda esa quduq va Yusufni ozod etayotgan savdogarlar ifodalangan. Quduq atrofida Yusufning akalari, ukalaridan qutilish yo'lini topganlardan o'zları mammundek go'yo. Yuqorida gilam ustida savdogarlar qariya so'zlarini tinglayotganday.

«Yusufning Misrga yetib kelishi» miniatyurasi (Buxoro 1523–1524)da ikkita voqe – Yusufning Misrga olib ketilishi va qullikka sotib yuborilishi aks etgan. Asar markazidagi yo'lovchilar bilan to'la kema rassom tomonidan bezak o'mida ham ishlatalgan. Yelkan ko'tarayotgan odamlar, eshkakchilar qo'l harakati asarga dinamik ruh bag'ishlab, harakat ifodasini beradi. Asaming pastki qismi ancha an'anaviy tusda tasvirlangan. Figuralarning mahkam, shaxdam turishi, urg'u berilgan gorizont chizig'i, gullab turgan

o'simliklar dengizdag'i sahnaga e'tiborni qaratishga undaydi. Bu esa o'z o'rnila ro'y berayotgan ikki voqeani bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi.

«Qochmoqchi bo'lgan Yusufni olib qolishga urinayotgan Zulayho» (1523–24-y. Buxoro) asarida aniq geometrik shakllar, tekis yuzalar saroy interyerlarini aks ettirish bilan birga, kartinada fon vazifasini ham bajaradi. Lekin, Yusuf va Zulayhoning qiyofalari biroz beso'naqay tasvirlangan. Yirik, to'lishgan yuz, qovoq shakllari mutanosiblikni yo'qotgan. Kompozitsiyaning gorizontal, vertikal chiziqlar bilan bo'linishi, fon naqshlariga kiritilgan matn Buxoro maktabining kompozitsion qurilish qonunlarini o'zida mujassam-lashtirgan.

«Yusuf Misrlik ayollar qoshida» (1550. Buxoro)gi lavhada bezakdor qasrdagi gilam ustida o'tirgan Zulayho hijron azobiga cho'mgan holda Yusufning ko'za ko'tarib kirishini kuzatyapti. Uning maqsadi dugonalariga yangi qujni ko'rsatish. O'rdaklar suzib yurgan hovuz atrofida Zulayhoning dugonalari anor tozalash bilan ovora. Sharq madaniyatida tuyg'ular ochiq ifoda etilmasligi, doim sirli, parda ortida aytilishi minatyuralarga ham ta'sir o'tkazgan. Misrlik ayollarning ishqiy kechinmalari, Yusuf go'zalligini ko'rib qay ahvolga tushganlari harakat o'yini orqaligina ifoda etilgan: ayollardan biri lol qolganidan «hayronlik barmog'ini» tishlab olgan, ba'zilari qo'llaridagi buyumlarni tushirib yuborganlar, ba'zilari hushidan ketgan. Anor ko'p hollarda o'rtangan, azoblangan qalb qiyofasini tasvirlashda ishlataladi. Musavvir aynan shunga murojaat qilgan holda, ayollar go'yo anor tozalayotgan syujetni tasvirlagan. Anor pichoq kirishi bilan qizil tusga bo'yaladi. Ayollar Yusufning go'zalligini ko'rib agldan ozadilar va qo'llarini kesib, oqayotgan qonni ham sezmay qoladilar. Miniatyuradagi aniq chiziqlar O'rta asrlar Mavaroun-nahr matabiga xosligi seziladi.

Islom dinida ancha vaqt insonni tasvirlash qonun-qoidalari bo'lgan va u lavha bo'yicha tasvirlashda doimiy amal qilingan. Bular – farishtalar, devlar, o'zga yurtlik dushmanlar, afsonaviy hayvonlar obrazlarini o'z san'ati va mif ijodkorligi talablariga moslashtirganlar.

Hadisi Sharif. Hadis – Muhammad alayhissalomning aytgan so‘zları, qilgan ishlari, taqrirlari (ko‘rib qaytarmagan ishlari) yoki u kishiga berilgan sifatlarni o‘zida mujassam qilgan xabar va rivoyatlardir. «Hadis» so‘zining- so‘z, xabar, hikoya, yangi kabi lug‘aviy ma’nolari bo‘lib, istilohda esa – «al-hadis an-Nabaviy», ya’ni , payg‘ambar so‘zlaridir.

Hadislari Islom dini ta’limoti va shariati uchun Qur’ondan keyingi asosiy manba hisoblanadi. Hadislari ikki qismidan: aynan xabar beruvchi matn va uni rivoyat qilgan roviylar zanjiri – *isnoddan* iborat.

Hadis ko‘pincha sunna so‘zi bilan ham yonma-yon keladi. Sunna so‘zining lug‘aviy ma’nosi – odat, tariqa – yo‘l bo‘lib, islomdagagi istilohiy ma’nosi – payg‘ambar odatlari, tutgan yo‘llari, taqrir (ko‘rib qaytarmagan) va buyurgan ishlariga nisbatan ishlataladi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, hadislarning zamirida sunna yotadi. Islom ta’limotida e’tiqod mezonlarini belgilash va fiqhiy masalalarni hal etishda Qur’ondan keyin sunnaga asoslaniladi.

XIX–XII asrlarda kelib, Xuroson va Movaraunnahr hududlarida islom diniga asoslangan so‘fiylik yo‘nalishi keng tarqalgan. Bu davrlarda tasavvuf ta’limotining kubroviya, naqshbandiya kabi yo‘nalishlari shakllangan. «XV asrning so‘ngi choragida Hirot miniatyurasida tasavvuf ta’limoti o‘z aksini topgan. Mahalliy musawirlar hunarmandlar, quruvchilar, hammomda yuvinayotganlar, maydonda kurash tushayotganlar, oddiy kishilar, so‘fiylar va darveshlar, sevgi – muhabbat kabi tasvirlar keng o‘rin olgan¹.

Islom dinidagi madaniy-falsafiy oqim – so‘fiylik tariqatlarida pir va shogirdlik munosabatlari asosiy o‘rin egallaydi. Bu holat tasviriy san’at asariarida ham ifodalangan. Miniatyura san’atida – «Oshiq Shayx San’on» qissasi keng tarqalgan. Bu mavzu Z. Rahimova tomonidan har tomonlama jiddiy o‘rganilgan. Olimaning yozishicha, «go‘za! nasroniy qizni sevib qolgan shayx San’on o‘z e’tiqodidan kechishga, ta’qiqlangan sharobni ichishga, harom qilingan cho‘chqa go‘shtli ovqatni yeyishga tayyor turadi. U

¹ Рахимова З. Шайхлар ва дарвешларнинг либослари. – Т.: Санъат, 2008 №2. 4–7 бетлар.

muridlarning noroziligiga qaramay, cho'chqalarni boqishga ham rozi bo'ladi. Ammo keyinchalik ma'lum bo'ladiki, uning o'zini sevishi oliy ma'naviy yetuklikka ergashganini bildiradi. XVI asrda Qazvin va Buxoroda bu dostonning qo'lyozmasiga miniatyura ishlangan. Navoiyning «Lison ut-tayr» asariga ishlangan miniatyurralarda rassomlar aynan shayxning sevgisi bilan bog'liq bo'lgan «sevib qolgan shayx San'on nasroniy go'zalni ko'rib hushini yo'qotdi», «Shogirdlar cho'chqa boqayotgan shayx huzurida», «Nasroniy qiz Shayxdan kechirim so'rayapti», «Jonsiz shayx buloq yonida» singari mavzularda miniatyuralar ishlashgan. Ularda rassomlar ramzlar (faqt birinchi miniatyurada nasroniy ayol derazasidan ko'rinish turgan olov Shayxning ehtirosi va tozarishi ramzini bildiradi) yoki boshqa belgilardan foydalanmaydi, faqt ongli tomoshabinga mo'ljallab tegishli syujet sahnasini ishlaydi¹.

Tasavvuf masalalari zamonaliv tasviriy san'atni ham chetlab o'tmagan. F. Axmadaliyevning «Darveshning hayoti» asari (2006-yil matoga moybo'yoqda ishlangan. O'lchami 200x200) da darveshlarning turmush tarzi va Ollohg'a o'zini baxshida etishi, tarki dunyo masalasi tasvirlangan. Rassomning aytishicha: Olloh yaratgan mo'jizaning eng buyugi – bu insondir, dunyo paydo bo'libdiki, insonlar hayoti turli sinovlar, kurashlardan iborat. Bu asarim ana shu sinov tarozisining ikkinchi pallasini tanlagan, bu dunyoning moddiy ne'matlaridan emas, balki iymon va e'tiqod yo'lidagi zahmatlardan rohatlangan, qalbida Ollohning jamoli bilan uchrashish saodatidan mast bo'lgan obraz ko'z o'ngimizga keladi. Asarda darvesh obrazi shaklan aniq tasvirlangan bo'lib, ranglar mutonasibligi bilan obraz plastik yechimga ega.

Asar markazida darvesh qiyofasi tasvirlanib, uning atrofida so'fiylar hayotga, dunyoga bo'lgan munosabati, ruhiy kechirmalari parcha-parcha shaklida katta-kichik lavhalarda ramziy ifodalangan. Bu esa asarning yaxlitligini ta'minlagan. Aksariyat lavhalar grafik uslubda tasvirlangan bo'lib, unda darveshlar hayoti aks ettirilgan, asarda yana arab-imlosidagi yozuvlarini ko'rish mumkin. Bu darveshlarni qaysi mazhabdanligini va ko'plab ilmlarga ega ekanligini

¹ Рахимова З. Шарқ миниатюрасида ишқ-муҳаббат мавзуси// Санъат. 2009. №3. 7-бет.

bildiradi. Darvesh obrazning yuzi, qo'llari tasvirlanmagan. Chunki darveshning qay daraja bilinga ega ekani uning qaysi mazhabga kirishi va darveshlik hayotiga tayyor ekanligi uning liboslarida o'z aksini topgan. Asardagi darveshning libosi jigarrangda chizilganligi bejiz emas. Zero, darveshlar hayotida jigarrangli liboslarni asosan shayxlar kiygan. Darveshning libosi qancha uzun bo'lsa, uning e'tiqodi shuncha kuchli hisoblangan. Libosining yengi keng. Bu «dunyoviy ne'matlar unda saqlab turilmaydi» degan ma'noni anglatadi. Uning ichidagi yaktagi oq rangda, bu esa uning ko'ngli pokligini anglatadi. Darveshning bosh kiyimi – kulohi shakli va rangiga ko'ra turlicha, bu ularning mavqeyini belgilaydi. Bosh kiyim ramziy ma'noda iloh tomonidan berilgan ne'mat. Shuning uchun shayx tomonidan darveshga bosh kiyim tortiq etilsa, ustozinig shogirdiga oq fotiha bergenini anglatgan.

Darveshlarning kiyimi unchalik ko'p bo'lмаган, 2 ta qishgi, 2 ta yozgi chakmon, 2 ta ko'yak, 2 ta ishton, 1 ta sallasi bo'lган. Bu narsa asarda ham aniq aks etgan. Asarda qizil yashil va qora ranglarni ko'ramizki, bu murakkab chiziqlar hamda ranglar uyg'unligida aks ettirilgan, murakkab va qarama-qarshi bu dunyo hayotini ifodalashda o'ziga xos vosita vazifasini o'taganligi seziladi. Aslida ularning hayotida barcha ranglarning o'z ma'nosini bor. Asardagi yashil rang osoyishtalikni, qizil ular hayotida turli bosqichlarga ishora qilgan, bunda qizil rang uchinchi bosqich – ma'rifatni anglatadi. Qora rang esa ilohga bo'lган cheksiz muhabbatni va o'ta hayajonli intilishni ifodalaydi.

Darveshlar yo'lga chiqishdan oldin o'zi bilan yomg'irpo'sh, joynomoz, ko'zacha (tahorat uchun), arqon, kovush va hassa olishilari shart bo'lган. Asarda hassa tutgan darvesh aksi turli ranglar uyg'unligida ishlangan. Bu rangbaranglik ularning Ollohnang anglash yo'lida ma'lum darajaga erishilganligini anglatadi. Qo'lidagi hassasi – shayx ekanligiga ishora. Chunki darveshning hassasi shayxnikidan biroz kichikroq bo'lган. Ular hassadan ko'proq himoya vositasi sifatida foydalangan. Hassaga mo'jizalar yaratishga qodir, quvvat manbayi va rahnamolik ramzi sifatida ham qarashgan. Darveshlarning oliy niyati – bu Olloh jamoliga erishishdir. Asarda rassom aynan shu jihatlarga e'tibor qaratgan.

N. Xolmatovning «So‘fiylar» asari yuqori qismida moviy osmon manzarasida so‘fiylik ta’limotida aks ettirilgan birinchi pog‘onadan eng yuqori-yettinchi pog‘onaga o‘tishi ifodalangan. Unda so‘fiy ruhiy kamolotga erishish uchun 7 ta sulukdan o‘tishi lozimligiga ishora qilingan. So‘fiy oq kiyimda, sallali boshi atrofida olov bilan tasvirlangan.

Asarda asosiy obrazlar pastdan yuqoriga harakatlanayotgan oltita mo‘ysafidlardir. Bular boshlari egik, nigohi so‘lg‘in, yuz ifodasida sokinlik va xotirjamlik bilan tasvirlangan. Yelkalarida bir birlariga bog‘lanib turgan iplar yukidan biroz qaddi bukilgan va qo‘llari qovushgan holatda tasvirlanishi obrazlarning emotSIONALLIGINI oshirgan. Mo‘ysafidlarning liboslari bir xil oq rangda ishlangan va har birining boshi uzra olovning tasvirlanishi ramziy ma’noda ularning ulug‘ donishmandligidan, ilohiy kuchga egaligidan va boshqalardan bir pog‘ona yuqori turishini anglatadi.

Pastda tasvirlangan katta ninachi qanotlarining shakli baliqni eslatadi. Undan pastroqdagi shakllar va chiziqlarning uyg‘unlashuvi bir nechta so‘fiylik ta’limotining ma’nosini ifodalovchi timsollarini jonlantiradi. Masalan, asalari, buqa, ot va boshqa jonzotlarning tasvirlanishi bejiz emas. Asalari – mehnatsevarlik, sadoqatlilik va donolik, jannat bog‘igacha uchib borish, marhumlar saltanatida bo‘lish tushunilsa, buqa kuch-qudrat, erkaklik, xudolarga xos qobiliyat, yer va tabiat kuchlarini ifodalaydi. Buqaning qichqirishi momaqaldiroq, yomg‘ir va hosildorlikni, boshi boshqarish, quch-quvvat manbayi va o‘limni o‘zida mujassamlashtirgan. Oq sala – oxiratni tan olish, qiyomat kuniga ishonish, bandalarining xudodan qo‘rqishi, e’tiqodliligi va allomaligini, oq rang – tozalik, poklik, olov – muqaddaslik timsolidir. Mazkur ranglarning issiq va iliq ranglar garmoniyasi unga tugallik baxsh etgan.

Islom diniga oid badiiy bezaklarida geometrik shakllarning ham o‘z mazmuni mavjud. Bir qator tasvirlarda uchburchak, kvadrat, romb, ellips, olti va sakkiz burchakli shakllar va ulardan naqsh turlari ko‘plab uchraydi. Ulardan ayrimlarining ramziy ma’nolari quyidagicha; Teng tomonli uchburchak – mustahkamlikni anglatgan bo‘isa, teng yoyli uchburchak esa yaxlit bo‘lingan bo‘lak, ayriliqning ishorasi sifatida tushuniigan, kvadrat dunyoning to‘rt

tomoni, osmon saroyi, quyosh farzandi, abadiylik, yorug'likdan dalolat bergan, to'g'ri to'rtburchak esa hayotdag'i barcha hodisalarga, Yaratganga ishonchni bildirgan. Romb — ayol, ya'ni ona yer, hosildorlik, serfarzandlik ramziga aylangan, aylana — olam, baxt, quyosh, odamlarni yovuz niyatidan qaytarish belgisi sifatida qabul qilingan. Besh qirrali yulduz — hayotning qisqaligi, o'tkinchi dunyoni ifodalagan. Yarim aylana — baxtning ramzi, yarim oy — o'zida islom dinini aks ettirgan. O'ng svastika — abadiy harakat, o'sish, ko'tarilishga ishora qiladi. Chap svastika — teskari harakat, buzilish demakdir, ilon izi (morpech) — suvning to'lqinlanib oqishi, inson hayotining notekisligiga qiyoslangan.

Xullas, yuqorida gilardan ko'rindik, islom rivoyatlarini tasviriy san'atga ko'chirish jarayoni shiddat bilan qadam tashlamoqda. Zamona viy rangtasvirda mazkur mavzudagi yangidan-yangi asarlar dunyo yuzini ko'rmoqda. Endilikda ularni har tomonlama ilmiy o'rganish, badiiy saviyasiga yetarlichcha baho berish lozim.

Nazorat savollari

1. *Islomning paydo bo'lishi va asosiy ta'limotini jamlagan muqaddas kitoblari?*
2. *Miniatyura san'atida tasavvuf mavzusining yoritilishi?*
3. *O'zbekiston zamona viy tasviriy san'atida islom mavzusining o'ziga xosligi?*

Adabiyyotlar

1. Альберти А. Дж. Суфизм. Мистика ислама. пер. с англ. — М.: 2000.
2. Ҳакимов А. Исламское искусство Узбекистана. — Сб.ст. — Т.: Санъат. 2009.
3. Тримингем. Дж. С. Суфийские ордены в исламе. — Пер., прим. О.Ф. Акимулкина. — М.: 1989.
4. Ўзбекистон обидаларида дурдана битиклар. VII—XXI асрлар. — Т.: Ўзбекистон, 2011.
5. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар: VII—XXI асрлар. — Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О. Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV—XVII вв. — Т.: Санъат, 2010.
7. Раҳимова З. Шарқ миниатюрасида ишқ-муҳаббат мавзуси.//Санъат. -№ 3. 2009 йил. 4–8 бетлар.
8. Раҳимова З. Шайхлар ва дарвешларнинг либослари//Санъат. 2008. — № 2. 4–7 бетлар.
9. Пугаченкова Г. Ремпел В. История искусств Узбекистана. — М.: 1965.

15-mavzu: Mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzular

Reja:

1. O'zbekistonga zamonaviy tasviriy san'atning kirib kelishi.
2. Grafika san'atida afsonaviy mavzular.
3. Rangtasvir va haykaltaroshlik san'atida mifologik lavhalar.

Tayanch so'zlar: *kitobot san'ati, badiiy grafika, rangtasvir, haykaltaroshlik, modernizm, miniatyura, zamonaviy san'at.*

O'zbekiston tasviriy san'ati tarixida eng murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy o'zgarishlarga, yangiliklarga boy davr sifatida mustamlaka va sobiq ittifoq yillari tilga olinadi. Bu davrlar garchi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning saksoninchi yillari oxirlarini qamrab olsa-da, san'at asarlarida uning ta'sirini keyingi zamonalarda ham yaqqol seziladi. Mustamlaka davri san'atida tamomila yangi yo'nalishlar, oqimlar, ijodiy tamoyillar, mакtablar va an'analar shakllanganligini ko'rish mumkin. Garchi, chor Rossiyasining mustamlakachilikdan iborat bosqinchilik siyosati tarixan qoralansa-da, ilg'or rus ziyolilarining yurtimizda tasviriy san'at taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ham tilga olish darkor. XIX asr o'rtalarida chor Rossiyasi amaldorlari va ziyolilar tomonidan dastlabki bosmaxonalar tashkil etilishi san'at rivojiga katta turki bo'ldi. Bu davrni yaxshi o'rgangan N.Abdullayevning e'tiroficha, aksariyat rassomlar asarlari kitobot san'ati bilan bog'liq holda o'ziga xos, sodda va ko'p hollarda harf va geometrik shakllar kombinatsiyasiga asoslandi¹. Ular milliy san'atimiz an'nalarini yangi davriga moslab qayta ishladilar. Ayniqsa, afsonaviy mavzularga alohida e'tibor qaratildi. Eng qadimgi davrlardan to islomgacha bo'lgan afsonalarni qamrab olgan A.Firdavsiyning «Shohnoma», A.Navoiy-

¹ Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. – Ўкув кўлланма. – Т.: 2007.

ning «Xamsa» va boshqa bir qator xalq dostonlari mahalliy aholi orasida keng ommalashdi. Bu holat kitobot san'atida ham o'z aksini topdi. 1908-yili Toshkentda nashr qilingan «Shohnoma», «Farhod va Shirin» dostonlari Raxmatulla bin Mulla Abdushukur tomonidan mahalliy aholi ruhiyatiga mos tarzda lavhalar bilan bezatildi. Turli davralarda mahalliy hikoyachilar tomonidan Sa'diyning «Guliston» va boshqa turkum dostonlari ijro etilgan. Bu esa ushbu asarlarning qayta-qayta kitob holida chop etilishiga sabab bo'lgan. Sirojiddin Maxsum Siddiqiy tomonidan ishlangan badiiy bezaklarda asarlar voqealaridan lavhalar, turli afsonaviy qahramonlarning jasoratlari realistik maktab tamoyillariga mos tasvirlangan. Bu illyustratsiyalarda rassomlar mahalliy miniatyura san'ati ananalaridan foydalanishgan. Jumladan, «Go'ro'g'li» dostoniga ishlangan lavhalarda Siddiqiy o'z qahramonlari kayfiyatini har tomonlama realistik maktab talablari asosida taqsin eta olgan. Bu holat xalqimizning epik asarlariga e'tibor yuqoriligidan dalolat beradi. Uzoq asrlik xalq og'zaki ijodini bus-butunligicha qayta tiklashda yozuvchi shoirlar, adabiyot namoyondalari qatorida musavvirlar ham bu ishga jiddiy kirishdilar. «Ming bir kecha», «Ajoyib va g'aroyiblar», «Farhod va Shirin» asarlari uchun ishlangan tasviriy lavhalar buning yorqin misolidir. Natijada, yurtimizda grafika san'ati madaniy hayotimizda o'z o'rnini egalladi. Shu bilan birga miniatyura san'ati an'analarini tiklashga ham jiddiy e'tibor qaratildi. Jumladan, Ahmad (Mahdum) Donish (1827–1887) yozuvchi, shoir, rassom, xattot sifatida tanildi. Uning qarashlari ilmiy risolalarida, mo'jaz rasmlarida o'z ifodasini topdi. Qog'ozga tilla suvi yuritilib, suvbo'yoqda bajarilgan «Atirgul» asarida musavvir voqe'likni aynan o'ziga o'xshatishga intilganligi ko'zga tashlanadi. O'z davrining shoh afsonasi «Majnun sahroda» nomli miniatyurasi bugungi kunda ham eng noyob asarlardan biridir.

Shunday bir murakkab sharoitda haykaltaroshlik san'ati davr milliy badiiy ziyolilarining shaxsiy tashabbuslari tufayli qisman qayta shakllanish davrini boshladi. Haykaltaroshlar turli afsonaviy jonzotlar obrazlarini ishlab, tomoshabinlarga namoyish etdilar. S.To'xtaxo'jayev, Sh. Murodov, Abdurahim toshtarosh, T. Arslon-qulovlar ijodida mifologik qarshlar ko'zga tashlandi. Dam olish va

hordiq chiqarish maskanlari va xiyobonlarga turli afsonaviy hayvonlar va parrandalar timsolini ishlash urfga aylandi. Shu davrda ishlangan qurbaqa, kiyik, it, sher haykallari keyinchalik ham saqlanib qolindi. Ayniqsa, knyaz Romanov hovlisiga o'matilgan kiyik va it haykallari, Buxorodagi Mohi Xosa darvozasi oldidagi sherlar haykali, Toshkentdagi knyaz Romanov hovlisiga o'matilgan Atlant haykali katta voqeaga aylandi. 1886-yili Toshkentda bo'lib o'tgan ko'rgazmada usta To'xta Sodiqxo'jayev alebasterdan yasagan afsonaviy g'aroyib ot va kiyik haykalchasini namoyish etgan. Haykaltarosh N.P.Vishnevskiyning «Darvesh» (1920) asari ham o'z davrida shuhrat qozongan.

Islom estetikasi asosida yaratilgan rivoyatlar nafaqat mahalliy rassomlarni, balki xorijiy rangtasvirchilarni ham o'ziga mahliyo etgan. V.V. Vereshchagin (1842–1904) yurtimizga rus harbiy qo'shirlari bilan birga kelib, janglarda qatnashadi. Uning «Turkiston» deb nomlangan asarlar turkumi Parij va Peterburgda ko'rgazmada namoyish etilgan. Rassomning «Darveshlar bayramda» (1870), «Masjid eshigi oldida» (1873), «Faqirlar» (1874), «Agradagi Tojmahal» kabi o'nlab asarlari eng noyob kartinalar qatoridan o'rinn olgan. Ishoqxon To'ra Junaydullaxo'ja Sunnatullaxo'ja o'g'li (1862–1937) esa turli afsonaviy lavhalar ustida ish olib bordi, ularning tasvirini ishladi.

Borliqni ramziy-metoforik yo'nalishda tasvirlash rassomlar tomonidan yaratilgan asarlarga qaytarilmas o'ziga xoslik baxsh etdi. Bu holat A.Volkovning «Tuyalar karvoni» (1917), «Karvon qo'ng'iroqlari sadosi» (1926) nomli rangtasvir va «Oshiq o'yini» (1926) kabi qalamtasvir asarlarida ko'zga tashlanadi. Unda rassom mahalliy aholining tuyalar karvoni bilan yo'lda ketayotib moziy afsonalari xayolidan o'tayotganday lirik kechinmalarga berilganligiga e'tibor qaratgan. I.Kazakovning mahalliy musulmonlar hayotiga oid «Xudo irodasi», «Namoz» (1908) kabi asarlari ham o'z davrida katta voqe'likka aylandi.

Nikolayev A.N (Usto Mo'min. 1897–1957) ni Sharq san'ati an'analari, dekorativligi, chiziqlarning egiluvchanligi va shakl hamda rang masalalari ritmi o'ziga rom qildi. Sharq falsafasi ham uning dunyoqarashi shakllanishida o'ziga xos maktab bo'ldi. Rassom o'z

ijodida Tabriz miniatyura maktabi vakillari Rizo Abbosi va Sulton Muhammad ijodidan ta'sirlandi. Nikolayev grafika san'atida ham ishladi. M. Kozimiyning «Qo'rqinchli Tehron» (1934), S. Ayniyning «Eski mактab» (1934), «Afandi latifaлari» kitobi uchun ko'plab lavhalar yaratdi.

Rassomning Xo'ja Nasriddin latifalarining ilk nashriga ishlagan rasmlarida asosiy qahramon xipchadan kelgan, abjir mo'ysafid otaxon qiyofasida gavdalananadi. Xalq xulq-atvorusi o'zida mujassam etgan, tashqi qiyofasidagi xos belgilar, tabassum, qahqaha, hayrat, mug'ombirlik – bularning bari fol'klorning muxtasar, biroq sermazmun hikoyalarda harakat va kayfiyatning tez o'zgarishi jarayonida ko'z oldimizdan o'tadi. Bularning muttasil almashib borishi qahramonlar xatti – harakati va xulq-atvoriga mosdir. Agar Nikolayev obrazda o'z holatini gavdalantirish iste'dodiga ega bo'limganida zumda bo'ladigan bu o'zgarishlarni ifodalab berish oson bo'lmasdi. U Nasriddin va uning atrofidagilarni, bu zumlik gavdalinishini o'zi his qilgani holda tasvirlagan. Mana u gerdayib, dimog' bilan ariq oldida turibdi, endi esa sassiz qadam tashlab mullaning ketida yelib bormoqda. Boshqa bir asarida esa Nasriddin xushchaqchaqlik bilan otga minmoqda. Mana shu oniy gavdalinish unga – xushchaqchaq va dono mo'ysafidga ulkan quvonch baxsh etadiki, shu quvonch kuchi bilan u harakat qiladi, yelib-yuguradi, boy va mullalar oldiga poxol tashlab ketadi.

Afandi latifalariga bag'ishlangan rasmlar kichik varaqqlarga chizilgan tasvirning o'zi ham katta emas. Hatto shunday mayda narsalarni chizishda ham Nikolayev tavslotlarga e'tibor beradi. Mo'yqalamning har bir chizig'i o'rinci ishlatilgan, ulardan musavvirning naturaga bo'lgan mehri ufurib turadi. Biz mo'ysafidning tizzalaridagi nozik chiziqlarni ham, eshak rasmidagi bazo'r ko'z ilg'amaydigan shtrixlarni ham ko'ramiz. Hunarmand yasayotgan buyumining mukammal bo'lishiga intilganiday, musavvir ham o'z asarida tugallikka intiladi¹.

Bu davrga kelib mahalliy rassomlar ijodida birinchi marta zamnaviy san'atning turli ko'rinish va yo'naliшlarida asarlar yaratila

¹ Еремян Р.В. Уста Мўмин (А. Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография.– Т : 1981 – 15 б

boshlandi. Moybo‘yoq texnikasida asarlar ishlandi, afsonaviy mavzular asosan kitoblarga ishlangan bezaklarda o‘z aksini topdi. I. Ikromov V. Uspenskiyning «Farhod va Shirin» musiqali dramasiga ishlangan muqovada (1937) hamda A. Navoiyning «Xamsa», «Layli va Majnun» asarlariga (1940) ishlangan muqovada o‘z davrining eng yuksak texnologiyalari qo‘llanildi.

L.Nasriddinov 1940-yili buyuk mutaffakkir A. Navoiyining 500 yilligiga tayyorgarlik yillari «Layli bilan Majnun uchrashuvi», «Layli iztiroblari», «Layli o‘limi», «Majnun sahroda» kabi asarlari yuqori baholangan. 1940-yilning boshlarida bulardan tashqari «Shirin Farhodga xat yozmoqda» kartina eskizini hamda kundalik respublika hayotidagi voqealarga urush yillarda milliy tarixiy mavzularda xalq yaratgan qahramonlar obrazlari ishlangan. Rangtasvir va grafika san’atida miliyy qahramonlar Go‘ro‘g‘li, Avazbek, Alpomish, Rustamxonlar obrazlariga murojaat qilindi.

O’tgan asrning 40-yillardan I. Ikromov ijodning kamolot cho‘qqilariga ko‘tarila boshladi. A. Navoiyning «Layli va Majnun» kitobiga ishlagan muqovasi (1941), I. Lejnevning «Gitler haqida afsona» kitobi uchun ishlangan yozuv, chiziq va tornayotan qon tasviri orqali asar mazmuni ochilgan.

Urushdan keyingi yillarda mahobatli rangtasvir san’ati Ch. Ahmarov ijodida namoyon bo‘ldi. Afsonaviy lavhalar A. Navoiy nomidagi katta teatr devoriy rasmlarida o‘z ifodasini topdi. Rassom tasvirlanayotgan obrazlarning nafisligi, musiqaviyligi va mayin chiziqlar o‘yini, yassi dekorativ rang rassomlikda yangi davrni boshlab berdi. Bu izlanishlar A. Navoiyning «Xamsa» asari asosida meyo‘riga yetkazildi. Rassom urushdan keyingi yillarda Oybekning «Navoiy» romaniga (1951), o‘zbek xalq dostonlaridan «Ravshan»ga turli lavhalar ishladi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» asari yangi nashrini bezashda I. Ikromov ko‘k-moviy rang, oltin hamda kulrang gammani uyg‘unlashtirdi. Bu asarga milliy ruh baxsh etib, uning qadimiy afsonaviy me’morchilik yodgorliklarini eslatuvchi tuyg‘ular o‘yg‘otdi. R. Levitskiyning «Hind ertaklarisi» (1956) kitobi bezagida ertak qahramonlarining lirik kechinmalarini bo‘ittirib tasvirlash yetakchilik qiladi. Bundan ko‘rinadiki, urushdan keyingi

yillarda ishlangan illyustratsiyalarda ko‘tarinkilik, tantanavorlik ruhi hukm surgan.

XX asr 60-yillarning oxiri 70-yillarda o‘zbek grafika san’atida afsonaviy obrazlar ramziy, allegorik shakllar orqali tasvirlashga intilish, sezildi. T. Muhammedov Hirot va Sheroz miniatyura san’ati an’analarini zamon ruhiga moslashtirib asarlar yaratdi. Uning shu uslubda ishlangan ishlari o‘zining yengil humor bilan ishlaganligi, chizgilar plastikasining go‘zalligi, rang tizimining yoqimliligi bilan ajralib turadi. Rassomning «Nasriddin afandi sarguzashtlari» (1971) da kishilarning xandon otib kulayotgan tasviriy holatlariga alohida e’tibor qaratilgan. Shu turkumdag‘i «Mullaning kallasi bormidi?», «Nasriddin Afandi eshakda», «Nasriddin hovuz yonida», «Nasriddin va o‘g‘ri», «Mehmondo‘st Afandi» kabi qator suratlarda u voqe’likni ixcham tasvirlaydi. Kompozitsiyalarda ortiqcha unsurlardan yo‘q. Hatto, qog‘oz sathida ham qo‘srimcha tasvirlar uchramaydi. Shakllar kam bo‘lishiga qaramay mazmun boyligiga erishilgan. Yengil chiziqlarda ruhiy holatlar o‘tkirlashtirilgan. Bu yutuqlar rassomning tezda tanilishiga sabab bo‘ldi. Oradan besh yil o‘tgach, (1976), T. Muhamedovning «O‘zbek xalq ertaklari»ga chizgan suratlari nashr etildi. Bu illyustratsiyalarda rassom o‘zining yangicha ijodiy talqinini tomoshabinlarga havola etdi. Aslida rassom mazkur ertaklar ustidagi ishlarini oltmishinchchi yillarning oxirlaridan to yetmishinchchi yillarning o‘rtalarigacha izlanish olb borgan edi¹. Shuningdek, «Zumrad va qimmat», «Farhod va Shirin», «Hunarli yigit», «Uch og‘ayni botirlar», «Oltin ko‘zadagi to‘ti» kabi suratlari bir necha bor «Mushtum» jurnalida chop etilgan.

Q. Basharov asarlari ham ertaksimon ham hayotiydek idrok etilgan. Uning «Xalq o‘yinlari», «Otda kaptok o‘yini», «Buqa bilan jang» kabi asarlarida afsonaviy turmush tarzimiz — qahramonlar fe’l atvori, kayfiyat ular xatti-harakatlari orqali aks etiradi. «Chav-gon» (1975) asarida o‘zbek milliy ot o‘yinlari turkumini linogravyura texnikasini qo’llagan. Linogravyura o‘zining litografik ifoda etish va yaxlitlik kabi xususiyatlari orqali fikrni to‘liq ifoda etishi mumkin.

¹ Норматов Н. Телман Мұхамедовнинг киноя күлгилари // Санъат. 2000. № 2. 38–39 бетлар.

Mazkur turkumni yaratishda tipaj, etnografiya, liboslar sinchkovlik bilan o'rganib chiqilganligi sezildi. «Ro'mol olish» kartinasida chavandozlar harakati hamda otlar go'zalligini ko'rsatishga intilgan.

Bu yillarda dekorativ haykaltaroshlik ham samarali bo'ldi. Samarqandlik ustalar afsonaviy ajdaho, kiyik va qo'zichoqlarni yaratdilar. Bunday asarlar shu yillarda barpo etilgan madaniy ma'muriy binolarning maydonlaridan o'tin oldi. Haykaltaroshlardan A.Boymatov, A.Shoymurodov, T.Qosimov, D.Ro'ziboyev, Y.Shapiro, keyinroq I.Jabborov, T.To'laxo'jayev A.Xotamovlar samarali ijod qilishdi. Qoraqalpoq haykaltaroshligida J.Quttimurodov ijodiy izlanishlari o'ziga xosligi bilan ajralib turdi.

XX asrning 70–80 yillari rangtasvirida ham ko'plab rassomlar afsona va rivoyatlarga oid asarlar yaratdilar. O'tmish rangtasvir an'analari, miniatyura, bezak san'ati shu izlanishlar yechimining plastik tomonini belgilashda muhim bo'ldi. O'zbek san'atida Sharq va G'arb an'analaringin o'zaro tasirlanishi jarayoni sezilarli o'rinni egalladi. Xususan, M.To'xtayevning «Afsonalar tug'iladigan o'lka» (1978) asari yangi ifoda vositalariga boy bo'ldi. Ayniqsa, T.Jamolidinovning A.Navoiyga bag'ishlab ishlagan «Xamsa» (1982) sida ulug' shoir o'z dostonini Sulton Husayn Boyqaroga taqdim etish lahzalarini ochib berishga intilgan. Bu davrda teatr bezagi rangtasvirida ham bir qator ishlar bajarildi. H.Olimjon nomidagi Samarqand opera va balet teatri rassomi M.Yo'ldoshev «Layli va Majnun»(1967), «Yoriltosh» (1975), «Ravshan va Zulkumor», «Tohir va Zuhra» (1976), «Kashmir afsonasi», «Samarqand afsonasi» (1977) kabi spektakllarga bir qancha eskizlar yaratdi.

Rassomning «Go'ro'g'li» va «Alpomish» turkumidagi asarlari ham katta shuhrat qozondi. «Go'ro'g'li Rayhon arabning qizini o'g'iriamoqda»(1980), «Go'ro'g'li alla», (1982), «Go'ro'g'li balodevni yengdi» (1989), «Go'ro'g'li nevara kelin uchun Allohga shukur qilmoqda» kabi kartinalarida badiiy to'qima hayotiy haqiqatga yaqinlashtirilgan¹.

¹ Такташ Р.Х. Художественно-критические этюды. – Т.: Фан. 1992.
Стр. 34–35.

Xullas, yuqoridaqilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzularga u qadar etibor berilmadi. Bu eng avvalo davr siyosiy muhiti bilan bog'liq. Yagona sovet xalqini vujudga keltirishga bo'lgan besamar siyosat tufayli milliy mavzularga past nazar bilan qaraldi, lozim e'tibor berilmadi. Aksar hollarda mavzu kitobot san'ati tarkibida rivojlandi. Ammo shunda ham davr ruhi, zamon siyosiy qarashlari qisman sezilib turdi. Bunday noz'rin qarashlar, bemaqsad mafkura istiqlol arafasida – ma'naviy o'zgarishlar davrida barham topdi.

Nazorat savollari

1. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonga zamonaviy san'atning kirib kelish omillari?
2. Rus rassomlari tomonidan afsonaviy-diniy mavzularga murojaat qilinishi.
3. Sobiq ittifoq davrida milliy mavzularning o'rni va ahamiyati.

Adabiyotlar

1. Искусство Советского Узбекистана 1917–1972. — М.: 1976.
2. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. — Т.: 2007. 231 бет.
3. Норматов Н. Телман Мұхамедовнинг кинояли кулгилари. // Санъат. 2000. — № 2. 38-39 б.
4. Пугаченкова Г. Ремпел В. История искусств Узбекистана. — М.: 1965
5. Такташ Р.Х. Художественно-критические этюды. — Т.: Фан, 1992. стр. 34–35.
6. Еремян Р.В. Уста Мўмин (А.Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография. — Т.: 1981, — 15 б.

16-marzu: Mustaqillik davri rangtasvirida afsona va rivoyatlar

Reja:

1. Mustaqillik davri rangtasvirida afsonaviy dunyoqarashlar.
2. Istiqlol davri rassomlari ijodida diniy mavzular.
3. Tasviriy san'atda yaratilgan afsonaviy obrazlar turkumi.

Tayanch tushunchalar: *To'maris, Shiroq, Alpomish, farishta, shayton. Oppog'oyim va yetti mitti.*

Mustaqillik davrida chinakamiga milliy, ajdodlarimizning asl qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi, badiiy jihatdan mukammal, mazmunan teran asarlar yaratila boshlandi. Istiqlol tufayli an'anaviy san'atning ko'p asrlik yilnomasida yangi sahifa ochildi. Xalqimizning bebaho badiiy madaniyatiga xolisona baho berila boshlandi, milliy o'ziga xoslikni ochib berish uchun afsanaviy mavzularga e'tibor kuchaydi.

Istiqlol yillari rangtasvirida diniy va afsonaviy mavzularda yaratilgan obrazlar rivoji birmuncha samarali bo'ldi. Jamiyatimizda hukm surgan ijodiy erkinlik, badiiy tasvir vositalarining rassomlar tomonidan mustaqil tanlanishi yangi imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Mustaqilligimizning ilk davrlaridan yetakchi rangtasvir ustalari qatorida is'tedodli yoshlar ham ijod maydonida parvoz eta boshladilar. Yangi davrda yaratilgan asarlarning aksariyati milliy va diniy qadriyatlarimiz, xalqimiz afsona va rivoyatlari talqiniga bag'ishlandi. Istiqlol yillari tasviriy san'atida epik obrazlarni yaratishning yangicha tamoyillari shakllana boshlandi. Musavvirlar diniy, ilohiy, koinot, olam, tabiat, inson, borliq, sig'inish kul'tlari to'g'risidagi qarashlarni o'z tasavvurlarida badiiy uyg'ynlashtirib ajoyib asarlar yarata boshladilar.

N.Kalonovning «Afrosiyob durdonalari» (2007) va M.Yo'l-doshevning «Buxoro afsonasi» (1992)da eski shahar devorlaridan

topilgan suratlarga mos tuproq rangida tasvir fragmentlari va tangular, lahzalarни aks ettirish orqali tomoshabinni o'tmish afsonalari sari yetaklamoqchi bo'layotganday taasurot o'yg'otadi. T.Mirjalilovning «Afsona va haqiqat» asarida olam sinoatlarini falsafiy anglashga chorlaydi.

Qadimgi afsonalar va afsonaviy bahodirlar, sarkardalar obrazlari ham ko'plab yaratildi. O. Mo'inovning «To'maris» asarida qahramon yon tomoni bilan tasvirlangan. Uning qomati och-yorqin, sarg'imtir fonda aks ettirilgan. Liboslari oq, pokiza qo'rinishda. O'z xalqining tinchligi va ozodligini o'ylab turgan holati ta'sirchan ishlangan. R.Xudoyberganov yaratgan «To'maris» asarining markazida afsonaviy malikaning jang oldidan holati tasvirlangan. Massagetlar malikasi o'ng qo'lida qilich va chap qo'lida qalqon tutib turibdi. Boshidagi toji tilla rangda, tojning o'rtasida sher obrazining boshini tasvirlash bilan uni hayvonlar shohi sherga ramziy ma'noda tenglashtirgan. Go'yoki bir vaqtning o'zida sher tumor vazifasini ham o'tagan. Ya'ni To'marisning aqlu-zakovati, kuch-qudrati jasurligi shu orqali ochib berilgan. Uning yuziga e'tibor bersak, biroz tepaga ko'tarilgan, ko'zлari cheksizlikka qadalgan. Xayolida go'yo turfa fikrlar g'ujg'on o'ynamoqda: nafaqat alamzadalik, qasos, dushmani bilan bo'ladigan jang oldidan bir muddat sukul saqlagan holda bo'lajak jangni rejalashtirayotganday taassurot o'yg'otadi. Massagetlar malikasining jang oldidan kiyadigan kiyimlari unga yanada salobat, ulug'verlik bag'ishlangan. Uning orqasidagi behisob janglar tasvirida sipohlarning aksariyati piyoda, ayrimlari esa oq qora otlarda ifodalangan. Askarlar jangga shay holatda qilichlarini baland ko'tarib turibdi. Orqa foudagi qaramtir daraxt, tog'lar, to'q ko'k, qizil rangdagi osmon tasviridan kun botayotgan mahal ekanligini anglash mumkin.

Istiqlol yillari rangtasvirida xalq eposi — «Alpomish» dostoniga ham ko'p bor murojaat etilgan. Bu borada M.Yo'ldoshev katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Uning «Alpomish», «Barchinoy» va boshqa o'nlab asarlari shundan dalolat beradi. Xususan, «Alpomish» (1998), «Turonlik buyuk arslon — Alpomish» (1998), «Barchinoyning jasorati» (2002) kabi asarlarida chinakamiga afsonaviy tasavvurni ko'rishimiz mumkin. Ijodkorning «Go'ro'g'li»

turkumidagi asarlari ham anchagina bo'lib, «Go'ro'g'li ayollar orasida» (1995) kartinasida doston voqealari ko'z oldimizda qayta gavdalanganday bo'ladi. Akademik S. Rahmetovning «Alpomish» (2005) portretida Alp o'g'lonning qiyofasini egniga harbiy sovut kiyib ot ustida qo'lida kamoni bilan jangga ketayotgan holatda tasvirlagan. Obraz xolstga nisbatan mahobatlil ko'rindi. Alpomish qiyofasi butun matoni to'ldirib turibdi. Qo'llari bilan nimalargadir ishora qilmoqda. Nigohlari yerga qadalgan. Bir qo'lida kattakon kamoni bo'lsa, orqasida, o'qlari. Oti go'yo kishnab turibdi, oppoq otning ko'zlarini tomoshabinga qaratilgan.

Asardagi ranglar gammasi biroz og'irroq, ko'proq sovuq ranglar ishlataligan. Ya'ni asosan to'q jigarrang, qoramtil, kulranglardan foydalangan. Orqadagi osmon ham bulutdan bo'g'iq. Bu bilan rassom osmonning ko'rinishi orqali Alpomishning xarakterini ochib berishga, o'sha muhitning ramziy manzarasini tasvirlashga uringanligi seziladi. Asar ishlanishi jihatdan italiyalik rassom Karavadjo uslubiga yaqinligi ko'zga tashlanadi. Obrazni xolstga nisbatan mahobatlil qilib, qoidalardan chiqib tasvirlanishini katta bir yangilik deyish mumkin. E.Masharipov esa «Alpomish» obrazini o'tirgan holatdagi surxondaryolik yigit tasvirida namoyon etgan¹. O.Muinovning «Alpomish» asarida afsonaviy qahramon jang libosida oqshom payti oy yorug'ida suyukli yori Oybarchinni bag'riga bosib turgan holatda tasvirlagan.

Istiqlol yillari rangtasvirida «amazon» mavzusi bir qator rassomlar e'tiborini tortgan. G'.Qodirovning shu nomdag'i asari (2004) kompozitsiyasi markazida yaqindagina turmush qurgan yosh kelinkuyov tasvirlangan. Ijodkor ikki yoshni milliy liboslarda aks ettiradi. Qahramonlarning qo'llariga uzuk taqilgan. Ikki yoshni yer va osmon aro xayollari og'ushida muallaq uchib ketayotgandek holatda bo'rttirib tasvirlaydi. Ularning qo'llaridagi barmoqlarini oila qurganliklarini bildirib turuvchi nikoh uzugi bezab turibdi. Asarda 15 dona qadimiylar va turli davrga mansub bo'lgan har xil hajmdagi tangalar tasvirlangan. Qadimgi Kushon, Parfiya, So'g'd, Makedoniya va Xitoyda zarb qilingan oltin kumush va mis tangalarining

¹ Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарқ, 2001. 26 6.

har birining o‘z tarixi bor. Ularda o‘z davri hukmdorlarning ta’sviri, yozuvlari tushirilgan. Yosh kelin-kuyovlarning atrofida tangalarning tasvirlanishi hayot davomiyligini bildiradi. Kelin-kuyovlar orasida Samarqand shahrida joylashgan Shohizinda majmuasi aks ettirilgan. Akademik L. Ibragimovning «Ming farishta va bir surat» asari Ginnes rekordlari kitobiga kiritildi. Kartinada farishtalar obrazi va otlar tasviri mahorat bilan ishlangan. Asarning uzunligi 66 m, eni esa sakkiz metni tashkil etadi. Polotnodan «Raqsga tushayotgan otlar», «Osiyo», «Oq va qora mustanglar», «Tohir va Zuhra» kabi lavhalar o‘rin olgan.

J.Umarbekovning «Folchilar», «Tush», «Ikki farishta», «Ulug’ ipak yo‘li xarobalari» va boshqa asarlarida afsonaviy dunyoqarash aksini ko‘rish mumkin. R.Azizov esa o‘zining «Bulutlar uzra jannat-dagi orzu daraxti sari» asarida musulmonlar o‘zlar uchun muqaddas bo‘lgan manzillardagi daraxt shoxlariga iltijo ramzidek, mato parchalarini bog‘lab ketishi va farishtalar kelib, bu orzularini ijobat qilish uchun osmonga olib ketishiga bo‘lgan ishonch asos qilib olingan. Kartinada shunday daraxtlardan birida istak, niyatlarni atalgan dargoh sari eltuvchi samoviy farishta bulutlar aro tushmoqda¹. Akademik A.Mirzoning «O’tmishdan ertaklar» kartinasida Otabekning o‘t bo‘lib yonish holatini, sevgi bobida o‘rtanishini, mashshoqning ichki ruhiy kechinmalarini musiqa sadolari ostida ifodalaydi. Yigitlar yigit — qahramonimizning qo‘lida ro‘molcha, ko‘zida yosh ila qayg‘uga botishi ko‘z oldimizga keladi. Ish illyustrativ xarakterda bo‘lib, obrazning ichki olamini ifoda etishda ranglar yechimi ustunroq turadi².

A. Nur ijodida ham afsonaviy mavzular uchraydi. Rassomning «Majnun» nomli asari (2004) kompozitsiyasi tik to‘rburchakli romda sarg‘ish tilla rangli fonda oppoq tik holatda og‘zini ochib osmonga tomon intilayotgan baliq qomati ifodalangan. Baliqning og‘zidagi qizil olma tasvirlanishi — bu muhabbat ramzidir. Baliq shakli ramzida boshini egib, ko‘zini yumib turgan Majnun qomati ham ko‘rinadi. Uning egik boshini yonida turgan och jigartang kiyik qomati bilan suyab, go‘yo yigitga tasalli berayotganday

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. — 2-жилд. — Т.: ЎзБА, 2007. 13–14 бетлар.

² Ижодимиз ҳақида гапирсак. — 2-жилд. — Т.: ЎзБА, 2007. 43 бет.

tasavvur o'yg'otadi. Bاليqning dumi va yigitning tanasini yelkasidan boshlab pastigacha turli xil rangdagi toshlar qoplab olgan. Bاليq esa ana shu muhabbatning ramzi sifatida qo'llanilgan.

Ijodkor bu borada o'z uslubida o'nlab asarlar yaratishga muvaffaq bo'lган. «Ma'buda», «Bokira asr», «Ma'buda Sayhun», «Yoz kunlаридан birida», «Bokiralik», «Mening dunyoim» kabi o'nlab asarlarida fikrni sharqona tasvirlashda bалиq obrazidan keng foydalangan. Unda rassom turli shaklidagi kompozitsiya ichida kulrang, oq, sariq va qizg'ish fonda ertaklarda ifodalangan afsoraviy mo'jizakor oltin bалиqchani tasvirlagan. Insonlarning tilaklari, oddiy orzularini ro'yobga chiqaruvchi bалиq obraziga alohida e'tibor berilgan. Rassom bалиqnı realistik yo'nalishda, tangalarini aniq ko'rinishi uchun oqroq — yorug'roq rangda, qanotlarini esa mayin egiluvchan, beg'ubor ilohiy bалиq ko'rinishida aks ettirgan. Bu jonzodning pokligi, turli mo'jizalar ko'rsatishi, ilohiy qudrati haqida yaratilgan xalq ertaklari va latifalari rassom uchun asosiy mavzuga aylanishiga sabab bo'lган.

Rassom ijodida qadimgi Sharq afsonalari bilan bir qatorda G'arb mifologiyasiga ham alohida e'tibor qaratgan. Qadimgi yunon ilohiyotida «Kentavr» ana shunday izlanishlar natijasida dunyoga kelgan. Mazkur obrazning o'ziga xos qiyofasini yaratgan. Unda faqatgina afsona voqealari ko'rsatilibgina qolmasdan, ijodkorning keng dunyoqarashi ham yo'g'rilgan. Asar ikkita kartinadan iborat bo'lib, unga ko'ra yarmi odam yarmi ot bo'lган (kentavr) maxluqot hamda libossiz nozik va sarvqomat va go'zal qiyofadagi ayolni ifodalaydi. Kartina dastgohlik rang ta'svirda, issiq ranglar bilan, koloritlik hosil qilinib ishlangan. Bu asarda dinamikani sezish mumkin.

R.Mansurovning «Nasiba» (1998) asarida nonushta qilishga hozirlangan darvesh va uning qo'liga qo'nib turgan qush inson va tabiat uyg'unligiga ishora qiladi. Inson va muhit faqat jismonan emas, balki ruhan ham yaqindir. Qush darveshga ishonadi, undan mehr kutadi¹. B. Mahkamovning «Haqiqat yo'li» kartinasida afsoraviy Buxoro shahrining ramziy ko'rinishi orasiga cheksiz koinotga

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 32–34 бетлар.

eltuvchi pillapoyalar – mavhum komillik narvoniga ishoradir. Undan qo'tarilayotgan so'fiyning yo'li uzoq va mashaqqatlidir. Bu narvonning yuqorisi pog'onasiga yetishish nihoyatda mushkulligi, buning uchun inson butun umr imon butunligi, ruhiy ozodlik, qalbida ezungulik chirog'i ila yonmog'i kerakligiga ishora qiladi.

Mazkur mavzular zamонавији миниатура сан'атида ham kuzatiladi. P. Shobaratovning A. Navoiy asarlariga ishlagan asarlari buning yorqin dalilidir. «Sab'ayi sayyor» dostonidagi shoh Bahromning ov sahnasi tasvirida yangicha qarashlar o'z aksini topgan. X. Nazirov Gulxaniyning «Zarbulmasal» (1992) asariga ishlangan miniатурасида «Toshbaqa va chayon» masaliga urg'u berilgan. Ish jarayonida ko'plab unsurlardan voz kechib, iloji boricha ancha ixcham holga keltirilgan. Kompozitsiyaning dioganal yo'nalishi va mayjli to'lqinlar tasvirdagilar o'rtasidagi dramatik holatni kuchaytirgan. Yovuz niyatli chayon keskin, oqko'ngil Toshbaqa esa bosiq, vazmin ranglarda ishlanishi ularning tabiatidan kelib chiqib qo'llanilgan. G'olibligi aniq toshbaqa oltin suvi bilan ishlangan¹. Sh. Muhammadjonovning «Muqbil va Mudbir» hikoyati (2002-y.), Usta Jahongirning arab alifbosidagi «jim», «ayn», «ro», «mim», «ho» va «yo» harflarining tabiatdagi turli jonzodlarga o'xshatmalari yaratildi (Buxoro – 2005). Musavvir usta Davlat Safarov Buxoroda 2006-yil «sin» va «mim» harflaridan foydalangan holda o'ziga xos hikoyat yaratishga muvaffaq bo'ladi.

Bu davrda xalqimizning hozirjavob donishmandi xo'ja Nasriddin obrazi ham bir necha bor ishlandi. T. Jamoliddinovning «Nasriddin Afandi» asari markazida Nasriddin afandining yuz ifodasidagi xarakterli mimikalar tomoshabinda yorqin taassurot qoldiradi. Uning atrofidagi odamlarning yuz chehralari yorishib, ko'zlarining kulgidan chaqnab turishi, uning xalq orasidagi hangomali holatlaridan dalolat beradi. Har bir obraz o'zgacha takrorlanmas tarzda tasvirlangan. Asar qahramonlarining liboslaridagi milliylik, salsa va do'ppilar, yaxtak va hattoki belbog'lari ham shunday.

¹ Ижодимиз ҳақида тапирык. – Т.: ЎзБА, 2007. 64–65 бетлар.

Asarning chap tomonida ikkita o'rtal yoshlardagi zodagonning Nasriddin afandiga hayrat va g'azab bilan qarab turishi, ular yonidagi yosh bolaning esa masxaromuz qiliqlari asar kompozitsiyasi yechimini ochib bergan. O'ng tomondagilardan birining qo'lida kitob tutib turishi mazmun jihatdan asarga tugallik baxsh etgan.

Yana bir ahamiyatli obrazlardan biri mo'ysafid darveshning tizzasiga bosh qo'yib yotgan bola tasviri. Uning kiyimlari, to'zg'ib ketgan sochlardan ko'chaning daydi bolasi ekanligini bilish qiyin emas. Bolaning oyoq tomonida ag'dariilib yotgan obdasta tasvirlangan. Bu bolani kun bo'yi suv tashib charchaganini, ishlab topgan chaqalarini shu darvesh bilan bo'lishib, uning chalgan kuyidan mast bo'lib uxlab qolganini ifodalash orqali, musavvir xalqning og'ir turmush tarzini ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Nasriddin haqida eshitgan latifalarimizning deyarli barchasidan bizga ma'lumki, uning xolis va beminnat hamrohi uning eshagidir. Xo'ja Nasriddin tasvirlangan asarlarning barchasida uning eshagini ham ko'rish mumkin. Bu esa Nasriddinni butun Turkiston bo'ylab kezib yurishi va safarlari davomida latifalarini boyitib borishiga ishora bo'lib kelgan. Rassom Jamoliddinov ham bu haqiqatan voz kechmagan holatda Nasriddinning eshagini boshqalardan farqli ko'rinishda tasvirlagan. Rassom Nasriddinning eshagini xuddi kulib turgan kabi tasvirlash orqali, shu davradagi boylarning ahvolini hattoki shu hayvon ham masxara qilayotganini ko'rsatib bermoqchi bo'lgan.

Istiqlol yillari mahobatli rangtasvirida B. Jałolov yangidan barpo etilgan bir qator binolarda, jumladan «Turkiston» konser saroyining ichki in'ter'rerida «Umar Hayyomning tushi» (1993), O'zbekiston Milliy banki binosi ichiga «Nimaga tug'ilganimni hech kim aytmad» (1993), Interkontinental mehmonxonasiga «Navro'z», «Afrosiyob», «Tun ma'budasi» (1996)¹ kabi pannolarida tarkidu-nyochilikni ifoda etuvchi «so'fiyona» ta'limotlarga murojaat etadi. Islom olamidagi diniy mistik qarashlarning mohiyatini tasvirlashga intiladi. Rassom shogirdi A. Aliqulov bilan hamkorlikda Toshkentdagli Yosh tomoshabinlar teatri binosiga ishlagan «Jahon xalqlari

¹ Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарқ, 2001. 47 6.

ertaklari» aks etgan devoriy tasvirida mashhur ertaklar qahramonlari dunyosini yorqin yassi bezakdorlik tarzida ifodalagan.

Yosh musavvira F.Erkaboyeva esa Navoiyning «Lisonut tayr» (2007) dostoniga bag'ishlangan asarida qizlar qiyofasida qushlar timsoli, yuqori qismida asosiy qush – «Xumo» tasvirlangan. Har xil naqshlar orqali aylana ichida asarning markaziy qismini ifodalashga intilgan. J. Usmonovning «Qush tili» (1996) asarida bir-biriga o'xshamaydigan ikki juft qushlarning nur-soya uyg'unligidagi o'zaro suhbatи ifodalangan¹. Ye. Silka esa G'arb afsonalariga murojaat etib o'zining «Troya» asarini yaratgan (2007). Unda olmaning ikki pallasi o'rtasida qushlarni eslatuvchi urug'lар uni qachonlardir daraxtlar navdalarida erka qizdek o'sganligi va barglar uni begona ko'zlardan yashirganligi, bu go'zallikni zabit etish uchun Paris tomonidan uyuşhtirilgan buyuk Troya obrazi ifodalangan². V. Akudin «Kachal polvon» (1997) spektakliga yaratgan eskizi «bozor tomoshasi» ko'rinishida ishlangan, unda qo'g'irchoq odamlar va buyumlar tomosha ko'rsatayotganday taassurot o'yg'otadi. P.Anenkovning «Ibtido», «Kurash» asarlarida afsonaviy qahramonlar oliyjanobligi va idrokiga tayanib, hayotdagi yovvoyi kuch va qudratlarni jilovlashi asos qilib olingan.

Zamonaviy rangtasvirda islam rivoyatlariaga bag'ishlangan bir qator ishlар bajarildi. Bunday mavzulardagi asarlarda payg'ambarlar, avliyolar, farishtalar, tasavvuf tariyatiga oid lavhalar asosiy o'tin egallay boshladi. Z. Sharipovaning «Sahar. Farishtalarning yerga tushishi» nomli asari mistik tasavvurlar negizida yaratilgan. Professor A. Hakimov shunday yozadi: «Asarda otashparastlar, «Injil» va «Qur'oni Karim»dagi obrazli ramzlar oliy darajada tanlangan plastik va ohangdor talqinlarda ifodalangan. Kartinada turli din vakillari jamiangan alohida mistik allegorik muhit gavdalantirilgan. Rassom ongli ravishda epik tasavvurlarning ko'pqirraligi haqidagi fikrni oshkor etadi. Kishilik jamiyatি Sharq va G'arbni qaramaqarshi qo'ymasdan dunyoni yaxlitlikda tasavvur qilib yashash kerak, deydi. Kartina tasvirlangan voqeaneing qandaydir g'ayritabiyligiga

¹ Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004. 55 б.

² Ижодимиз ҳақида галирсак. – ЎзБА. Тўртингчи жилд. – Т.: 2008. 58–59 бетлар.

qaramasdan tasvirlar psixologik ifodaviyligi va ramziyligi bilan diqqatni jalb etadi. Asarda ayollarning haqiqiy tasvirga intilishi namoyon bo'ladi. Botiniy hissiyotlar tasvirdagilarning harakatlari va holatlariga ko'ra kartina uyg'onish davri rassomlari asarlariga o'xshab ketsa-da, lekin shu zamin kishilari dunyoqarashiga juda yaqin. Farishtalar obrazida an'anaviylik va murakkab insoniy xususiyatlar ifodasi umidsizlik, hayrat, qo'rquv va boylik hamda lazzat singari dunyoviy qusur sezilmaydi. Farishtalar chehrasida o'z makoniga qaytish istagi aks etgan. Kartinada rassom o'z qiyofasini ham ifodalagan. O'ng burchakda o'tirgan ayol qo'lida she'r bitilgan qog'oz ushlagan ayol obrazida rassomning ilgari yaratgan portretlariga xos doimiy harakatdagi, mistik realizm nuqtayi-nazariga qaytishi seziladi. Kartinaning umumiy ruhi yangicha tamoyillarning hayajonga to'la muhitini yaratadi. Ilgari milliy rangtasvida aks etmagan o'ziga xos ohangdorlik va rangin bo'yoqlarda ifodalaydi¹. Musavviraning «Dor-ul fano» va «Dor-ul baqo» «Bomdod», «Shom», «Xufton» nomli triptix asarlarida rakurs, dinamika kuchli his qilingan. A. Isayevning «Avliyo Xizr» kartinasidagi «spiralsimon kompozitsiya markazida musulmon olamida alohida o'rin egallagan, sabrning «axloqiy ramzi»ga aylangan ilohiyot olamining yirik vakili ifodalangan. Moviy va oq ranglar hamo-hangligida va «doira» qurilmasi asosida shakllantirilgan kompozitsiyadagi asosiy qiyosa – Xizr alayhissalom o'ng qo'lida nur olib ketmoqda. Xizr kartinada azaliy dunyoqarashlarga ko'ra, hayot karvonining sarboni bo'lib kelsa, tasavvuf ta'limotiga ko'ra esa, Ollohning iznu irodasiga bo'yinuvchi komil inson sifatida gavdalaniadi².

Istiqlol yillarda islom estetikasiga alohida urg'u berildi. D. Urazayevning «Illohiyotga yo'l» kartinasi bugungi kunga qadar ming yillik an'ana saqlanib kelayotgan muqaddas joylarning katta taasuroti natijasida paydo bo'lgan. Sahroda tol daraxti navdalaridan mayitni oxirgi yo'lga kuzatish uchun narvon shaklida tobut yasaladi. Dafn etilgach, narvon uning oyoqlari tomoniga tik holatda qo'yilib,

¹ O'sha manba.

² O'sha manba.

bu inson ruhining «Parvardigor sari» safar etganini anglatadi. Shunday qilib narvonlar chakalakzori paydo bo'lgan. Ularning ildizlari qadimgi tarixga borib taqaladi va inson bilan Oliy ong o'rtaсидаги bog'liqlik ramzini aks ettiradi¹.

Bu davr rangtasvirida tasavvuf ta'limoti rassomlar uchun ilhom manbayiga aylandi. J. Usmonov uchun so'fiyona ramziylik va tasvirdagi nafislik uning «Qushlar» (1992), «Kuzgi zikr», «Uyg'onish» (1997), «Baliq parvozi» (1998) kabi asarlarida ko'zga tashlanadi. Musulmon madaniyatida Qush «qalb» timsoli, so'fiy ruhini qalbning doimiy mangulikka ketish oldidan o'z asli bilan qayta birlashishga intilishidir. So'fiy tilining qush tili — «zaboni murg'on» deb an'anaviy nomlanishi ham shundan. Rassomning shu mavzudagi «Yetti sayyora» (1998) turkum ishlariga nisbatan am shunday deyish mumkin².

J. Rahmonovning «Al Buroq» (1992) nomli moybo'yoq asarining kompozitsiyasida baland tog'lar, vodiylar ustidan uchib, yelib borayotgan, boshi ayol qiyofasida, tanasi otni eslatuvchi oq ot ko'rinishidagi ilohiy jonzod tasvirlangan. U go'yo shamoldek tezlik bilan vaqtlar, zamonalarni ortda qoldirib, katta davrlardan o'tib borishi ramziy tarzda ifodalangan. Buni asarda aks etgan och kulrang, soyalari to'q sapsar rang tusdagi qoyatoshlar fon sifatida berilgan. Osmon ko'k, yashilroq, och binafsha ranglar bilan uyg'unlashtirilgan. Osmonda suzib yurgan oppoq bulutlar asta afsonaviy jonzotdan ortda qolayotgani aniq sezdirilgan.

R.Akromovning «Odam Ato va Momo Havo» asari kompozitsiyasi markazida to'q ko'k fonda Erkak va Ayol bir biriga assimetrik o'tirgan holatda belibos tasvirlangan. O'rtaсидада balki ular mevasini yeb qo'yib, gunoh qiladigan daraxt ajratib turibdi. Odam Ato daraxtni bir qo'li bilang quchoqlagan, Momo Havo esa uning mevasini yerdan olayotgan damda tasvirga tushirilgan. Obrazlar o'ta brutal tasvirlangan. «Himoyachi farishta» (2000) asarida tabiatga xos tug'ilishdan keyingi jarayon, har bir go'dak o'z farishtasi bilan dunyoga keladi. Ona va farzand shirin uyquda. Tong poklik,

¹Иходимиз ҳақида гапирсак. — Т.: ЎзБА. 2-жилд. 2007. 77 бет

²Ўзбекистон санъати (1991—2001 йилилар). — Т.: Шарқ, 2001, 43 6

musaffolik, yer, suv, havo bularning hammasi o‘ziga xos bir olam. Yolg‘iz qolgan go‘dakni o‘z farishtasi tunu-kun himoyalab asrashi, orqa plandagi fonda Uyg‘onish davrining ta’siri seziladi. Qahramonlar o‘zidan nur taratadi. Koloriti yorqin, dekorativ ranglardan iborat¹. A. Yusupovning «Farishta va shayton» asarida uchta obraz – inson, farishta va shayton qiyofalari orqali asar yechimi izlangan. Oq va qora ranglar orqali yaxshilik va yomonlik, ko‘k ranglar – cheksizlik, issiq ranglarda – tiriklik ramzları yashiringan. Sh. Abdullayevaning «Farishta» (1995) asarida milliylik asosiy mezonga aylangan². S. Sharipovning «Surai nur» (1999) asari kubizm yo‘nalishidagi abstrakt tasavvurga asoslangan. Insonning bu foni yunyoga kelishi nur bilan. Go‘dakligidan umrining oxirigacha qalbidagi nur qay darajada taralishi uning o‘ziga bog‘liq. Ular musbat va manfiy, oq va qora omillardir. Rassom aynan ikkita qaramaqarshi ranglar orqali asar mohiyatini ochib bergen³.

Mustaqillik yillari rangtasvirida afsona va rivoyatlar mavzusi rassomlar uchun yangi eshiklarni ochib berdi. Natijada mavzuga qiziquvchilar soni yildan-yilga orta boshladi. Mahoratli rassomlar bilan birga yoshlardan ham yangi nomlar ko‘zga tashilanadi. Eng muhimmi mazkur mavzularda yaratilgan asarlar milliy rangtasvir san’atimiz rivojida alohida yo‘nalish sifatida tarkib topdi.

Nazorat savollari

- 1. Mustaqillik yillari rangtasvirida afsona va rivoyatlarning o‘rnini nimada?*
- 2. Epik mavzularda yaratilgan asarlar va ularning asosiy g‘oyalari nimadan iborat?*
- 3. Istiqlol yillarida diniy mavzularda qanday asarlar yaratilgan?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарқ, 2001.
2. Иходимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Олти жилдикнинг барчаси.
3. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004.
4. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. – Ўзбекистон файласуфлари милий жамияти. – Т.: 2007. 231 бет.

¹ Иходимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 42–43 бетлар.

² Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004. 59 б.

³ Иходимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. 2007. 86–87 б.

17-mavzu: Mustaqillik yillari grafika san'atida afsona va rivoyatlar

Reja:

- 1. Grafik rassomlar ijodida diniy mavzular.**
- 2. Epik va afsonaviy mavzular.**
- 3. Kitob grafikasi – bolalar ertaklari.**

San'atning bu turi istiqlol yillarda yanada ravnaq topdi. Bu davrda grafikaning plakat, illyustratsiya, karikatura, sharj, qalam-tasvir kabi turlari keng rivojlana boshladi. Bunda diniy kult va afsonaviy mavzular alohida bir turkumni tashkil etadi. Xususan, B. Jalolovning islom dini rivoyatlariga asoslangan «Tangri bilan birlashuv» (2005) asari murakkab badiiy yechimga, chuqur falsafiy mazmunga ega. Asarda dunyo sinoatlarini ramziy timsollar orqali teran anglash masalasi bosh mezonga aylangan. Unda ikkita obraz – inson va uning ruhi – Ollohga yetishish yo'li tasvirlangan. Yerga chordona qurib, qo'llarini tizzasiga qo'yib o'tirgan yigit ko'rinishidan go'yo erkin, gavdasi baquvvat va boshining bir qismida yorug'lik sari uchib ketayotgan ruhga o'xshaydi. Qo'llarining biri tepaga ikkinchisi pastga yo'naltirilgan holati ruhning yuqoriga intilayotganiga ishora. Gardishning shiddatli ravishda aylangan holati – asar dinamikasining aniqligi tomoshabin uchun uni his etish, ta'sirlanishga turki bo'lgan. Asarning bosh maqsadi – ruhning tanadan chiqishini ko'rsatib berishga inson tasavvurini aks ettirish orqali erishilgan.

Rassomning «Buroqning Jabroil bilan muloqoti» (2010) asari markazida ilohiy Buroq tanasining har bir qismlarini to'g'ri chiziqlar yordamida alohida ajratib aniq tasvirlagan. Bu chiziqlar otning naqadar tezligini, hushyorligini, sezgirligini bilishda va to'g'ri ifodalashda o'ziga xos vosita vazifasini o'tagan. Buroqning ustida jangchi sovuti bilan tasviri tanasining ramziy ekanligiga aniqlik

kiritgan. Buroq Muhammad (s.a.v.) nikiligini bildirmaslik uchun maxsus niqob kiygan holda Jabroil bilan muloqotga kirishmoqda. Buroq bo‘ynining pastida himoya vositasini o‘tovchi sovut bog‘langan. Rassom kompozitsyaning har bir mayda detallarigacha alohida e‘tibor bergan. Otning tana tuzilishi turli shakllarda aks etgan. Uning oyoqlaridagi, dumidagi va qorin qismidagi shakllar o‘zgacha bir go‘zallik bilan yaratilganki, hammasi birlashib yaxlit manzara hosil qilgan.

Asardagi Jabroil ham ramziy yaratilgan. Uning bosh qismidan go‘yo zaminga nur taralib turibdi. Bu Jabroilning dunyoga ezgulik taratuvchi farishtaligiga ishoradir. Jabroil chap qo‘li yordamida yaxshilikka da‘vat qilayotganday, Buroqning oldida tasvirlangan. Uning temir sovuti otniki bilan uyg‘unlashib, yaxlit badiiy kompozitsiya hosil qilgan. Asarni yanada ijodkorona boyitish maqsadida rassom Jabroil va Buroqning tana qismidagi shakllardan mohirona foydalangan. Ularning atrofidagi dumaloq doirachalar goh kattarib, goh kichrayib borishi turli falsafiy fikrlar ila teran mazmun chiqarishga erishgan. Ya’ni ularning birida hayotning bir tekis ravon davom etmasligi, bu yo‘lda turli to‘sqliar, qiyinchiliklar, sinovlar bisyorligidan dalolat bersa, boshqalarida esa fazoviy tengsizlikni bildiradi.

Go‘yo ushbu muloqot jarayonida ikki o‘rtadagi suhbat yanada qiziqlari bo‘lib tobora avjiga chiqayotganidan dalolat beradi. Samoviy tekislikda mazkur suhbat jarayonini tasvirlashda kompozitsion jihatdan jo‘g‘ri yondoshilgan. Asarning goho och, goho to‘qlashgan qismi bu ikki obrazning yaxshilik elchilar ekanligiga ishora qilayotganday bo‘ladi. Turli chiziqlardan keng foydalilanlishi asar mazmuniga yanayam aniqlik kiritib, ta’sir doirasini biroz kuchaytirgan, ayni paytda badiiylik darajasini oshirgan. Shu bilan birga bu ikki obrazni ramziylikdan chekingan holatda qay ma’noda jonlantirilishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan.

Rassomning «**Majnun sahroda**» (2002) asariga she’riyat mulkinining sulton Mir Alisher Navoiy hazratlarining «Layli va Majnun» dostoni afsonalari asos qilib olingan. Doston voqealarini badiiy poetikasidan ta’sirlangan rassom o‘z asariga lirik hayotiylik, murakkab ruhiy kayfiyatni sindira olgan. Asar kompozitsiyasi

markazida bosh qahramon – Qays o'tiribdi. U sahrodag'i qumda bir oyog'ini yig'ib, ikkinchisini oldinga uzatib, barmoqlari uchini qumga tekizgan holatda chizilgan. Usti yupin, sochlari uzun, yuzlari mayus, xayolparastligi bois unga «majnun» (telba), deb laqab qo'yilgan. U ishq o'tida yonib, tog'u-toshlarni, sahrolarni o'z makoniga aylantiradi. Ko'rinishidan ko'rkam, navqiron, yuzida mehrga, ishq-muhabbat dardiga mubtalo bo'lganligini seziladi. Chap yonidagi yirtqich sher ham uning dardiga hamdard bo'layotgandek xayolga cho'mgan holatda cho'kkalab o'tiribdi. Ana shu yirtqichlar Majnunni o'z panohiga olganday tasavvur o'yg'otadi.

Qahramonning oldida unga qarab tik turgan holatdagi ohu beg'uborlik, ojizalik, tinch-totuvlik ramzidir. Orqa fonda yangi oy tasviri ingichka yoysimon shaklda chizilgan. Bu – yangi orzular, osudalik, umid ifodasini anglatadi.

Nasroniylik diniga oid «Iso» (2005) asari markazida qahramon yelkasiga og'ir yuk ko'targan holatda tasvirlangan. Nasroniylikning asosiy ramzi – xoch og'irligining yelkasidan bosib turgan holatdagi ko'rinishi orqali Isoning shu yo'ldagi mashaqqatlari nechog'li mushkul ekanligi, yelkasida naqadar og'ir yuk turganligi aniq ifodalangan. Musavvir shu holatga bir qadar og'irlik tashlagan. Geometrik figuralar, katta kichik shakllar yordamida xochning ramziy ko'rinishi mohirona aks ettirilgan.

Ijodkor har bir geometrik shakldan o'zicha mazmun-mohiyat izlaydi. Isoning yelkasidagi to'rtburchak go'yo dunyoning to'rt tomonini ifodalaydi. Bunda asosan ikki qarama-qarshi kuch – yaxshilik va yovuzlik o'zaro kurash olib borayotganday tasavvur paydo bo'ladi. Xochning ikki yon tomonlari qora rangda bo'yalishi shunga ishoradir. Muallif xoch tasviriga ekspression urg'u berib, butun og'irlikni Iso gavdasiga tashlab qo'yish orqali asar yechimini topishga harakat qilgan. Xochning o'ng tomonidan Isoning qo'llati o'tib barmoqlari tasviri chiqarilgan. Xoch tasvirining biroz o'ngga egilibroq tasvirlanishidan butun g'am-tashvishlar Iso gardanidaligini anglatadi. Perspektiva yordamida nurlar o'zaro tutashadi. Nur va soya o'yini gavdalantirilib, ramziy ma'nodagi xoch yaratilgan. Bunda rassom go'yo yovuz kuchlar bilan kurashda ezgulikning albatta g'alaba qilishiga ishora qiladi. Kartina burchagidagi tepaga

intilayotgan nurlar shundan dalolat beradi. Kompozitsiyadagi ingichka chiziqlar hayot sahnasi dagi azob-uqubatli muammoli jarayonlarni anglatadi. Iso unda kurash olib borayotgan asosiy timsol sifatida gavdalananadi. Natijada barcha shakllar badiiy reallikka aylanadi, to'g'ri to'rtburchak shakllari «shaxmat» maydoniga qiyoslangani kabi xoch ham ramziy ma'noda ikki tomonga ajralayotganday taasurot qoldiradi.

Nasroniylik bilan birga otashparastlik diniga ham murojaat etilgan. B. Jalolning «Quyoshga ta'zim. Zardo'sht quyosh o'g'loni» nomli qalamtasvir asarida realistik-texnik talablardan biroz chekinib, qadimi devoriy suratlar «terrakota» idish tasvirlari an'analari asoslangan. Barcha obrazlar yagona bir tomonga yo'naltirilgan, u bizga qadimi shaharlарimiz – Afrosiyob, Varaxsha yodgorliklaridagi devoriy suratlarini esga soladi. Asar voqealari shartlilik va ramziylikka asoslangan. Lavha kayfiyatida romantik uslub ko'zga tashilanadi. Badiiy ifodaviylik, sharqona she'tiy ruhiyat, his tuyg'ularning aniq poetik ifodasi aks etgan. Asar o'ng tomonida qo'lida muqaddas buyumlarni ushlab turgan insonlar obrazlari aynan hamdu-sano keltirish ifodalarini anglatadi. Markazdagi erkak obrazi olovni ko'tarib, tepaga qarab olqishlayotgan ho'latida tasvirlangan, shu bilan birga o'ng oyog'ida yovuz hayvonni bosib, ezb'ilab, mag'lub etayotganligini ko'ramiz. Bu yirtqich afsonaviy maxluq misolida bo'lib, yovuzlik ilohi Ahrimanning ramziy afsonaviy ko'rinishidir. Xotirjam jonzodlarga qarayotgan ayol obrazida esa uning mutloqo qarama-qarshisi bo'lmish tinchlik, farovonlik, tabiat va inson yagona ekanligini eslatadi.

Epik mavzudagi «Alpomish» (2007), «Alpomish elchi» (2007) asari o'z fikrlash g'oyasi, badiiy yechimi va murakkab kompozitsiyasi jihatidan e'tiborlidir. «Chodir ortidagi jang»da yonida ikki qabilaning o'zaro munozarasi tasvirlangan. Musavvirming hayotiy shakllar olami, chegaralarini buzib, beintiho fantaziyalarini gavdalantirish istagi epik obrazlarning talqindagi ko'plab asarlarning yaratilishiga olib keldi. Bu toifa asralarni bitta nom bilan – **«Alpomish dostoniga lavhalar»** deb atash mumkin.

B. Jalolovning «Ilhom parisini chizuvchi Moniy» asari (1997) to'rtburchak ko'rinishda ifodalangan. Asarda asosiy mavzusi, o'zi

sevgan kasbi -- musavvirlikning afsonaviy Moniy obrazi bilan tenglashtirilishi asos qilib olingen. Butun umri davomida ijodining yuksalishiga turki beruvchi ilhom parisining go'zal ko'tinishini -- yosh, qaddi-qomati kelishgan, gulgum chehrali qiyofasini katta mahorat bilan ifodalaydi.

Asarda xayoliy romantizm ruhi ustunlik qiladi. Unda musavvir Moniyni tomoshabinga orqasi bilan turgan holda tasvirlagan. Ilhom parisi bir qo'lida chiroq, ikkinchi qo'lida mo'yqalami bilan tomoshabinga qarab turibdi. Ilhom parisini go'yo quchmoqchi bo'lgan Moniyning ichki tug'yonlari, chuqur ruhiy holati rassom tomonidan juda katta mahorat bilan ishlangan. Moniy va parining yuz tuzilishi sharqona qiyofada berilgan. Pari qizning mayin tabassumi ko'z va nigohlaridan sezilib turibdi. Libosi, taqinchoqlari bejirim, uzun mayda kokil qilib o'rilgan sochi-yu, boshidagi o'ralgan ro'moli qizning husniga go'zallik, nafislik qo'shib turibdi. Rassom parini shunchalar go'zal tasvirlashidan maqsad, uning ilhom parisi, yaxshilik, ezbilik, go'zallik, san'at, she'riyat, kuy-qo'shiq ma'budasining ramzi ekanligidadir. Rassom bir yigitning timsolida ilhom parisini chizuvchi Moniy muhabbatি murakkab va pishiq kompozitsion yechimda tasvirlangan.

Kitob grafikasida ham afsona va rivoyatlarga katta o'rinn berilgan. O'zBA akademigi J. Umarbekov xalqimizning qahramonlik eposi -- «Alpomish» dostoni lavhalariga bag'ishlangan turkum asarlari 2011-yilda qayta nasr qilingan kitob-al'bomdan o'rinn oldi. Kitobning birinchi muqovasiga Alpomishning kuch-qudratga to'lgan bahodirona ko'tinishidagi portreti ramziy ma'noda ishlangan. Asarda qahramon tomoshabinga qarab o'tirgan holatga tasvirlangan. Kompozitsiya markazida tik turgan holatda butun tashqi ko'rinishining badiiy ifodasi berilgan. Egnida dushman o'q-yoylaridan himoya qiluvchi Sovut, qalqon tutgan tarzda aks ettirilgan. Uning orqa fonida qanotlarini yoygan oq ot tasviri berilgan. Bunday detallarning barchasi doston mavzusiga mos holatda uning mazmunini to'ldirishga yordam beradi. Rassom bu borada ancha tajribali, bilimli ekanligi ko'zga tashlanadi. Ish jarayonida ijodkor ranglarni harn to'g'ri tanlay olgan. Portretning asosiy ranglari och favorang va qora-oq rangli chizgilardan foydalangan holda tasvirlanishi ham

shundan dalolat beradi. Bu esa Algomishning qatiyatli, shijoatli, qo'rqmas, mard o'g'lon ekanligini ifodalashga imkon bergan. So'zsiz bu asarni ta'sirli va davr ruhiga mos bo'lishini hisobga olib, unga ot va Algomish obrazining ta'sirini oshirish uchun undagi naqshlar, unsurlarni afsona voqealarini chuqur o'rgangan holda ifodalashga muvaffaq bo'lgan. Ikkinci bir lavhada Algomish va Barchinoyni qora otga minib, shijoat ila yeldirib ketayotgan holda aks ettirgan. Uning orqa foni moviy rangda oq bulutlar bilan osmonga uchib yurgan qora qushlarning ko'rinishlari aks ettirilgan.

Istiqlol yillarda bu borada kitob grafikasi yo'nalishida ham bir qator ishlar bajarildi. Ayniqsa, D.Mursalimov ishlari alohida o'ringa ega. Musavvir jahon xalqlari ertaklari jamlangan kitoblarga badiiy lavhalar ishladi. Uning turkum ishlari orasida «Afrika xalqlari ertaklari», «Avstraliya mahalliy ertaklari», «Turk ertaklari», «Yevropa xalqlari ertaklari», «Rus xalq ertaklari», «Osiyo xalqlari ertaklari» kabi lavhalari nihoyatda betakrordir.

Bu davrda G'. Boymatov milliy madaniy qadriyatlarimiz qatorida azaliy rivoyatlarimizga ham qayta murojaat etdi. «O'rta Osyoning qadimgi tangalari» (1997), «Ming bir kecha» (1997) asarları tomoshabinni afsonaviy o'tmishimizga yetaklaydi. Samarqanlik rassom S. Red'kin «Eski Samargand» afsonalari mavzusida me'moriy obidalar orqali tomoshabinlar xayolini o'tmishning betakror qahramonlari jasorati bilan tanishtiradi. Ayniqsa, «Budda qo'ng'iroq'i» (1991) asari moziyning uzoq qa'ridagi diniy ta'llimotlar mohiyati bilan tanishtiradi. Sh. Muhammadjonov esa «Kalila va Dimna» qo'lyozmasiga o'ziga xos betakror yechimga ega bo'lgan illyustratsiya yaratdi (1997).

Q. Basharov shoir B. Boyqobilovning «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi tomonidan chop etilgan «Yangi Xamsa» kitobining tasviriy va naqshli maketi va Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan miniatyuralar nusxalarining oltitasiga qaytadan bezak berdi. R. Kiplingning «Maugli» kitobining o'zbekcha nashriga ham Q. Basharov an'anaviy realistik uslubda o'ttiz to'rtta rangli illyustratsiya ishlagan¹. Rassomning farzandlari F. Basharova va

¹ Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001. 60–61 б.

L. Basharovalar ijodida asosan bolalarga mo‘ljallangan ertak kitoblarining badiiy bezagi yetakchilik qiladi. Ammo F. Basharovning Alisher Navoiyning «Xamsa», «Sadid Iskandariy» (2000) kabi litografiya texnikasida ishlangan lavhalarida qalbi halovat topmagan insonning psixologik tasviri obrazini yaratgan. O‘zga yurtlarni zabit etgan Iskandarning vayrongarchilik va ofat orqali u yarlarga o‘zining madaniyatini ham olib kirganligiga urg‘u beriladi. Asarda Zamin bilan Osmon oralig‘ida majoziy obraz, xanjar tutgan qo‘lini orqasiga yashirgan jahongirning psixologik holatdagi turishi go‘yoki qulayotgan toj va urushayotgan askarlar bepoyon osmonda yulduzlar kabi yarqiraydi, Zulmat va Ziyo o‘rtasidagmi abadiy kurash asos qilib olingan. Feruza va Laylo Basharovlarning o‘zaro hamkorlikda Sh. Perroning «Ona g‘oz ertaklari»ga ishlagan lavhalari bo‘lalar dunyoqarashiga moslab realistik uslubda ishlangan. G. Lining «Ertak kuylayotgan Bob» (1999) lavhasida dinamik harakat va qahramonlar ichki kechimnalari to‘g‘ri ochilgan.

«Grafika ustasi A. Mamajonov «Alpomish» eposiga realistik va mazmunan ifodali bo‘lgan illyustratsiyalarni tush va peroda bajargan. Unda pahlavon Alpomish va uning vafodor yori Barchinning ma’naviy qudrati rassomning grafika obrazlarida o‘z aksini topdi. Shu bilan bir qatorda u ofort texnikasida Navoiy asarlari «Antologiyasi»ga illyustratsiyalar ishlagan, ularda miniatyura an’nalarining ta’siri seziladi. Shuningdek, qoraqalpoq dostoni «Maspasha» ham A. Mamajonov tomonidan bezatilgan»¹. Shuningdek, «Afandi latifalari» satirik to‘plami ayniqsa e’tiborli bo‘ldi.

«A. Mamajonovning tasavvufona ruhda ishlangan «Jannatdan quvilish» asari markazida yosh ayol obrazi tasvirlangan. U xipcha qomatli, boshiga salsa o‘ragan, chiroyli yuzini yopinchiq to‘sib turibdi. Ammo bu go‘zal ayol ham hayrat ham qo‘rquv hissini o‘yg‘otadi: uning tanasini ilonlar o‘rab olgan, ulardan biri ayolning yuragi tomon o‘rmalaydi. Ayol qo‘lida to‘kin hayat ramzi-yetilib pishgan olma ushlagan. Tishlangan olma osilib turgan hassani ushlagan kampir uning ortidan qarab turibdi»².

¹ Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001. 61 6.

² Арипова М. Мамажонов А. //Санъат. 2011. – № 2, 32–35 6.

Mahoratli grafik rassom A.Mahkamovning eng mashhur «Sharq xalqlari ertaklari» kitobiga ishlangan illyustratsiyalari yuksak saviyasi va badiiy mukammalligi bilan alohida ajralib turadi. Tasvirlardagi realistik chizma uslubida Sharq miniatyura maktablari ta'sirini kuzatish mumkin. A. Bobrovning «O'zbek xalq ertaklari» asarida turli ertaklar qahramonlari tashqi qiyofasini yaxlit lavhaga sig'dirgan.

G. Sultonovaning «Shayton va farishta» asarida hayotni bir-biriga qarama qarshi ikki xil qutbda tasvirlaydi. Ezgulik va yovuzlik, sadoqat va xiyonat, yaxshilik va yomonlik kabi azaliy kuchlarning bir-biriga qarshi kurashi asos qilib olingan.

Istiqlol yillarda ertaklar mavzusi L. Basharova ijodida ham yetakchilik qiladi. «Oppog'oyim va yetti mitti» ertagiga ishlangan lavhada qiyofalarni aniq tasvirlashga intilgan. Lekin xayolot olamini yanada kengaytirish uchun asosiy qahramonlar tashqi qiyofalari ertakmonand ko'rinishda ishlangan. Asardagi har bir qiyofaning betakror xususiyati bor. Rang-barang bo'yoqlar bolalarga quvnoq kayfiyat baxsh etib, go'zallikning sehrli olamini ochib berishga xizmat qilgan¹. Musavvira jahon xalqlari ertaklarida ham ko'p bora murojaat etgan. Sh. Perroning «Ona g'oz ertaklari» (1996), M. Sevyor «Word Wise» (1996), «Alpomish» (1998), «Kashmir sehrgari» (O'zbek xalq ertagi 1999), «Taq-tuq-taq, eshicingni och» (Yapon xalq ertagi 2000), «Hiylakor chiyabo'ri» (Hind xalq ertagi 2000), «To'maris» (2001), «Gulqiz» (Yevropa xalqlari ertaklari 2005), «Qirqoyoq» (Sharq xalqlari ertaklari 2007), «Adi bilan Badi» (2008), «Tentak ovchi» (2009), «Oltin shahzoda» (Yevropa xalqlari ertaklari 2010), «Sehrli tush» (2012), «Quyoshli yomg'ir qo'shig'i» (2012), «Ingliz xalq ertaklari» (2014), «Alisa mo'jizalar mammalakatida» (2014) kabi mo'jaz asarlari bolalar ruhiyati bilan hamohang yaratilgan.

V. Akudin A. Navoiyning asarlariga bag'ishlangan «Qush tili» (2001) asarida majoziy ma'noda odamlar va qushlar taqdirini falsafiy tahlil etadi. Moziy afsonalari N. Kalonovning «Ajdodlarimiz izlari» (1995), M. Fozilovning «Afrosiyob» (1993), G.Sultonovning

¹ Ижодимиз ҳақида тапирысак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 20–21 б.

«Masxaraboz» (1999), L. Ibragimovning «Farishta» (2000) asarlariida ifodalangan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, istiqlol yillarida grafika san'atining rivoji turlicha kechdi. Bu davrlarda ayniqsa kitob grafikasi davr taqozosiga ko'ra birmuncha rivoj topdi. Zamona viy mavzular qatori epik, diniy, afsonaviy va ertaklarga bag'ishlangan mavzularga murojaat etildi.

Nazorat savollari

- Mustaqillik yillarida yaratilgan grafik asarlarda afsona va rivoyatlarning o'rni va ahamiyati nimada?*
- Bolalar ertaklari mavzusi qaysi rassomlar ijodida yetakchilik qiladi?*
- Istiqlol yillari kitob grafikasida afsonaviy mavzular turkumini ayting?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА. 2004.
2. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар).: – Т.: Шарқ, 2001.
3. Арипова М. Анвар Мамажонов. // Санъат. 2011. – № 2. 32–35 бетлар
4. Ижодимиз ҳақида гапирысак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009.
5. Жалолов. Б. Келажак ҳақида хотиралар. – Т.: 2010.

18. Mavzu: Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar

Reja:

- 1. Dastgohli haykaltaroshlikda afsonaviy mavzular.**
- 2. Mahobatli haykaltaroshlikda afsona va rivoyatlar.**
- 3. Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar tasnifi.**

Istiqlol yillarida dastgohli haykaltaroshlikning barcha turlarida afsonaviy mavzularda asarlar ishlandi. Qoraqalpog'istonlik haykaltarosh J. Qutimurodov ijodida diniy kult mavzulari o'z aksini topdi. Yog'och ashyosida ishlangan «Amudaryo ilohasi» asari kutilmagan kompozitsion yechim asosida bajarilgan. Unda asosiy e'tibor ilohanining bosh ko'rinishini tasvirlashga qaratilgan. Buning uchun daraxtning ildiz qismidan foydalanilgan. Asosiy holat ilohanining yuz tuzilishida namoyon bo'ladi. Yuzining silliqligi, ko'zini bitoz yumgan holda lablarida yengilgina iliq tabassum ulashayotganday taassurot qoldiradi. Bu holat insonlarga daryo suvining jo'shib oqishi natijasida ona zaminning hosildorligini tiklashga intilish seziladi. To'zg'igan jingalak sochlarda go'yo to'lqinlanib oqayotgan jo'shqin daryo obrazining tabiiy ko'rinishi ifodalangan. Rassom izlanishlari davomida falsafiy va plastik harakatlar ishonarli talqin etilgan. Haykaltarosh qattiq izlangan, unda tabiiy ravishda suv va daraxt bir-birini mazmunan to'ldirgan. Bu holat obrazning har tomonlama ishonarli chiqishiga xizmat qilgan.

Qoraqalpoq elining ertaklari, rivoyat va afsonalar o'lamni uning uchun ijod manbayiga aylangan. Ijodkorning 1996-yilda yaratgan «Anaxita» asari o'zining tabiiyligi bilan e'tiborni tortadi. Unda Anaxita yosh, chiroyli, maftunkor chehrada namoyon bo'ladi. Haykaltarosh ilohanining qiyofasini yaratishda ko'proq uning soch turmaklanishiga e'tibor qaratadi. Ma'buda timsolini qosh-ko'zları

o'ziga yarashgan, sohibjamol suratda zamonaviy qoraqalpoq qizlarida ko'radi. Yuzining nozik va silliqligini, bo'ynidagi taqin-choqlarining egnidagi yo'l-yo'l halqali libosni eslatuvchi ko'rinishini, egnidagi libosning halqasifat shaklda go'yo to'lqin hosil qilishini suvning to'lib-toshishiga qiyoslash mumkin. Bu esa hosildoriik, qut-baraka va to'kin sochinlik ramzidir.

Vatanimiz mustaqilligining yigirma yilligi arafasida A. Hotamov tomonidan afsonaviy uchar ot haykali Milliy rassomlik va dizayn instituti binosiga kirish qismiga (hozirgi O'zbekiston Badiiy Akademiyasi) o'matildi. Kompozitsiyada go'yo uchishga shaylangan navqiron ot timsoli o'sib ulg'ayayotgan, toychoq qiyofasi ifodalan-gan. Haykaltarosh bu orqali navqiron avlodning mazkur ilm dargohida ta'lim olib, mustaqil hayotga qadam tashlash arafasida yangi ijodiy parvozga intilayotgani, shijoatli, matonatli, vatanparvar yoshlarning chin manodagi ramziy obrazini aks ettirishni maqsad qilgan. Ramziy qanotlar -- ilhom parilari. Toychoqning bo'ynidagi chambar, old va orqa oyoqlaridagi bog'ichlar -- yaxshilik alomati, yuritimidza bayramlar, tantanalar, shodiyonalar va qo'lga kiritilgan g'alabalar -- yaxshi kunlar ko'pligidan dalolat. Otning o'ng oyog'i biroz oldinga ko'tarilgan.

Bilasiz, Sharqda azaldan o'ng tomon ulug'langan. Bu holat har qanday ezgu ishga o'ng oyoqdan boshlab qadam tashlanishiga ishora. Bu kabi ramziy ma'nolar haykaltaroshning mahoratidan dalolat beradi.

Shuningdek, A. Hotamov, o'zining «Alpomish Boychiborda» asarida Alpomish eng suyukli oti Boychibor jilovini ushlagancha jang maydoniga hozirlanayotgan qahramon sifatida tasvirlangan.

Bu borada yoshlar ijodi manba bo'lishi mumkin. J.Yormuhamedovning bronzadan ishlangan afsonaviy mavzudagi «Ho'kiz» kompozitsiyasi kuch va qat'iylik ramzi sifatida gavdalanadi. Bunda inson qudrati majoziy ma'noda tasvirlangan. San'atkorning yana bir ishida yorug'lik va zulmat ramzi bo'lgan afsonaviy sher va qo'tosning dahshatli olishuvi asos qilib olingan¹.

¹ Жамилова М. Ҳайкалтарош Жавлон Ёрмуҳамедов. // Санъат. 2001. №2. 38–39 б.

D.Ro'ziboevning «Semurg» asarida ranglar uyg'unligiga erisha olgan. Afsonalarga ko'ra, semurg' obrazı o'zida qush, ilon va ayolning tana qismlarini birlashtirgan mavjudot bo'lib, tasviriy ramziy ma'noda yer, osmon, suv muhitlarini ifodalaydi. Suv va o'simliklarning posboni sifatida ikki xil xususiyat — ezbilik va yovuzlik xislatlari berilgan.

Asarning tag asosi marmardan ishlangan to'rt burchakli prismadan iborat va u sovuq to'q moviy rangda. Moviy rang O'rta asrlar madaniyatida diniy tuyg'u, sadoqat va aybsizlik ramziga aylangan.

Asar bronzadan ishlangan va unda ranglar uyg'unligida ishlov berilgan. Semurg'ning boshida ro'moli bor, o'zbek ayolini ko'ramiz. Tana qismida esa milliy matomiz bo'lgan atlas naqshlarimiz tasvirlangan. Asarning markaziy qismi jo'shqinlik va olov ramzi bo'lgan sariq rangda. «Semurg» qanotlari esa ayolning matonati, kuch qudrati timsolidir. Ulkan qanotlarining soyasi farovonlik, to'qlik keltiruvchi yomg'irli bulutga o'xshatilgan. Qushning dum va qanot qismida esa mardlik, olov, qon rangini ifodalovchi qizil rang berilgan. Yuzlarida ikki xil ifodani ko'rish mumkin. Qoshlari biroz tepaga ko'tarilgan, ko'zlarini xuddi uxmlayotganga o'xshaydi. Semurg'ning boshqa qiyofalari dumni rang-barang tovlanuvchi ayol-qush juda jumjimador usulda tasvirlangan. Ijodkor mana shu tasvirlar ta'sirida zamonaviy yo'naliш va miliylikni uyg'unlashtira olgan.

Ijodkorning «Ilhom parisi» asari ham o'ziga xos yechimga ega. Haykal 2003-yili O'zbekiston Badiiy Akademiyasi Markaziy ko'r-gazmalar zali binosi oldiga o'rnatilgan. Asar abstrakt yo'naliшda ishlangan bo'lib, dekorativ, ritmik holat, chuqr falsafiy ma'noga ega. Plastik yechimda ijodkor ramziylikka asoslangan.

Bu borada A. Avakyan ishlari ham yangiliklarga boy. Shomot texnikasida ishlangan «Ixtus» (1999) — yunonchada baliq degan ma'noni anglatadi. Umumlashma obrazda yuzalar tanani shakllantirgan.

Ular quyidan, yuqoridan nazar tashlashga imkon beradi. Ingichka qizil chiziqlar yorug'likni qorong'ilikdan qat'iy ajratib turuvchi va ayni paytda hajmni ifodalovchi ikki tomonlama

xususiyatga ega bo'ldi¹. N. Qo'ziyeva ham shomot texnikasini yaxshi o'zlashtirgan. «Iuda» (1996) asarida haykaltarosh dekorativlik asosida obrazning majoziy qiyofasini ochib bergen. Asarda go'yo bir tomonga o'tkir nigohini qaratib turgan ilohiy qush ko'z oldimizga keladi. T. Esonovning «Qizilqum» (1992) asarida esa terrakota uslubi qo'llanilgan. Tabiiy toshlardan yasalgan ishda yaratilayotgan asarni o'sha toshning o'zida ko'rib, his qilib keyingina ishga kirishilishi bilangina qiziqlaridir. Sahrodagi tuyaning horg'inligini anglatuvchi cho'kkalashi va tuyakashning tashqi ko'rinishidagi charchaq alomatlari yanada bo'rttirib ko'rsatilganligi bilan e'tiborni tortadi². Yosh haykaltarosh J. Annazarovning «Go'ro'g'li» asarida esa afsonaviy qahramonning ot ustida kamondan raqiblariga o'q otayotgan holati jihatdan bo'rttirib tasvirlangan³.

A. Shaymurodov tomonidan 1998-yil yaratilgan. «Odam Ato va Momo Havo» asarida insoniyatning ilk ajodlari o'ziga xos talqin qilingan. Asardagi obrazlar Odam Ato va Momo Havo, ularning surriyodi, ya'ni inson yaxlit bir butunlikda ifodalanishi, tana proporsiyalarining to'g'ri olinishi asar mukammalligini oshirgan. Ular gunohlari mevasi bo'lgan insonni kaftlari orasiga olgan holda bir tanu-bir jon bo'lib o'tirganlar. Haykaltarosh asar qahramonlarining ichki hissiyotiari, ruhiy kechinmalarini mahorat bilan ochib bergen. ularning yuz-ko'zlariga diqqat bilan razm solsak, qahramonlar xayolga cho'mgan tarzda nigohlari markazga qaratilgan: bir vaqtning o'zida ham afsus-nadomat, hayrat, hayajon hamda mehr-muhabbat og'ushidaligiga urg'u berilgan. Qilgan ishlaridan afsuslanib, uyalgan holda g'amgin ko'rindi. Gunohni birqalikda sodir etishgani bois Oolloh oldida boshiari egik, shu bilan birga nima qilishlarini bilmay hayratdalar.

B. Ro'zmetovning «Ertakchi momo» haykalida ko'pni ko'rgan, vijdonli, uzoq hayot kechirgan momo obrazi talqin etilgan. Obraz xuddi ertakiarning ijobiy qahramonlari kabi donishmand, faylasuf ayol qiyofasida gavdalantirilgan. Haykaltarosh bu qahramonni ro'mol,

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Бешинчи жилд. – Т.: 2009. 12–13 б.

² Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Бешинчи жилд. – Т.: 2009. 80–81 б.

³ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Тўртингчя жилд. – Т.: 2008. 14–15 б.

gardonlar bilan tasvirlab, uning milliy Xorazm urf-odatlariga mos qiyofada ishlagan. Asarning psixologik holatidan ko'rinib turibdiki, ayol o'z umri mobaynida hayotning quyonch va tashvishlarini boshidan kechirganligi uning yuz qiyofasida tasvirlangan. U insonlarga mendek nuroniyni tinglang, har doim ezgulikka intilib yashang, yomonlikdan yiroq bo'ling, degandek, yosh avlodga murojaat qilayotgandek, go'yo. Haykaltarosh bu obraz orqali O'zbek xalqining muqaddas onalarini, mehribon ayollarining obrazini yaratgan.

Mustaqillik yillarda mahobatli haykaltaroshlik san'ati ham rivojlandi. Bunda **afsonaviy qahramonlar** timsolini yaratish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Dunyo xalqlari epik ijodiyotining bebaho xazinasiga aylangan «Alpomish» dostoniga e'tibor kuchaydi. Bu xususda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edi: «Har qaysi millatning o'z afsonaviy bahodiri, sevgan pahlavoni bor. Alpomish nomi ham bizning shuurimizga munis onalarimiz aytgan allalar bilan kirgan. Ajdodlar yodi, faxru g'ururi bizning xotiramizga Alpomish timsolida jo bo'lgan. «Alpomish» o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shib'idir. Aslida, xalqimizning qadimiyy va shonli tarixi tunganmas bir doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shohbaytidir»¹.

1998-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra doston yaratilganligining 1000 yilligi Xalqaro tashkilot – YUNESKO doirasida keng nishonlandi². Yubiley barcha ijodkorlar qatori haykaltaroshlar uchun ham epik mavzuda yangi asarlar yaratish uchun ulkan imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Natijada qisqa davr ichida Alpomish obrazining har xil talqinlardagi bir-biriga o'xshamaydigan yangicha qiyofalari yaratildi. Bu borada

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алпомиши» дostoninining 1000 йиллигига бағишилаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқидан. 1999 йил 6 ноябрь.

² «Алпомиши» достони яратилганliginint ming йиллигини нишонлаш түгрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори. – Т.: 1998 йил. 13 январ.

san'atning turli sohalarida ro'y berган o'ziga xos yondashuvlar, yangicha izlanishlar, talqinlar va badiiy topilmalar ayrim bahsmunozaralarga sabab bo'ldi. 1999-yilda qadimiy Termiz shahrida epik qahramonga bag'ishlab ishlangan ramziy majmua o'matildi. Mazkur ish A. Rahmatullaev, Q. Norxo'rozov, U. Mardiev, P. Podosinnikov kabi haykaltaroshlar hamkorligida yaratildi¹. Mahobatli majmuuning ikki yonidagi bo'rtma tasvirlarda Boysun elining afsonaviy manzarasi asosida Alpomishning yori Barchin va o'g'li Yodgor siymolari ishlangan. Alpomishning mahobatli obrazi mahalliy an'analarga ko'ra ochib berilgan. Qahramonning chap qo'lida afsonaviy yetti botmonli kamon, o'ng qo'lida esa qanotlarini yoyib uchishga shay holatda turgan qush timsoli ifodalangan. Agar kamon ozodlik va erk timsoli bo'lsa, qush xabar kelтирувчи, maktub eltuvchi – yaxshilik elchisiga qiyoslanadi.

Haykaltaroshlik san'atida afsonaviy qahramonlar siymolarini yaratish borasida o'ziga xos maktab yaratildi. «Afsonaviy bahodir – Yedige haykali milliy epik merosga kirgani munosabatining yorqin namunasidir. Yedige (1340–1420) tarixiy shaxs bo'lib, uning vatan ozodligi yo'lidagi jasorati afsonaga aylangan. U haqda qoraqalpoq qahramonlik eposi – «Yedige» yaratilgan. Haykal 2003-yilda Nukus tumani markazi Oqmachitga kiraverishda o'matildi. Ushbu yodgorlik (bronza qoplamlari beton) D. Pirnazarov eskizi asosida barpo etilgan bo'lib, u trapetsiyali taglikka o'rnatilgan va oq marmar taxtachalar bilan qoplangan. Yodgorlik atrofidagi manzara bilan uyg'unlik hosil qilgan.

Haykal kompozitsiyasi mustahkam piramidaga mos bo'lib, u bahodirning ma'naviy va jismoniy qudrati, o'zi ishlagan g'oyaga sadoqatini ifodalaydi. Haykalda bahodirning orzu-istagi, maqsadi ham gavdalantirilganidan u jonli ko'rindi. Bahodir qilichini qinidan chiqarib, dushman bilan jang qilishga chog'lanayotganday tuyuladi. Bahodirning boshi, yuz qiyofasi ham shu harakatiga mos ishlangan. Uning qarashlarida ichki kechinmalari gavdalantirilgan. Qahramonning kiyim-libosida ham O'rta asrlarga xos tarixiylik ifodalangan.

¹ Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001. 30 б.

U sovut, dubulg'a, qo'nji uzun etik kiyib, beliga qilich taqqan. Ushbu detallar obrazga umumlashma ramziylik bag'ishlagan. Muallif afsonaviy Yedige obrazida ona yurt himoyachilarining jasoratini umumlashtirishga intilgan».¹

Mahobatli haykaltaroshlik san'atida «Ko'hna va boqiy Buxoro» yodgorligi alohida ajralib turadi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov g'oyasi va tashabbusi asosida akademik I. Jabborov tomonidan 18 metrli ulkan yodgorlik (2010-yil 30-avgustda ochilgan) ishlandi.

Ushbu inshoot o'zida mahalliy an'analarga xos memoriy yechimlarni chuqur mujassamlashtirgani bilan e'tiborlidir. Mahobatli yodgorlikning umumiyligi ko'rinishi — «Yer shari ostida turgan ulkan qo'ng'iroq»ning ma'nosi O'zbekistonning yer yuzidagi xaritasi, xaritaning ikkinchi tomonida muqaddas oila va uning vakillari, yana bir tomonida esa Bobo o'z nevarasiga meros sifatida hunarini o'rgatmoqda.

Qo'ng'iroqning eng pastki qismida viloyatlarimizda barpo etilgan muqaddas qadamjolar birma-bir tasvirlangan. Majoziy ma'noda Buxoro qadimdan Buyuk ipak yo'lida joylashgani bois ilm-fan, afsona va rivoyatlar o'chog'i ekanligiga ishora qilingan.

Yuqoridaqilardan ko'rindiki, istiqlol yillarda haykaltaroshlik san'ati jamiyatda yuz bera boshlagan ma'naviy o'zgarishlarning tarkibiy qismiga aylandi. Haykaltaroshlarning ijodiy uslublari sobiq ittifоq davridagidan farqlana boshlandi.

Bu davrda yaratilgan bir qator asarlarda diniy-kult va afsonaviy lavhalarga murojaat etila boshlandi. Eng muhimmi bu davrda yangi, zamonga mos, milliy an'analarga asoslangan afsona rivoyatlarga oid sof o'zbekona qiyofadagi haykallar yaratila boshlandi. Bunday mavzudagi san'at asarlari tobora xalqimiz madaniy hayotining tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Nazorat savollari

1. Mustaqillik yillari dastgohli haykaltaroshligida afsonaviy obrazlar turkumi?

¹ *Ғайратбай Мамбетқадиров. Истиқлол даврида Қорақалпоғистон маҳобатли ҳайкалтарошлитидаги асосий тамоилилар.*//Санъат. 2011. № 2. 30—31 бетлар.

2. *Mahobatli haykaltaroshlikda epik mavzularning asosiy tamoyillari nimadan iborat?*
3. *Istiqlol yillarida afsonaviy mavzularda qanday asarlar yaratilgan?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алломиши» достонининг 1000 йиллигига бағишилаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқидан. 1999 йил 6 ноябрь.
2. «Алломиши» достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. – Т.:1998 йил. 13 январ.
3. Мустақиллик даври ўзбек монументал ҳайкалтарошлиқ санъати. – Т.: ЎзБА, 2011.
4. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА. 2004.
5. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001, 30 б.
6. Жамилова М. Ҳайкалтарош Жавлон Ёрмуҳамедов://Санъат. 2001. №2. 38–39 бетлар.
7. Мамбетқадиров F. Истиқлол даврида Қорақалпогистон маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги асосий тамойиллари://Санъат. 2011. №2. 30–31 бетлар.

XULOSA

Tasviriy san'atning paydo bo'lishi va tadrijiy rivojini odamlarning his-tuyg'ulariga, ularning ongu-tafakkuriga beg'uborlik bag'ish-lovchi afsona va rivoyatlarsiz tasavvur etish qiyin. Mazkur meros insoniyat tomonidan yaratilgan eng nodir badiiy madaniyat durdonalaridan biridir. Asrlar davomida ongu shuurimizni boyitib kelayotgan mazkur bebaho boyligimiz bizning kunlarimizda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotmasdan barchani o'ziga rom etib kelmoqda.

Bunday noyob xazinaning aksariyati jahon tasviriy san'atidan munosib o'rinni olgan. Taniqli rangtasvir ustalari tomonidan diniy kult va mifo-epik lavhalar ishlanishi ham buni tasdiqlaydi. Ilk qadimiy davrlarda tosh va qoyalarga chizilgan sodda tasvirlardan tortib to zamonaviy rangtasvir asarlari gacha hamma-hammasi afsonaviy mavzulardan oziqlanib keladi. Dastlab oddiy xayoliy tasavvur sifatida dunyo yuzini ko'rgan bunday tasvirlar insoniyat badiiy olamining shakllanishida olamshumul kashfiyat sifatida tan olinishida ham azaliy haqiqat yashiringan. Bunday ulkan badiiy merosimiz san'atning deyarli barcha turlarida har xil ko'rinishlarda ifodalangan. Mazkur o'quv qo'llanmada jahon tasviriy san'atidagi aynan shunday eng nodir asarlarga urg'u berildi. Amaliy san'at namunalarida aks etgan afsonaviy tasvirlar va ular bilan bog'liq masalalarni esa kelajakda alohida o'rganish niyatimiz bor.

Qo'llanmaning tarkibiy tuzilishi ham mo'jazgina bo'lib, mutaxassislar bilan maslahatlashgan holda uch qismga ajratildi. Unda mazmunan bir-birini to'ldiruvchi G'arb afsona va rivoyatlari birinchi tilga olindi. Jahon tasviriy san'atida mifologik mavzularni boshlab bergen Rim tasviriy san'ati namoyandalari ijodi keyinchalik butun G'arb olami rassomlari asarlari ko'cha boshlashi ham shundan.

Qadim Sharq azaldan madaniyat va san'at o'choqlaridan biri sifatida ma'lum va mashhurdir. Insoniyatning ilk tamadduniga tamal toshini qo'ygan ko'hna Sharq olamida har bir xalqning mislari mutlaqo bir-birini takrorlamaydi. Qadimgi Misr va Hind, Xitoy va Yapon afsonalari mutloqo farqlanadi. Bu holat ayniqsa ularning tasviriy san'atida yorqin namoyon bo'ladi.

O'zbekiston san'atida ham afsona va rivoyatlar yetakchi o'rinnlardan birini egallaydi. Antik davrlardagi ilk tasavvurlarga asoslangan ramziy shakllar, tosh-qoyalarga ishlangan mifologik lavhalalar, so'g'd san'ati, otashparastlik, «Shohnoma» lavhalari, miniatyura asarlari, yangi davr san'ati – rangtasvir, grafika va haykaltaroshlik namunalari mazkur qo'llanma uchun asosiy ashvoyiy material vazifasini o'tadi.

Fan doirasida hozirga qadar birortayam manba o'zbek tilida yaratilmagan. Borlari ham ayrim mavzularga oid bo'lib, unda ko'tarilgan masalalar turlicha talqin qilingan. O'quv rejadagi soatlar va fan dasturida ko'rsatilgan mavzular bo'yicha talabalarga aniq tushuncha berish, ularning tasavvurlarini boyitish maqsadida uzoq yillar davomida izlanish olib borildi. Natijada qo'lingizdagi mo'jazgina kitob dunyo yuzini ko'rdi.

O'quv qo'llanma ilk bor davlat tilida yaratilmoqda. Shu bois ayrim juz'iy kamchiliklardan xoli bo'lmasligi tabiiy. Ammo ish shu bilan to'xtab qolmaydi. Aksincha, ma'lumotlar yanada kengroq o'rganilib, nazariy jihatdan to'ldiriladi. Kelajakda uning ikkinchi nashrini biroz kengroq tarzda tayyorlash niyatimiz bor. Qo'lingizdagi manba esa bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning debochasi xolos. Ushbu qo'llanmani o'qib chiqib, bildiriladigan barcha fikr-mulohazalarga oldindan o'z minatdorchiligidimizni izhor etamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Rasmiy manbalar

1. «Алномиш» достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш түгрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. – Т.: 1998 йял 13 январ.

2. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алномиш» достонининг 1000 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. – Т.: 1999 йил 6 ноябрь.

3. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Урганч шаҳрида «Авесто» китобининг 2700 йиллигига бағишлаб бунёд этилган ёдгорлик мажмуасининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган нутқи. -У.:2001 йил 3 ноябрь

4. *Ислом Каримов*. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008

II. Asosiy adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts*. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010.

2. The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, – New York.

3. World Myths & Legends in Art, – New York. 2010.

4. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001.

5. *Хакимов А.* Исламское искусство Узбекистана. Сб.ст. – Т.: Санъат. 2009.

6. *Хакимов А.А.* Искусство Узбекистана: история и современность. – Т.: Санъат, 2010.

6. *Альберти А. Дж.* Суфизм. Мистика ислама (пер.с анг.). – М.: 2002.

7. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004.

8. *Рембрант Х.В.* Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.

9. *Исмаилова Э.* Пророки и легендарные личности ислама в миниатюре. – Т.: Общественное мнение, 1999.

10. *Мингбоева Д.* Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.

11. Ражабов Р. Қадимги дунё тарихи. – Т.: 2009.
12. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.
13. Ижодимиз ҳақида гапирсак. ЎзБА. Беш жилдити. – Т.: Санъат, 2009
14. Ўзбекистон обидаларидаги дурдана битиклар. VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
15. Шарқ хагтотлик ва миниатюра санъатидан намуналар: VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
16. Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О. Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV–XVII в. – Т.: Санъат, 2010.
17. «Шоҳнома» (Ш.Шомуҳаммедов таржимаси), – Т.: Фан, 2010.
18. Маҳмудов Т. Авесто (Альбом-монография). – Т.: Шарқ, 2001.
19. Саламзаде Э. Хумо и симург – священные тюркские птицы. (сборник ст. проблемы искусства и культуры). Баку. 2011. №2. – Стр 5–11.
20. Машнавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: F.Фулом, 2010
21. Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007.
22. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: 2007.
23. Керимов У. Герменевтика мифов древней Греции. – Т.: Санъат, 2012
24. Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари (Қ. Мирмуҳаммедов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013.
25. Древности Южного Узбекистана. Каталог. – Токио: 1991.
26. Кавасаки К. Буддийское изобразительное искусство. Северной Бактрии-Тохаристана I–IV вв.н.э. – Т.: 1999.
27. Далярзинтепа шаҳристони. СИТИ. Ўзбек ва япон тилларида. – Токио: 1996.
28. Термиз. Албом-монография. «Термизда буддизм» мақоласи. – Шарқ: 2001. 57–62 б.
29. Пидаев Ш.П. Қадимги Ўзбекистонда буддийлик ва буддий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
30. Тўрабоев Ф. Кушон даври ҳайкалтарошлик санъати. Нафосат (мақолалар тўплами). – Т.: 2009. 28–32 б.
31. Жалолов Б. Келажак ҳақида хотиралар. Альбом. – Т.: 2010.
30. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – Т.: Шарқ, 1998.
32. Тургунов Б. Будда санъати. Ўз.Мил. Эн-си. – Т.: 2-том 232–233-б.
33. Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О. Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV–XVII вв. – Т.: Санъат, 2010.
34. Такташ Р.Х. Художественно-критические этюды. – Т.: Фан, 1992.

1. Пугаченкова Г, Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. – М.: 1979
2. Шукuroв Ш. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983.
3. Тримингем. Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Пер., прим. О.Ф. Акимушкина. – М.: 1989.
4. Буслович Д, Руммель Е, Персикова О, Мифологические сюжеты в произведениях искусства. Л.: 1971.
5. Тайлер Э. Первобытная культура. – М.: 1990.
6. Альберти А. Дж. Суфизм. Мистика ислама. пер. с анг. – М.: 2002.
7. Тримингем. Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Пер., прим. О.Ф. Акимушкина. – М.: 1989.
8. Рапопорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские асуарии. История, археология, этнография Средней Азии. – М., 1968. Стр 110.
9. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Фан, 1965.
10. Ремпель Л.И. Киропластика – скульптурная терракота. В кн; выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Т.: Фан, 1960. Стр 41.
11. Пугаченково Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Искусство, 1965. Стр 72.
12. Раҳмонов М. Ўзбек театри, қадимий замонлардан XVIII асрга қадар. – Т.: Фан, 1975.
13. Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5–4 вв. до н.э. Кой-Крылган-Кала ВДИ, 1953 №1.
14. Ҳлоҳан И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура, – Л., 1981.
15. Ремпель . Л.И. Цеп времени. – Т.: Ф.Рудом, 1987.
16. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: Энциклопедия, 1992.
17. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: 1990.
18. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996.
19. Беруний А.Р. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар, I том. – Т., 1968.
20. Немировский А.И. Мыфи древней Эллады. – М., 1992.
21. Васильев А.С. История религий Востока. – М.: 1997.
22. Китайская культура. КНР, 2004.

23 Еремян Р.В. Уста Мўмин (А.Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография. – Т.: 1981.

Jurnal maqolalari

1. Раҳимова З. Шарқ миниатюрасида ишқ-муҳаббат мавзуси. //Санъат. 2009. – №3. 4–8 б.
2. Раҳимова З. Шайхлар ва дарвешларнинг либослари. //Санъат – 2008. №2. 4–7 б.
3. Жамилова М. Ҳайкалтарои Жавлон Ёрмуҳамедов. //Санъат. – 2001 №2, 38–39 б.
4. Эшонқулов Ж. Қуёш, ой ва илоҳий тимсоллар. //Фан ва турмуш № 3. 1999. 4–5 с.
5. Мамбетқадиров F. Истиқлол даврида Қорақалпоғистон маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги асосий тамойиллари. //Санъат. – 2011. № 2. 30–31 б.
6. Арипова М. Анвар Мамажонов. Санъат. 2011. №2, 32–35 б.
7. Норматов Н. Телман Муҳамедовнинг киноя кулгилари. Санъат. – 2000 йил – № 2. 38–39 б.
8. Исмоилова И. Миниатюраларда Қаюмарс ва Жамшид қиёфаси. // Санъат. 2002. №2.
9. Раҳимова З. XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси. // Санъат. 2010 йил. – № 4. 7–10 б.
10. Левтееева Л. Рассом нигоҳида ўтмиш ва бугун. //Санъат. – 2014. – № 2. 22–23 б.
11. Ҳакимов А. Ўзбекистон санъати сарчашмалари. //Санъат. – 1999. – № 4. 4–5 б.
12. Ҳакимов А.А. Элинизм ва Қадим Шарқ. //Санъат. 1999. – № 4. 5–7 б.
13. Ҳакимов А.А. Илк ўрга асрлар сўғд санъати услубий жиҳатлари. // Санъат. 2004 йил – № 3–4. 9–11 б.
14. Мамбетулаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари. //Санъат. – 2000. – № 4. 4–6.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I BOB. QADIMGI SHARQ AFSONA VA RIVOYATLARI

1-mavzu: Fanning predmeti, asosiy tushunchalari, afsona va rivoyatlar tasnifi.....	6
2-mavzu: Qadimgi Misr afsona va rivoyatları.....	17
3-mavzu: Qadimgi Old Osiyo afsona va rivoyatları.....	29
4-mavzu: Qadimgi Xitoy afsona va rivoyatları.....	39
5-mavzu: Buddaviylik dini afsona va rivoyatları.....	53

II BOB. QADIMGI G'ARB AFSONA VA RIVOYATLARI

6,7-mavzu: Qadimgi Yunon afsona va rivoyatları.....	67
8-mavzu: Qadimgi Rim afsona va rivoyatları.....	94
9-mavzu: Yahudiylik dini afsona va rivoyatları.....	104
10-mavzu: Nasroniylik dini afsona va rivoyatları.....	114

III BOB. O'BEKISTON SAN'ATIDA AFSONA VA RIVOYATLAR

11-mavzu: Qadimgi dunyo tasavvurlari va ilk e'tiqodlari.....	124
12-mavzu: Zardushtiylik dini afsona va rivoyatları.....	136
13-mavzu: Firdavsiyning «Shohnoma» asari afsona va rivoyatları.....	147
14-mavzu: Islom dini afsona va rivoyatları.....	162
15-mavzu: Mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviyi san'atida afsona va rivoyatlar.....	172
16-mavzu: Mustaqillik davri rangtasvirida afsona va rivoyatlar.....	180
17-mavzu: Mustaqillik yillari grafika san'atida afsona va rivoyatlar.....	191
18-mavzu: Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar.....	200
Xulosa.....	208
Adabiyotlar ro'yxati.....	210

**Kamola AKILOVA
Ibrohim ABDURAHMONOV**

**TASVIRIY SAN'ATDA
AFSONA VA RIVOYATLAR**

o'quv qo'llanma

*Muharrir Olim Usmonov
Badiiy muharrir Nasiba Adilxanova
Texnik muharrir Yelena Tolochko
Kompyuterdə sahifalovchi Gulchehra Azizova*

Litsenziya raqami AJ № 163. 09.11.2009. Bosishga 2016-yil 9-noyabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆. Ofset qog'oz. Tayms garniturası. Sharṭlı bosma tabog'i 12,55. Nashr tabog'i 13,13. Adadi 300 nusxa. Sharṭnoma № 162-2016. Buyurtma № 199.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tezkor matbaa bo'limida chop etildi. 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-10-45. Faks: (371) 244-58-55.

42935c315

2016ü

Akilova K.

T 25 Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlar [matn]/ fanidan o'quv qo'llanma/ O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi – T.: Cho'lpion nomidagi NMIU, 2016. – 216 bet.
ISBN 978-9943-05-893-4

UO'K 74/76:7.046(075.8)
KBK 85.1ya73
82(0)ya73

Cho'lpox
nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi

ISBN 978-9943-05-893-4

9 789943 058934